1743

Нели Чанева-Дечевска

Църкви и манастири от Велики Преслав

Техника

Нели Чанева-Дечевска

Църкви и манастири от Велики Преслав

Държавно издателство „Техника"

София, 1980

В книгата се разглеждат кръстокуполните църкви и манастирите във втората българска столица — Велики Преслав.

В първия раздел се прави архитектурен анализ на плановата и пространствената композиция и на градежните и фасадно-декоративните особености на кръстокуполните църкви във Велики Преслав от епохата на ранния феодализъм. Разгледани са началните форми на живописния стил в българската средновековна архитектура. Анализирани са архитектурни връзки и влияния от други културни центрове. Определено е мястото на преславските кръстокуполни църкви в българската архитектурна школа от Средновековието.

Във втория раздел са изяснени планово-композиционните решения на осем манастирски ансамбъла от Велики Преслав. Разкрити са общите и специфичните особености на отделните комплекси. Разгледани са основните манастирски помещения. Подчертана е ролята на преславските манастири в културната история на Първата българска държава.

Книгата е предназначена за архитекти, изкуствоведи, историци, дейци на културата, студенти от различни учебни заведения и за всички, които се интересуват от въпросите на архитектурата и от паметниците на културата по българските земи.

Арх 1743

УН. БИБЛИОТЕКА
инв. № 1927
1981
10

© Н. Чанева-Дечевска, 1980
c/o Jusautor, Sofia

ПРЕДГОВОР

Чествуването на 1300-годишнината от създаването на българската държава стимулира усилията за разгърнати проучвания върху най-забележителните постижения на българската култура през нейното многовековно развитие. Важно място сред тези постижения заема средновековното култово строителство — един съществен дял на българската архитектура.

Във Велики Преслав, блестящата втора столица на Първата българска държава, където най-ярко разцъфтява старобългарската култура с нейната сложност и многообразие, са разкрити досега останките на осем манастира и на около тридесет църкви от епохата на ранния феодализъм — кръстокуполни, базилики и ротонда. Предмет на изследване в тази книга са преславските манастири и църквите от кръстокуполния тип, който е доминиращ за църковното строителство на Велики Преслав, претърпява промени на местна почва и намира по-късно широко развитие в земите на средновековна България. Останалите типове преславски църкви също имат свои специфични особености, но поради ограничения обем на труда няма да бъдат разгледани в него.

Досегашните проучвания и публикации върху култовата архитектура на Велики Преслав са в преобладаващата си част резултати от направени археологически разкопки и отразяват главно проблемите на единичния паметник, разгледан през призмата на отделния изследовател. Липсват обобщителни трудове, в които да се анализират в архитектурен аспект преславските кръстокуполни църкви и манастири. Такава е целта на настоящото изследване.

Нашата задача се затрудняваше от обстоятелството, че състоянието на някои паметници днес не позволява те да бъдат обстойно изследвани. Част от тях са оцелели като ниски руини, които дават непълна представа за цялостното им обемно-пространствено изграждане. Друга част са разрушени и изчезнали (манастирът в местността Черешето, църквите в местността Въбилин дол и до с. Виница), така че плановете им не могат да бъдат проверени. Изследването се усложняваше и от факта, че още не са обнародвани резултатите от разкопаването на паметници, които безспорно биха хвърлили допълнителна светлина върху общата картина на преславското култово строителство (манастира в местността Тузлалъка и др.). Не са приключили теренните проучвания на манастира под Зъбуите и този при Кръглата църква,

поради което не могат да се правят категорични изводи и заключения за техните архитектурни особености. Извършената консервация на част от църквите и манастирските комплекси също прави трудно проучването на първичния им образ, тъй като запазените ниски оригинални стени остават на места почти скрити под новата каменна зидария (църквите от местността Селище и др.).

При оформянето на илюстративния материал по необходимост бяха използувани някои стари фотоснимки и планове на обезличени вече постройки, без да са коригирани евентуалните им неточности.

Въпреки посочените трудности натрупаният в течение на годините богат фактически материал, значителният брой публикации и личните ни проучвания създадоха необходимата основа за решаване на задачата, която си поставихме: да се изследва планово-пространствената композиция, градежните и фасадно-декоративните особености на кръстокуполните църкви и на манастирите от Велики Преслав; да се изяснят техните характерни черти и се посочат връзките им с архитектурата на други културни центрове; да се определи значението, което те имат за общото развитие на българската архитектура през Средновековието.

Авторът

УВОД

Периодът, който обхваща края на IX и X в., е един от най-значителните етапи в българското Средновековие, важен както за обществено-икономическото развитие, така и за създаването на българската култура. По това време са станали две изключително важни събития: приемането на християнството и разпространението по българските земи на славянската писменост.

Основната причина за приемането на християнството се корени в променените обществено-икономически и политически условия през тази епоха. Бързо развиващите се феодални отношения се определяли от съдържанието на икономическите процеси в българското общество. Появила се необходимостта от надстройка, отговаряща на феодалната база, от нова идеология, която да обоснове и увековечи властта на създалата се феодална класа. Поддържането на старите религии на отживелия родовообщинен строй на славяните и прабългарите поставяло България в неравноправно положение спрямо съседните големи феодални държави по онова време — византийската и франкската, които били християнски.

От друга страна, при голямото териториално разширение на българската държава през този период на юг и югозапад били обхванати многочислени славянски маси, приели християнството от Византия още по времето, когато са били в нейните граници. Това засилило допълнително етническите и верските различия в ранносредновековна България и наложило създаването на идеологическо единство. Опитът на старохристиянските държави показва, че през онази епоха християнството като идеология е съдействувало за премахването на разликите между нееднородните народностни групи.

Приемането на християнската религия се налагало като навременна и необходима промяна, която трябвало да утвърди феодалния обществен строй и в най-висока степен да спомогне за обединяването на двата етнически елемента — прабългари и славяни. С това се поставили основите на единната българска народност.

Но заедно с обявяването на християнството като държавна религия в България нахлули чужди, главно византийски влияния. Това създавало опасност нейната култура да стане оръдие на византийско проникване в страната. Като се съобразявал с тази сериозна заплаха, прозорливият княз Борис I обявил славянския език, на който говорела по-голямата част от населението на страната, за официален. Той въвел славянско богослужение и създал славянски книжовен живот в България. Бързото разпространение на славянската писменост и богослужение в цялата страна пресекли прякото влияние на византийската политика. От друга страна, те издигнали авторитета на по-многобройното славянско население и спомогнали за формирането на славянския облик на българската народност. Голямата идея за образуване на единен български народ, проведена твърдо в далновидната политика на първия християнски владетел, разкрила пътя на устремното развитие на младата българска държава.

Създаването на писменост на говоримия език и превръщането ѝ в достояние на народа, а не само на ограничен кръг от книжовници, е изключително важно постижение за онова време. То създало предпоставки за широко разгръщане на творческите възможности на народа и за богато духовно развитие, дало твърде

скоро блестящи резултати, засвидетелствувани от „Златния век“ на българската книжнина и култура.

Политическата и религиозната история на България в края на IX в. били твърде сложни и наситени с драматични събития. В стремежа си към църковна самостоятелност княз Борис I водил гъвкава двойнствена политика между двете световни християнски империи — Византия и Рим. Понеже ролята на църквата и на нейните институции била изключително важна за укрепване на политическите позиции на българската държава, още през първите години след приемането на християнството започнало оживено строителство на култови сгради по територията на цялата страна, но главно в столиците Плиска и Велики Преслав.

Основните тенденции в развитието на българската материална и духовна култура в края на IX и през X в. намерили най-пълно отражение в строителството на втората столица на държавата — Велики Преслав.

Редица автори са разглеждали в исторически аспект този забележителен период от ранното българско Средновековие, но въпросът за приноса на архитектурата като част от изкуството на онова време не е поставян досега акцентирано. Църквите и манастирите на Велики Преслав от онзи период обаче сами по себе си изявяват достатъчно образно и ярко настъпилия духовен подем в държавата, тъй като в тях като във фокус се събират постиженията на архитектурата, пластиката, живописта, керамиката и други приложни изкуства.

Култовата архитектура на Велики Преслав, която е един от най-значителните дялове на ранносредновековното строителство в България, очертава най-цялостно художествените постижения и техническите възможности на онова време. Тя разкрива планово-композиционните принципи и естетическите идеи на архитектурата от този период, търсенията на съвременни архитектурни теми, на рационални конструкции и икономични строителни реализации.

Църковното строителство на Велики Преслав отдавна е било в кръга на вниманието на българските учени. Основите на архитектурно-историческите проучвания на втората българска столица бяха поставени от нейните първи изследователи: Ю. Господинов, К. Шкорпил, Н. Мавродинов, В. Иванова, Кр. Миятев и др., чиито трудове са ценен принос в нашата научна книжнина.

Още през 1931 г. Н. Мавродинов прави сполучлив опит за систематизиране на известните дотогава средновековни църкви с кръстовиден план, между които разглежда и преславските паметници от този тип [78, с. 65, 69, 70]. Той ги отнася към няколко разновидности. Поради ограничения брой преславски църкви, които са били разкопани по онова време, днес обхванатото от Н. Мавродинов се оказва непълно.

Малкото известни данни за някои от паметниците са станали причина те да бъдат отнесени към една разновидност на кръстокуполния тип вместо към друга. Така църквата № 8 във Велики Преслав беше причислена към надлъжните постройки с аркосолии*[78, с. 17], докато тя, както показаха неотдавнашните нови разкопки на паметника, принадлежи към кръстокуполните църкви с четири вградени ъглови подпори в наоса [136]. Църквата в Патлейна беше причислена от Н. Мавродинов към еднокорабните куполни църкви [78, с. 34], но по-късно се доказа въз основа на нови данни, че тя спада към провинциалния вариант на кръстокуполния тип [18, с. 23—33]. Не съвсем сполучливо беше търсен и произходът на преславския съкратен кръстокуполен план (с две свободни подпори) в плана на софийската базилика „Св. София“ [78, с. 72]. Тези два плана принадлежат на различни архитектурни типове и се отнасят към далечни исторически периоди. По наше мнение между тях не може да се установи типологична и хронологична връзка. В същия свой труд [78] Н. Мавродинов си поставя и решава с успех изключително важната задача да изясни на етапа на известните тогава проучвания ха-

*Аркосолия — надгробна аркирана ниша.

рактерните белези на българската архитектурна школа през Средновековието, при което подходящо привежда за примери и преславски кръстокуполни църкви.

В по-късния си труд „Старобългарското изкуство" Н. Мавродинов разглежда значително по-голям брой кръстокуполни църкви от втората българска столица, като включва в обхвата на паметниците и четири преславски манастира [84, с. 147, 167, 170, 186]. В тази книга авторът анализира обстойно отделните обекти, без да си поставя обаче задачата да проследи техните общи белези.

В последния труд на Кр. Миятев „Архитектурата в средновековна България" е направен още веднъж сериозен опит за систематизиране на най-значителните български средновековни паметници въз основа на техните архитектурни особености. Между тях са разгледани и част от преславските кръстокуполни църкви и манастири [102, с. 111 и сл.].

Кръстокуполните църкви на Велики Преслав са предмет на изследване и в наскоро излезлите от печат две книги върху българската средновековна архитектура и изкуство: „История на българското изобразително изкуство" (където разделът за архитектурата на Първата българска държава е написан от В. Иванова-Мавродинова [70, с. 63—100] и „Формиране на старобългарската култура" от Ст. Ваклинов [21]. (Във втората книга е отделено внимание и на известните днес осем преславски манастира.) И в тези две книги обаче поради техния характер е било невъзможно да се отдели много място на въпросите за преславските църкви и манастири, които са разгледани не цялостно, а във връзка с проблема за общото развитие на културата и изкуството на българската държава.

Споменатите обобщителни трудове, включително и студиите върху отделни кръстокуполни църкви и манастири на Велики Преслав, послужиха като отправна точка на нашето изследване.

Както се вижда, докато проблемът за преславските кръстокуполни църкви е занимавал, макар и не целенасочено, твърде голям брой учени, работещи в областта на българската средновековна архитектура, значително по-малко са трудовете, в които са били разгледани манастирските ансамбли на Велики Преслав.

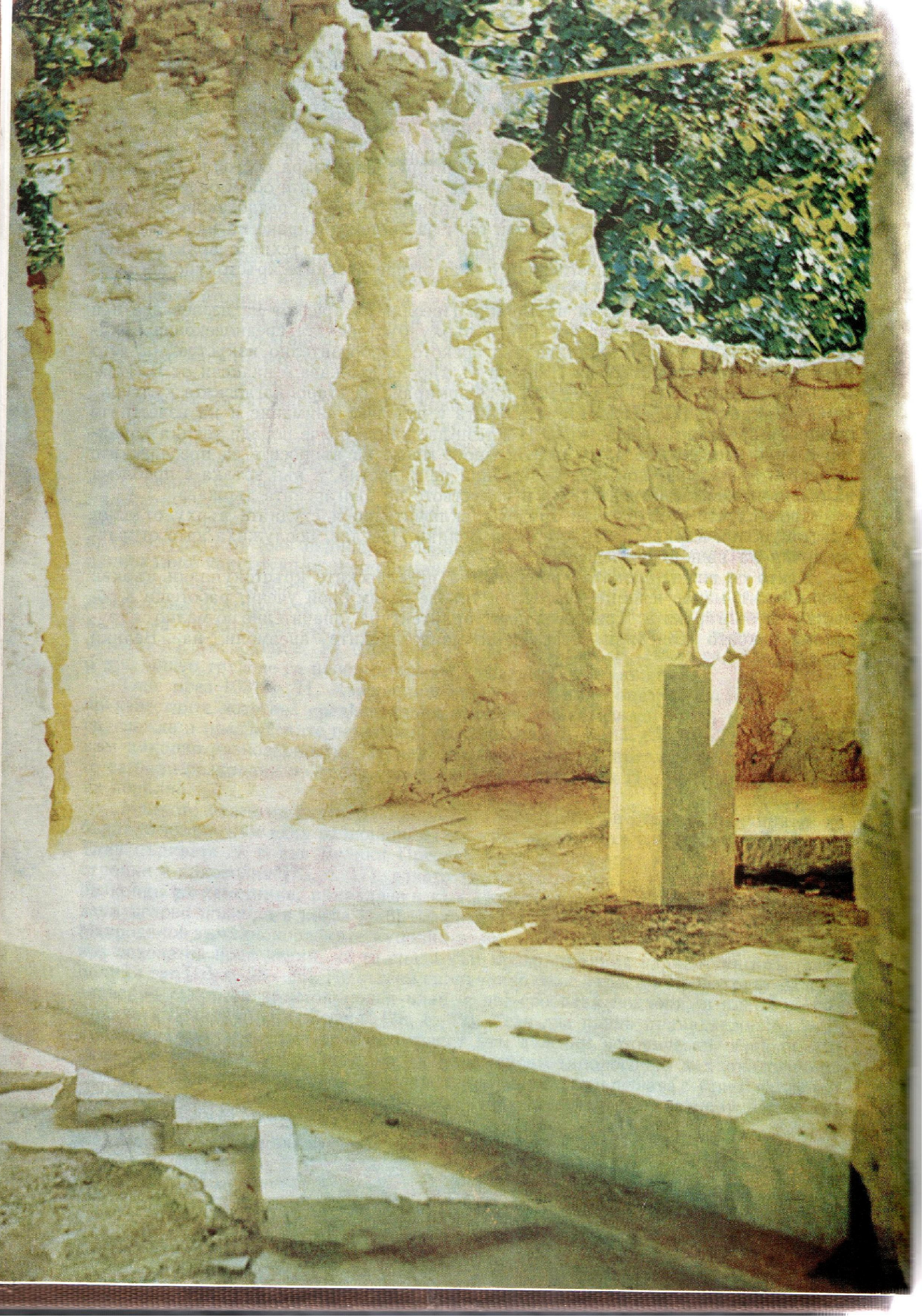

РАЗДЕЛ I

КРЪСТОКУПОЛНИ ЦЪРКВИ ВЪВ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Бързото разпространяване на християнството в България след официалното покръстване през 865 г. създава благоприятни условия за оживено църковно и манастирско строителство в страната.[1] Управляващата феодална класа подкрепя активно християнските институции, защото те допринасят за създаването на единна и силна славянобългарска държава на Балканите, годна да устои на непрекъснатия натиск на Византийската империя.

Паралелното разглеждане на църковната архитектура в първите две български столици показва, че в Плиска преобладава като църковен тип базиликата, а в Преслав — кръстокуполната църква. Докато в първата столица са известни около 30 базилики и само две кръстокуполни църкви, обратно, във Велики Преслав базиликите са пет, а кръстокуполните църкви над двадесет. Следователно през близък период от време в двете не много отдалечени една от друга столици се установяват два различни архитектурни типа, обособили се почти като регионални. Този факт, засяган бегло в научната литература [102, с. 79], е резултат от сложната историческа обстановка в страната веднага след покръстването.[2] Може да се допусне, че след скъсването на връзките със западната църква и увеличаването на културното влияние на Византия базиликата е била изместена като представителен и „редови" храм от кръстокуполната църква, която по онова време доминира във византийската столица и в сферата на нейното културно влияние. Същите причини, поради които базиликата бива третирана като отзвучаваща архитектурна форма във всички водещи културни центрове, са станали валидни за нея и по нашите земи. Затова във втората българска столица кръстокуполният храм е вече най-широко разпространеният архитектурен тип. Самият процес на изместване на базиликата от кръстокуполната църква е намерил реално отражение в строителството на Велики Преслав.

Като архитектурен тип кръстокуполната църква се появява още през ранния период на християнската архитектура и се развива едновременно с куполната базилика.[3] Поставяне на купола върху квадратно пространство установяваме още в асирийската и сасанидската архитектура, в иранските „храмове на огъня", в жилищната архитектура на Армения и Грузия, в „Златната могила" в Керч, в земите на Тракия и Мала Азия. Първите църкви от типа на вписания кръст са познати от култовите паметници на архитектурата на Сирия, Мала Азия и Кавказ. В земите на днешна България не са намерени досега кръстокуполни църкви с вписан кръст от периода V—VI в. Образът на свободния кръст се среща обаче в църквите в Клисе кьой (днешното село Църквище до гр. Средногорие) и в с. Ботево (Видински окръг). През V—VI в. кръстът се очертава във външния план на църковните паметници от много страни. На Запад това е Гала Плацидия в Равена, на Изток — анатолийските църкви, тези от Бинбир клисе, от Армения и пр. Те се свързват едни с други чрез редица преходи, които установяваме в ранно-християнските държави.

В кръстокуполната църква е изявен пространствено християнският символ—кръстът, станал догматична форма през цялото Средновековие: за Византия — равнораменният гръцки кръст; за романските земи — този с удължено

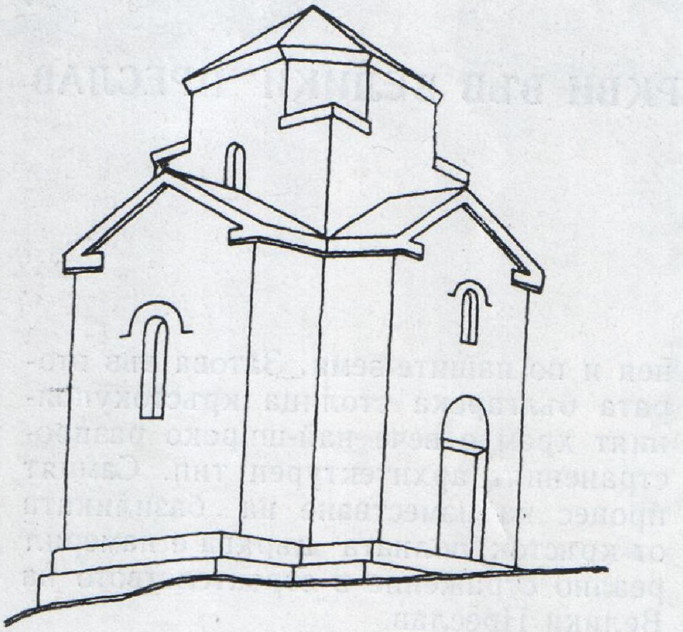

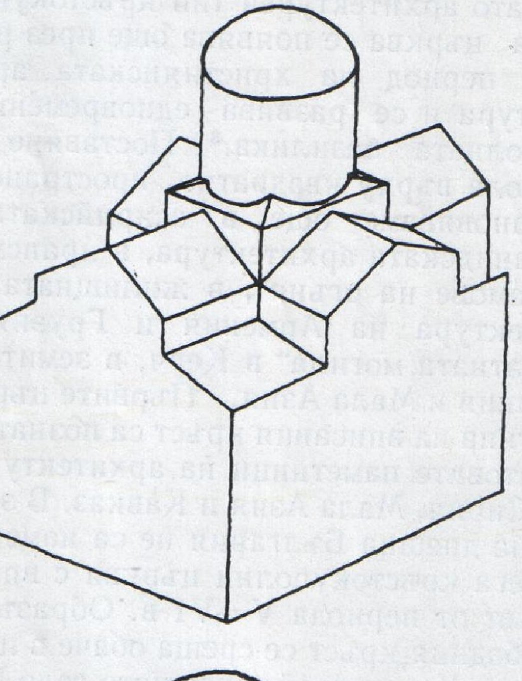

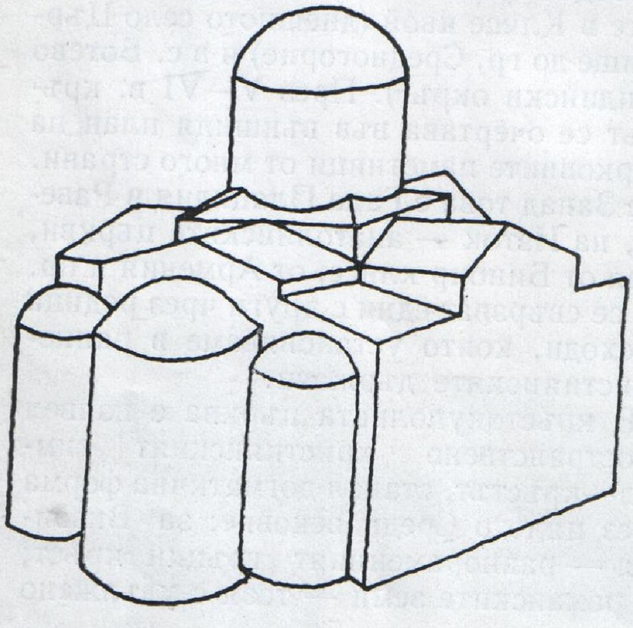

Фиг. 1. Кръстовидна църква с купол от раннохристиянския период

Фиг. 2. Схема на кръстокуполна църква — вписан кръст. Аксонометрия
***а* — поглед от югозапад; *б* — поглед от североизток**

Фиг. 3. Велики Преслав. Панорама на местността

1 / 2 а / 2 б	3

западно рамо (латински кръст). Кръстът е изявен съвсем отчетливо в кръстовидните църкви (фиг. 1), а в тези с вписан кръст — по-сдържано (фиг. 2*а*). Преславските кръстокуполни църкви имат специфичната архитектоника на вписания кръст. В празните места между рамената на кръста този вариант на типа намира елегантната еластичност на равновесната си система. Всички части на храма се поддържат взаимно. С тази архитектурна концепция средновековните архитекти показват „научно изкуство“, като прилагат за пръв път конструкции, при които действуващите сили се унищожават помежду си. Така се създава сложният, статически по-целесъобразен и архитектурно по-изящен образ на сградите от новия църковен тип.

Като конструкция и вътрешнопространствено решение кръстокуполната църква е значително по-усъвършенствувана от базиликалната. Архитектурното въздействие на първата е много по-изразително със степенуваните във височина обеми и пластично разработени фасади в сравнение с по-простото архитектурно и по-непретенциозното декоративно оформяне на базиликалната сграда с нейните най-често монотонно действуващи стени.

От друга страна, планово-обемните особености на кръстокуполната църква отговарят по-добре на изискванията на развитото феодално общество с неговото

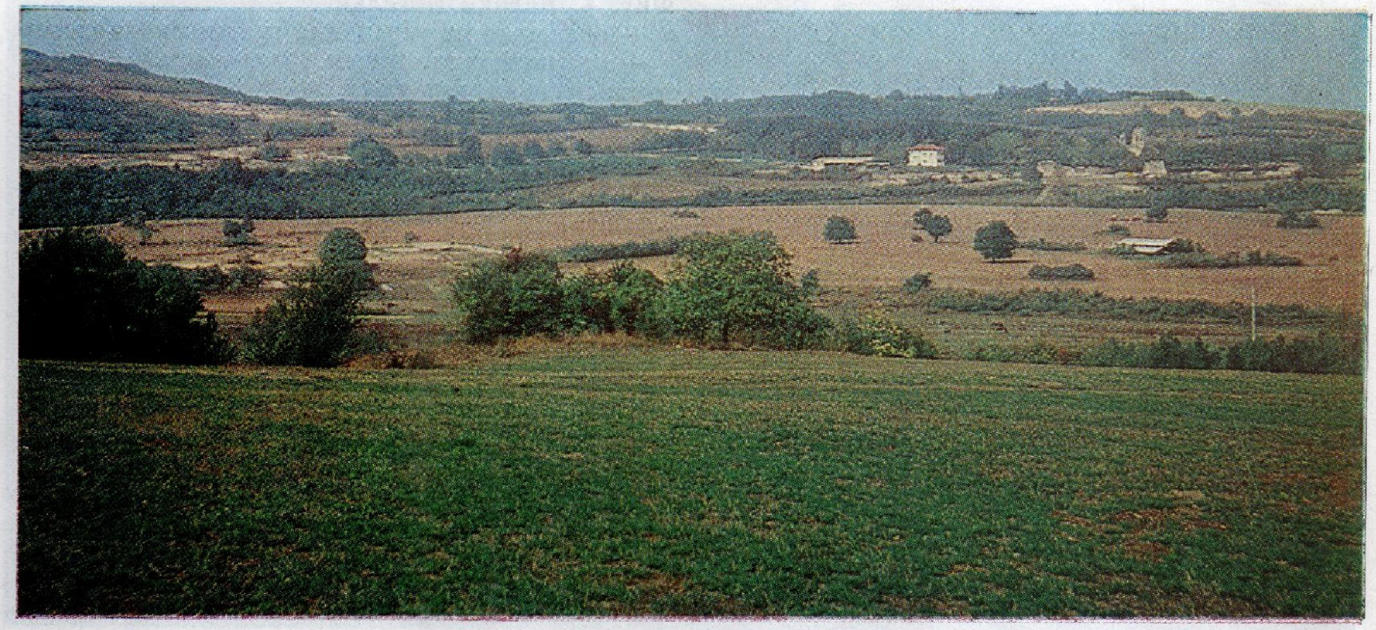

характерно диференциране. Кръстокуполният храм няма вече предназначението да събере много хора, както базиликата. Вместо това неговият план дава възможност да се изтъкне йерархията между богомолците. По време на литургията централното място в наоса на църквата (под купола) се заема от „найзнатния“ (земния господар, поставен от бога). Около него се нареждат членовете на семейството му, а зад тях — неговите приближени според тяхното обществено положение — едно малко религиозно общество, където всеки има свое място, определено от заеманото от него обществено-икономическо стъпало. Именно затова кръстокуполните църкви като тип са много по-подходящи за феодални храмове, семейни параклиси и дори манастирски църкви. Те са предпочитани и като „по-съвременни“ архитектурни форми с по-малки размери, съобразени с намалените икономически възможности на раздробеното феодално общество.

Развитието на култа към отделните светии през X в. и във връзка с това увеличаването на броя на църквите, посветени на различни патрони, е стимулирало изобщо създаването на архитектурните типове на по-малките храмове, измежду които най-красиви са били кръстокуполните църкви.

Подчертано изявеният купол на кръстовидната църква е играел роля не само на обединяващ композиционен елемент и вертикална ос на самата сграда, но и на организираща доминанта в силуета на създаващия се средновековен град (фиг. 2б). Освен това кръстокуполният храм е рожба на източнохристиянската църква, а Византия с упоритост е налагала официалния си църковен тип навсякъде, където е имала сфери на влияние, като се е стремяла да византинизира чрез църквата духовния живот на тези страни. В противовес на римската папска власт, която е предпочитала базиликата като представителен храм, Византия се е стремяла да наложи в България кръстокуполния тип.

* * *

Разкритите досега кръстокуполни църкви във Велики Преслав са разположени главно в източната и южната част на външния град и вън от него, на открити места с добра видимост към околността[4] (фиг. 3). Някои от тях са принадлежали на манастири. В литературата се съобщава за осем манастирски ансамбъла. С изключение на манастира в местността Черешето и този на Кръглата църква, останалите манастирски църкви са били кръстокуполни. Тъй като храмът е бил винаги главен композиционен център на комплекса и общ притегателен пункт за монасите и гостите на манастира, той е бил изграждан по-грижливо от останалите сгради. Макар и построени като самостоятелни архитектурни обеми, църквите са дей-

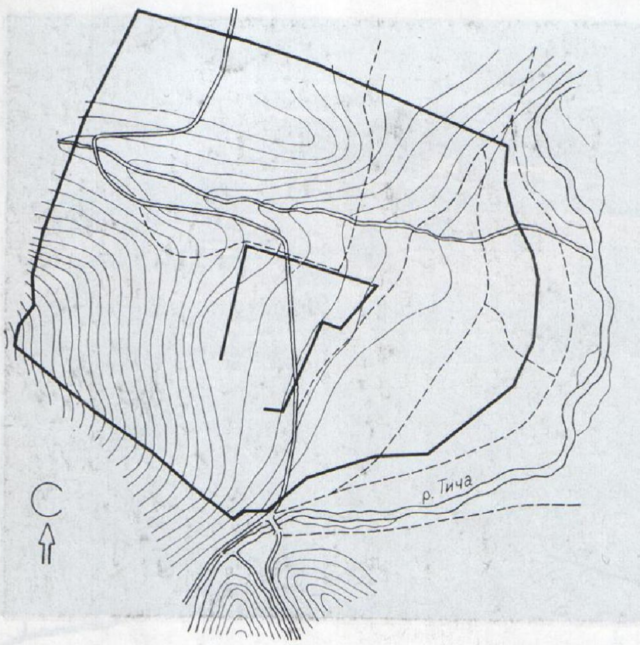

Фиг. 4. Велики Преслав
а — общ план на укрепения град и околността;
б — външен и вътрешен град — план с хоризонталите на терена

Фиг. 5. Велики Преслав — църквата № 3 в местността Селище. Гробница в притвора
а — преди консервацията; *б* — след консервацията

4 б	5 а
4 а	5 б

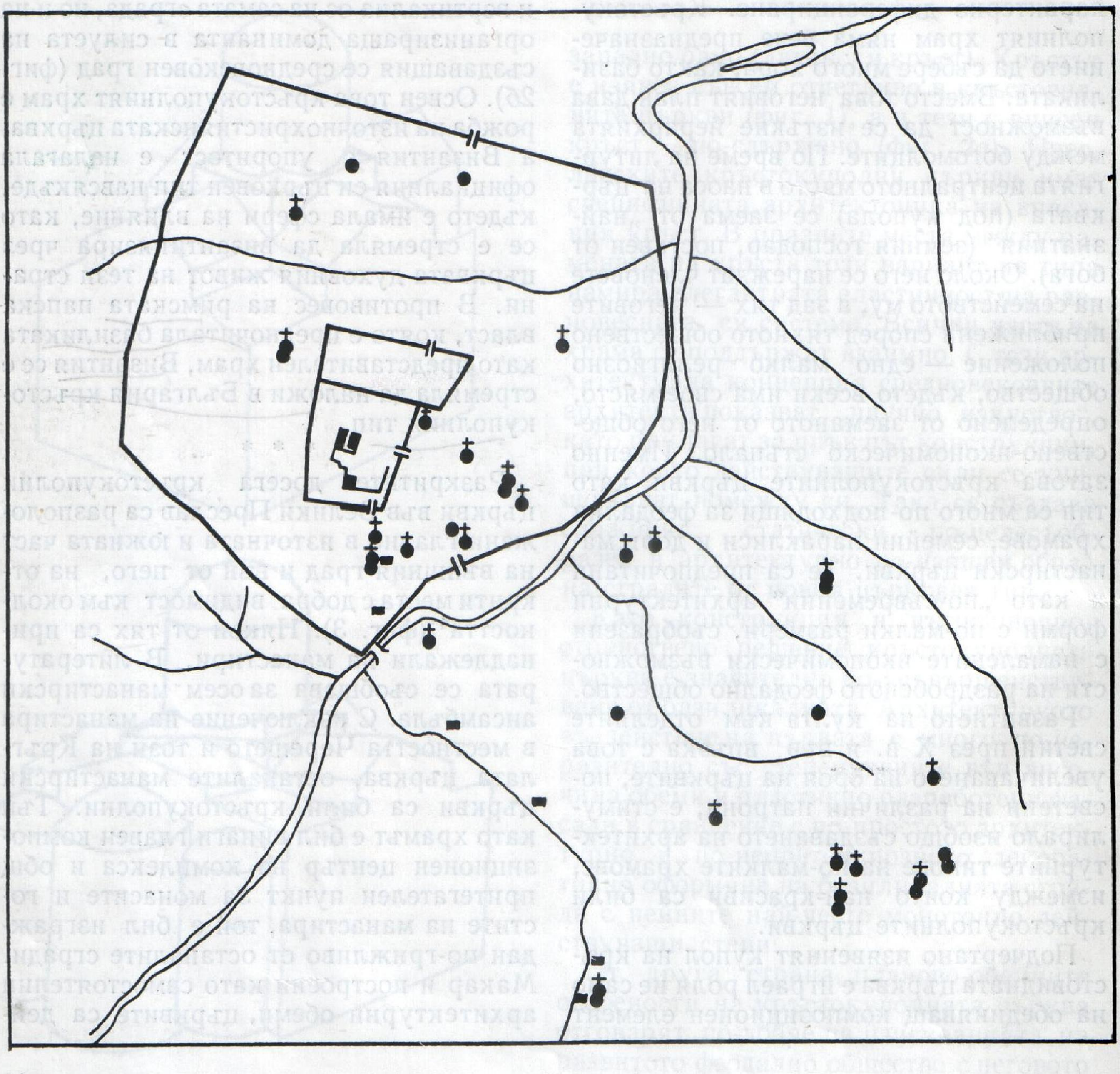

ствували не сами за себе си, а в съзвучие с архитектурното оформление и с мащаба на целия ансамбъл.

Освен в обширния хълмист район по десния бряг на р. Тича (днешната река Камчия) — фиг. 4, кръстокуполни църкви са били изграждани и в равнинната местност Селище. Това са били разпръснати единични сгради или такива, около които е имало и други постройки. Последните понякога оформяли затворен вътрешен двор, в който обаче е доминирало жилището на феодала. Самите църкви в тези комплекси са били по-малки от манастирските и са служили освен за болярски молитвени домове — параклиси, и за фамилни гробници [63, 123, 161]. Такива допълнителни функции са изпълнявали малките църкви № 3 и № 4 в местността Селище. В притвора на първата църква е намерено погребение в грижливо изидан гроб от тухли (фиг. 5), а във втората — семейно погребение от три гроба — на мъж, жена и дете. Тези гробове свидетелстват за принадлежността на църквите към светския тип феодални комплекси, както смята и техният пръв изследовател К. Шкорпил [161].

Единствено така наречената Долна църква, намираща се близо до вътрешната крепостна стена, прави изключение сред всички останали преславски кръстокуполни църкви с извънредно големите си размери, които дават основание

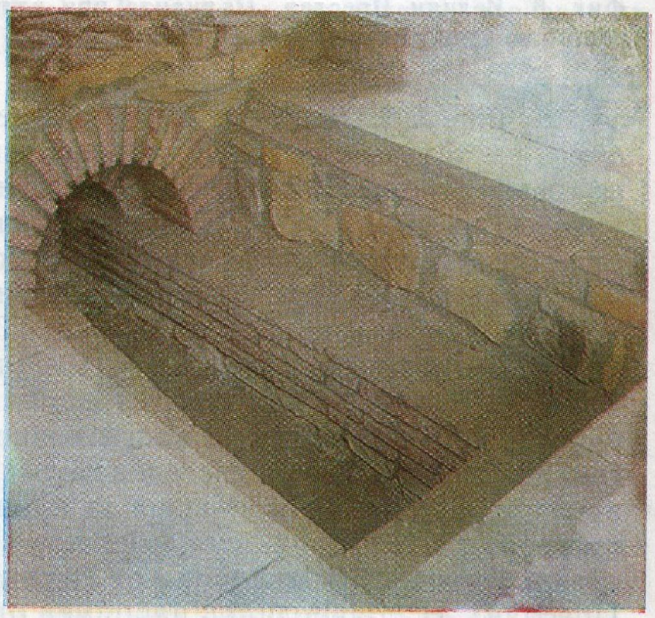

да се предполага, че тя е имала внушителен обем и монументална архитектура (фиг. 6). Поради тези нейни качества и местоположението ѝ смятаме, че Долната църква е била обществен храм, построен за нуждите на градското население, а не болярска или манастирска църква.

* * *

През последните 30 години археологическите разкопки във Велики Преслав се разшириха извънредно много и се поставиха на сериозна научна основа. Те се превърнаха в планирана и целенасочена научноизследователска и документационна дейност. Дългогодишните теренни проучвания на голям колектив

Фиг. 6. Велики Преслав. Църквите при вътрешната крепостна стена. Общ изглед

от научни работници от Археологическия институт при БАН, ръководен първоначално от В. Иванова-Мавродинова, а по-късно от Ст. Ваклинов, дадоха богати резултати. Сега с архитектурно-историческите проблеми на Велики Преслав активно се занимават Т. Тотев, П. Георгиев, Д. Овчаров, Й. Чангова, Ст. Бояджиев и др. Първите двама работят главно в областта на църковното строителство. Някои изследователи са изказвали различни становища за архитектурно-конструктивните особености на отделни църковни паметници от Велики Преслав. Н. Мавродинов например отправя критични бележки към К. Шкорпил по повод на непълно публикуваните от него планове на църквите № 3 и № 4 в местността Селище и неточното графично представяне на архитектурния им образ [78, с. 70]. В. Иванова и др. изразяват несъгласие с предложената от П. Карасимеонов хипотеза [71, 24 с. и сл.] за произхода и градежните особености на преславските църкви [61, с. 15]. Ст. Бояджиев направи опити в светлината на нови наблюдения да ревизира плановете на някои обнародвани паметници (църквата № 4 в местността Селище, църквите в Патлейна, тази във Виница и др.), като предложи за тях нови тълкувания [18, 19]. (Същият автор разглежда паметниците акцентирано от гледна точка на техния архитектурно-конструктивен анализ.) Т. Тотев с ръководения от него колектив повторно проучи археологически и доизясни първичния образ на някои отдавна изследвани култови обекти, като църквата № 8, комплекса около Кръглата църква и др. През последните години бяха разкрити също от Т. Тотев и колектива, с който той работи, нови непознати доскоро големи архитектурни ансамбли (този под Зъбуите, в Тузлалъка и др.), за които бяха обнародвани предварителни научни съобщения.

Но все още досега не съществува труд, който да постави по-нашироко въпросите за преславските кръстокуполни църкви, да изясни и обобщи техните архитектурни особености и да ги свърже с проблемите на българската средновековна архитектура. Това е впрочем задачата на този труд. За съжаление липсата на пълни данни за част от паметниците ще се отрази неминуемо и в нашето изследване. Поради това в настоящата работа нямаме претенцията да дадем изчерпателно и категорично решение на всички поставени въпроси. В някои случаи само ще посочваме проблемите, без да ги решаваме, с цел да не се отклоним от главните линии на изследването, тъй като сме убедени, че много от засегнатите въпроси биха могли да се развият даже в отделни монографии.[5]

ПЪРВА ГЛАВА

ПЛАНОВА И ОБЕМНО-ПРОСТРАНСТВЕНА КОМПОЗИЦИЯ

ВЪТРЕШНОПРОСТРАНСТВЕНО ИЗГРАЖДАНЕ

Вътрешнопространственото изграждане на преславските кръстопокуполни църкви ще бъде разгледано обобщително в светлината на техните архитектурни особености. В зависимост от сложността на архитектурното решение, от броя и вида на подкуполните подпори и от начина, по който е изградено олтарното пространство, се различават главно три основни групи (или варианти) — фиг. 7:

— кръстокуполни църкви с четири свободни подпори и самостоятелно предапсидно пространство (църкви от цариградския вариант, наричан още столичен или сложен) — фиг. 8;

— кръстокуполни църкви с две свободни подпори, без самостоятелно предапсидно пространство, но с протезис и диаконикон (така нареченият провинциален вариант) — фиг. 9;

— кръстокуполни църкви с плътни междурамия, без предапсидно пространство (фиг. 10).

Систематиката на известния византолог Габриел Мийе за кръстокуполните църкви в съседна Гърция обхваща същите три основни групи [186].

Кр. Миятев различава сред кръстокуполните църкви в българските земи още една разновидност, която той нарича преходен тип между трикорабната базилика и кръстокуполната църква. Според него „новият тип е получил от базиликата трите засводени кораба. Страничните кораби са значително по-тесни и по-ниски от средния. Те са разделени от последния не вече с два реда колони, а със стени, които в средата на църквата са прекъснати от един напречен кораб . . Такъв напречен кораб е получила при преустройството ѝ през XI в. и базиликата „Св. София" в Охрид . . ." [102, с. 106]. Трябва да се отбележи обаче, че този преходен тип не е среща в преславските църкви, а определението, дадено за него, може да обясни освен предходния вариант в създаването на типа кръстокуполни църкви, както смята Кр. Миятев, и някои преходни форми, които могат да бъдат по-късно явление в развитието на типа. Поради тези причини ние приемаме за основни варианти на кръ-

Фиг. 7. Велики Преслав. Основни варианти на кръстокуполния тип църкви. Планове

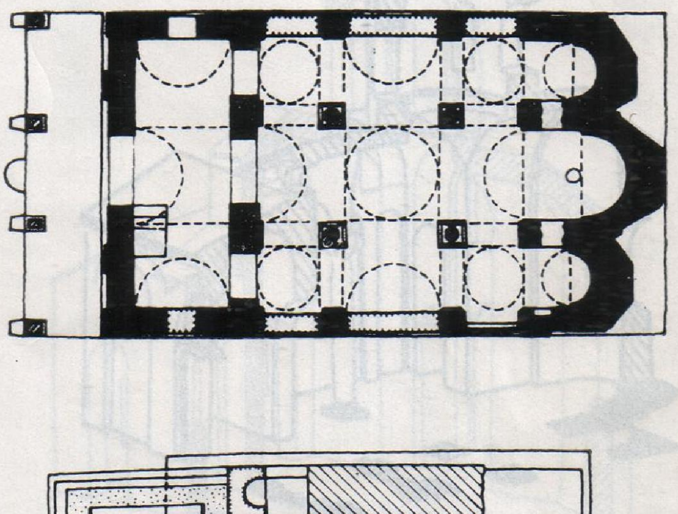

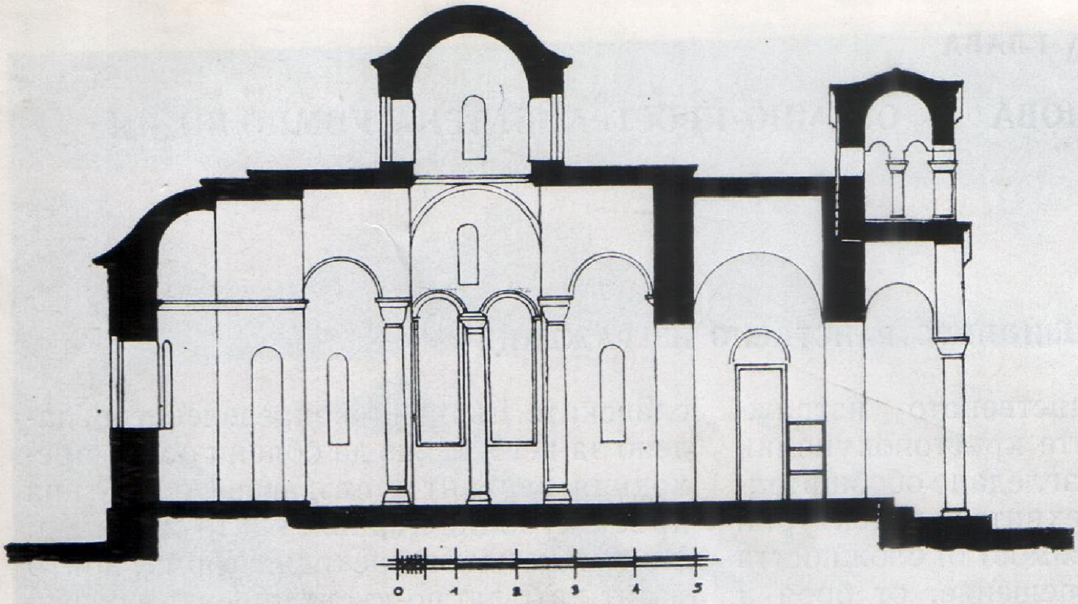

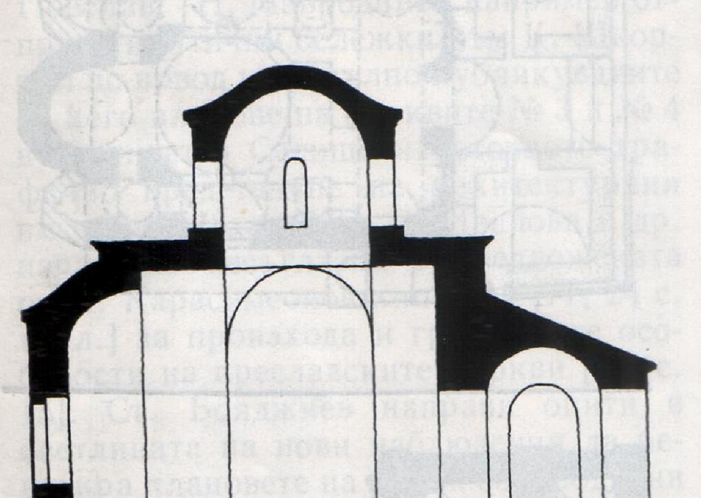

стокуполния преславски тип само посочените по-горе.

Това разграничение фактически се отнася за архитектурната композиция, а не за литургическите особености. При църквите от първия (цариградския) вариант планът се удължава, защото между източното рамо на кръста и апсидата е вмъкнато допълнително пространство, което е имало самостоятелно покритие, по-ниско от свода на кръстните рамена. Това е именно така нареченото предапсидно пространство, характерно за цариградския вариант [102, с. 56]. Наличието му се смята за белег, който определя проникването на цариградското влияние в дадена област на византийския свят. Изобщо олтарното решение дава най-съществената разлика между столичната и провинциалната кръстокуполна църква.

В случаите, когато апсидата е била долепена направо до източното рамо на кръста (т. е. липсва самостоятелно развито предапсидно пространство), литургичните действия са се извършвали в самото източно кръстно рамо. Паметниците, които се отнасят към тази разновидност, са от така наречения съкратен или провинциален вариант [102, с. 56].

При всички варианти на кръстокуполната църква обаче центърът на композицията е подкуполният квадрат, увенчан с купол (фиг. 11). От него към външните стени се развиват сводовете над рамената на кръста. Пространствата, които остават между рамената на кръста

и стените на наоса, съставляват така наречените междурамия. Те са винаги по-ниски от кръстните рамена и са композиционно подчинени на централния купол. Разстоянието между западните подкуполни подпори и разделителната стена между наоса и притвора е определяло формата на западните междурамия. Те биват с правоъгълен или с квадратен план (фиг. 12). Междурамията с правоъгълен план са били покривани с полуцилиндричен свод, ориентиран по надлъжната ос на сградата, а тези с квадратен план — с калота или с кръстат свод. Такива покрития имат междурамията на редица запазени църкви от кръстокуполния тип в различни части на византийската империя. За отбелязване е, че провинциалната и по-специално гръцката архитектурна школа показва предпочитание повече към употребета на цилиндричния свод на междурамията, отколкото към калотите. По-

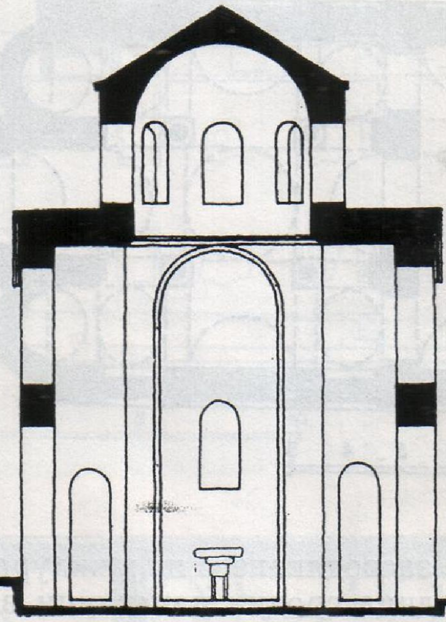

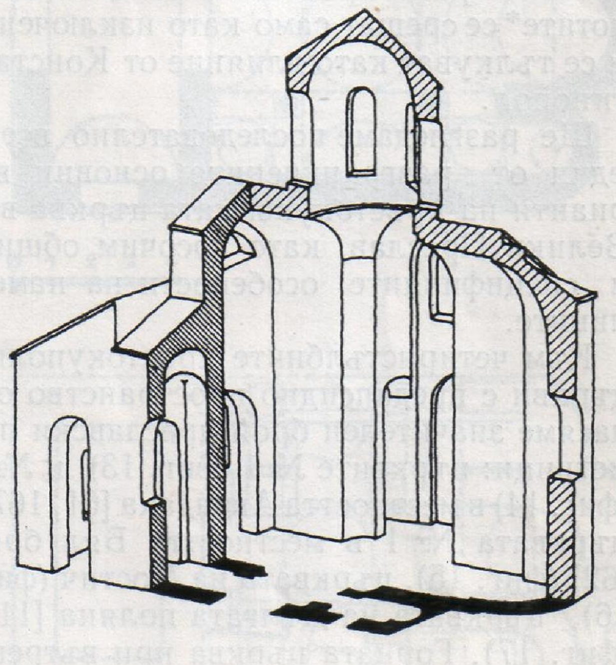

Фиг. 8. Велики Преслав. Църквата № 1 в местността Аврадака — надлъжен разрез. Реконструкция

Фиг. 9. Велики Преслав. Църквата № 4 в местността Селище. Аксонометричен разрез

Фиг. 10. Велики Преслав. Църквата № 2 в местността Селище — надлъжен разрез. Реконструкция

Фиг. 11. Велики Преслав. Църквата в Патлейна — напречен разрез. Реконструкция

Фиг. 12. Велики Преслав. Църквата в Патлейна. Аксонометричен разрез

Фиг. 13. Велики Преслав. Църквата № 1 в местността Аврадака. План.

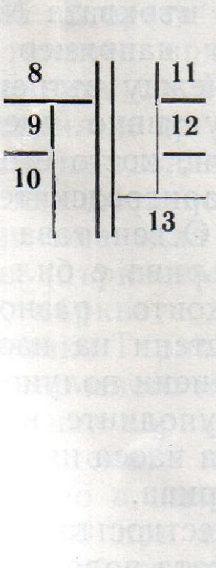

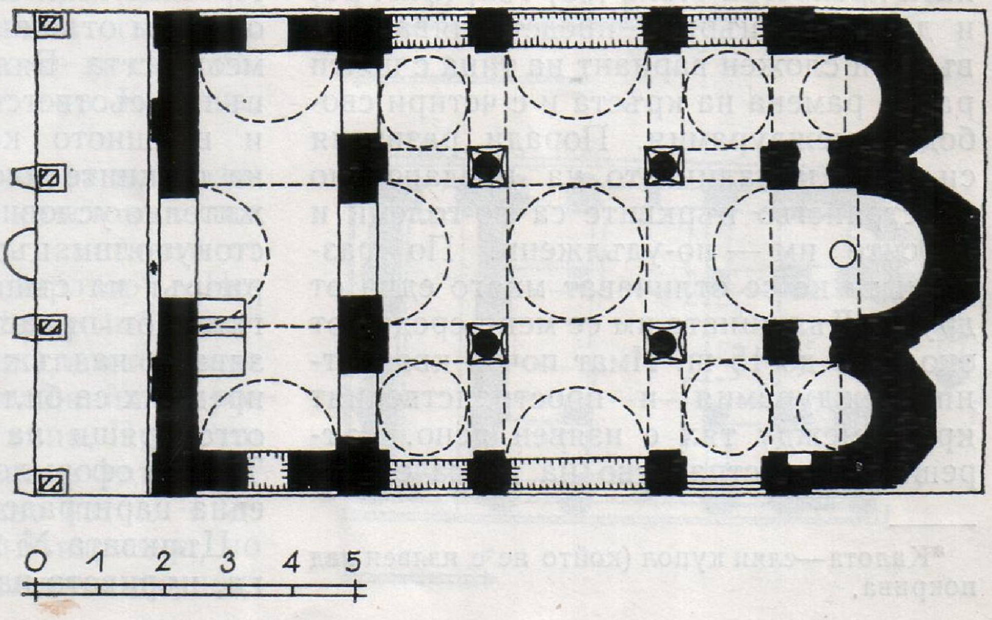

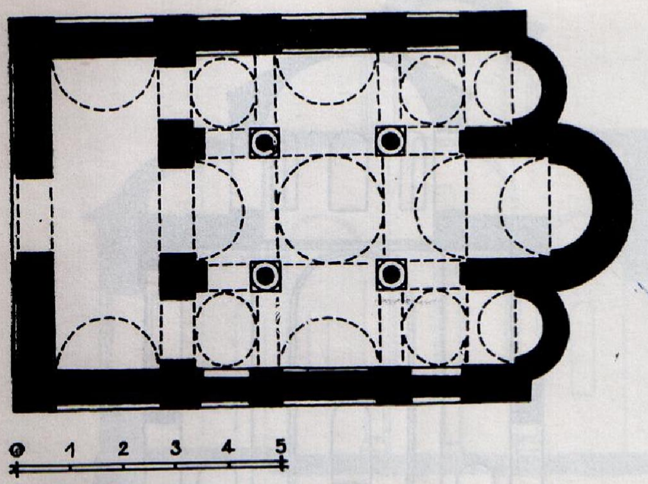

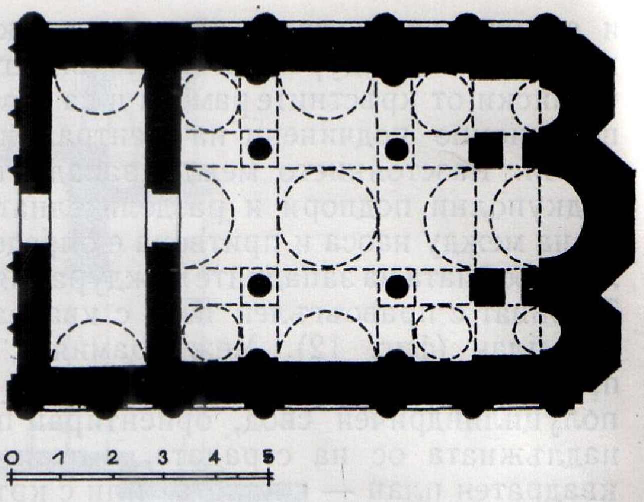

добно е засводяването на междурамията и на редица сродни паметници в Мала Азия, Крит, Армения, Грузия, Русия. В тези страни кръстатите сводове и калотите* се срещат само като изключение и се тълкуват като влияние от Константинопол.

Ще разгледаме последователно всеки един от разграничените основни варианти на кръстокуполната църква във Велики Преслав, като посочим общите и специфичните особености на паметниците.

Към четиристълбните кръстокуполни църкви с предапсидно пространство отнасяме значителен брой преславски паметници: църквите № 1 (фиг. 13) и № 2 (фиг. 14) в местността Аврадака [61, 167], църквата № 1 в местността Бял бряг [62] (фиг. 15), църквата на Мостич (фиг. 16), църквата на Дългата поляна [117] (фиг. 17), Горната църква при вътрешната крепостна стена [63, 168] (фиг. 18) и др. Тези църкви представляват завършен сложен вариант на типа с почти равни рамена на кръста и с четири свободни междурамия. Поради развития си план и наличието на предапсидно пространство църквите са по-големи и наосите им — по-удължени. По размери те не се отличават много една от друга. Дължината им се мени средно от около 10 до 15 m. Имат почти квадратни междурамия и пространственият кръст между тях е изявен ясно. Вътрешното пространство на наоса е действувало почти единно, тъй като куполът се е носел и от четири тънки колони, свързани чрез арки със стените и предолтарните стълбове. На изток църквите завършвали с три апсиди, широко отворени към наоса и обикновено отвън многостенни. Притворите са били еднопространствени, в някои случаи снабдени с три входа — по един към западната, северната и южната страна.

Четиристълбните кръстокуполни църкви имат близки архитектурни паралели преди всичко с редица църкви от Цариград и с църкви от земите на византийските провинции и Близкия Изток, строени под цариградско влияние. Първообразът на този сложен вариант идва безспорно от византийската столица. Интересно е да се отбележи обаче, че въпреки строгата канонична схема на цариградския вариант споменатите паметници от тази група във Велики Преслав имат помежду си редица своеобразни отлики. При църквата № 1 от местността Бял бряг например няма пълно съответствие между вътрешното и външното конструктивно членение на стенните плоскости, което е задължително условие за цариградските кръстокуполни църкви. Освен това интериорът на същата църква е бил обогатен от пиластри, които разнообразявали надлъжните стени на наоса, а пред тях са били долепени полуколони, отговарящи на подкуполните колони. Такова оформление на наоса няма нито една цариградска църква.

Църквата № 2 от местността Аврадака, църквата на Дългата поляна и вто-

*Калота—сляп купол (който не е изявен над покрива.

Фиг. 14. Велики Преслав. Църквата № 2 в местността Аврадака. План

Фиг. 15. Велики Преслав. Църквата № 1 в местността Бял бряг. План

Фиг. 16. Велики Преслав. Църквата на чъргубиля Мостич: *а* — план; *б* — реконструкция на плана

Фиг. 17. Велики Преслав. Църквата на Дългата поляна. План

Фиг. 18. Велики Преслав. Горната църква при вътрешната крепостна стена. План

14 15 | 16а / 16б / 17 / 18

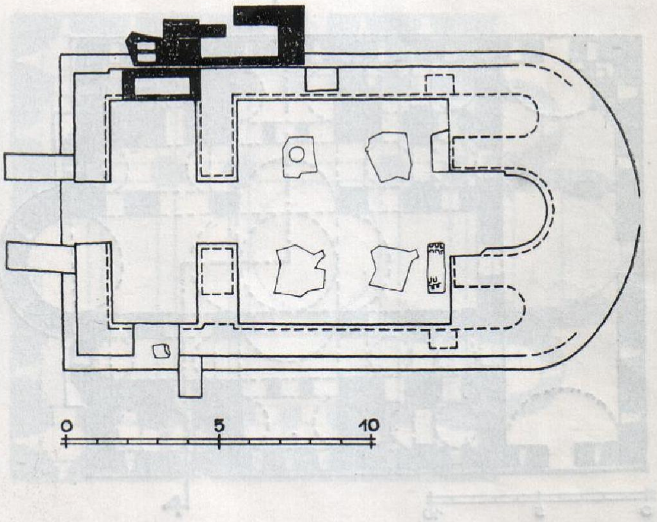

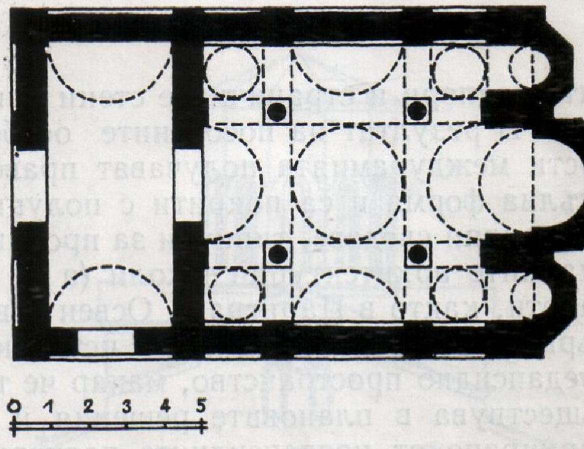

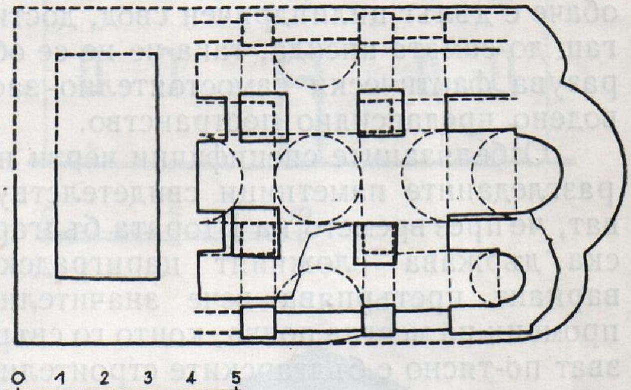

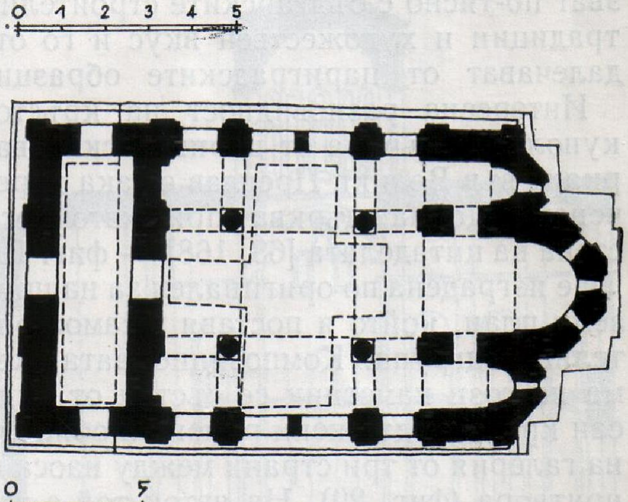

рата църква край така наречената „чупка“ на вътрешната крепостна стена представляват от своя страна по-своеобразно възпроизвеждане на плана на църквата № 1 от Аврадака. Изобщо църквите от сложния вариант във Велики Преслав имат много повече общи черти помежду си, отколкото всяка от тях поотделно с която и да е от църквите в Цариград или в друг византийски център. Освен това те всички са изградени само от камък, докато църквите под цариградско влияние са строени от тухли или имат смесен градеж (редове от камъни се сменят с редове от тухли). Местният художествен вкус е наложил сред паметниците от този вариант и красивите, елегантни извивки на полукръглите апсиди, както и неразчленените притвори; нито едните, нито другите са характерни за Цариград.

Сложният кръстокуполен вариант на преславските църкви намира развитие и през Втората българска държава. Като типичен пример може да се посочи църквата „Св. Георги“ в кв. Колуша, Кюстендил и др.

Доста по-различна планова композиция от преславските кръстокуполни църкви има една група паметници от XIV в. (църквата „Пантократор“ в Несебър, църквата „Св. Петър и Павел“ във Велико Търново и др.), която заема междинно място между сложния и провинциалния вариант на типа. При тези църкви схемата на плана е удължена значително в направление изток — запад, както при сложния вариант, но съединителните арки между подкупол-

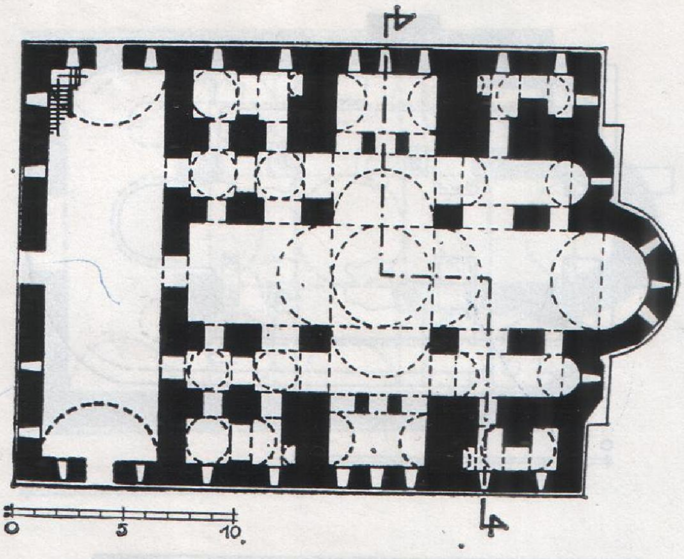

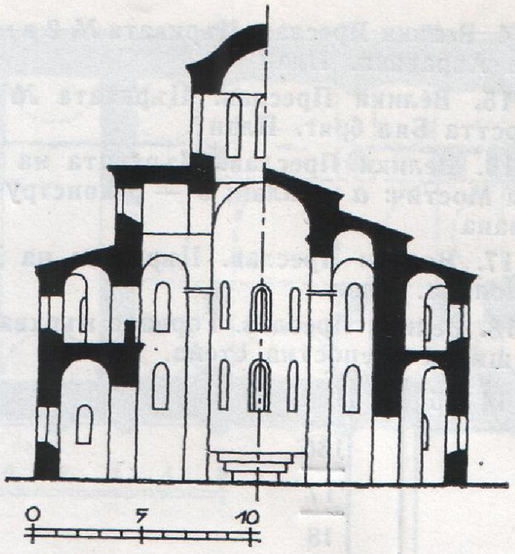

ните подпори и страничните стени липсват. В резултат на посочените особености междурамията получават правоъгълна форма и са покрити с полуцилиндрични сводове, типични за провинциалните архитектурни школи (а не с калоти, както в Цариград). Освен това църквите от тази група нямат истинско предапсидно пространство, макар че то съществува в плановите решения и е маркирано от предапсидните подпори. Удълженото източно рамо е покрито обаче с дълъг цилиндричен свод, достигащ до самата апсида, така че не се образува фактически самостоятелно засводено предапсидно пострaнство.

Отбелязаните специфични черти на разгледаните паметници свидетелствуват, че през времето на Втората българска държава сложният цариградски вариант претърпява вече значителни промени на местна почва, които го свързват по-тясно с българските строителни традиции и художествен вкус и го отдалечават от цариградските образци.

Интересна разновидност на кръстокуполната църква от цариградския вариант във Велики Преслав е така наречената Долна църква при източната стена на цитаделата [63, 168] — фиг. 19. Тя е изградена по оригинален за нашите земи план, който я поставя в самостоятелна подгрупа. Композиционната схема на този паметник се състои от вписан кръст с удължени рамена и обиколна галерия от три страни между наоса и притвора (фиг. 20). На изток той е завършвал със сложен триапсиден олтар със самостоятелно предапсидно пространство, а на запад — с еднопространствен притвор. Църквата е имала и галерия в етажа си.

Тази многосъставна разновидност на сложния кръстокуполен тип намира единични паралели в Цариград и в други раннохристиянски центрове, например в Абхазия (църквата в Мокви, строена под византийско влияние — фиг. 21). Долната църква е единственият паметник от този вид във Велики Преслав и не съответствува на нито един пример от по-късната средновековна българска архитектура. Изглежда, че тази концепция не е претърпяла по-нататъшно развитие в българските земи.

Втората група, която представлява провинциалният вариант на типа, се състои от значителен брой паметници: църквата № 4 в местността Селище (в първоначалния и в преустроения ѝ покъсен вид, публикуван от К. Шкорпил), църквата „Св. Пантелеймон" в Патлейнския манастир, църквите № 3 в Селище и № 3 в Бял бряг, малката църква в манастира Тузлалъка и др.

При първите два паметника източните подпори на купола представляват разделителни стени между централната и страничните части на олтара, т. е. източните стълбове са съединени със стените на апсидата.

В църквата № 4 от местността Селище (фиг. 22) източният свод се е опирал първоначално на плътните стени, а по-

Фиг. 19. Велики Преслав. Долната църква при вътрешната крепостна стена. Реконструкция на плана

Фиг. 20. Велики Преслав. Долната църква при вътрешната крепостна стена — напречен разрез. Реконструкция

Фиг. 21. Църква в Мокви (Абхазия)
а — план; *б* — надлъжен разрез; *в* — западна фасада

19 | 20 || 21а / 21в / 21б

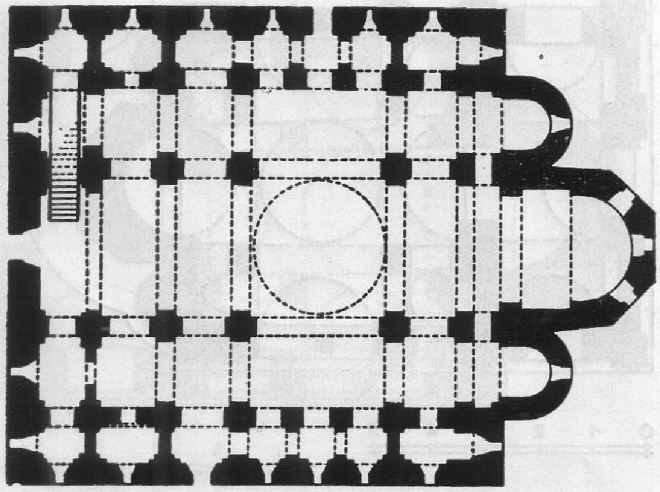

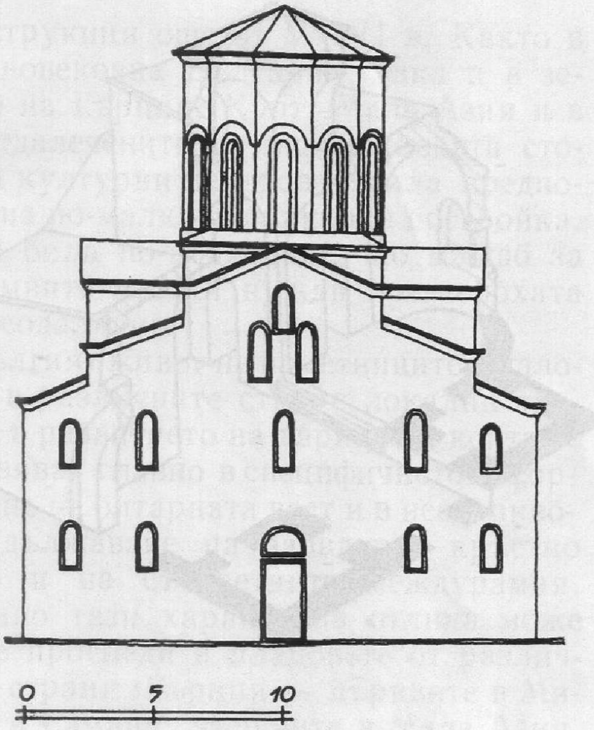

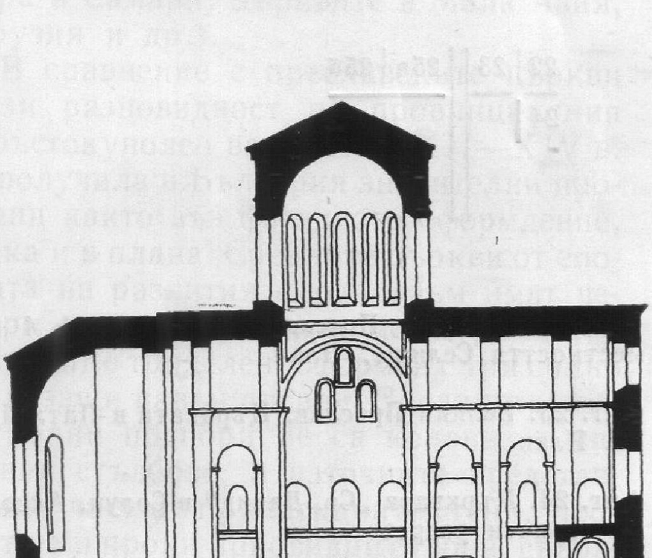

късно — на пробитите с отвори към север и юг къси приапсидни стени, разделящи протезиса и диаконикона. Източните междурамия функционално се включват в олтарната част и архитектурно не са били приобщени към обема на наоса. По отношение на покритията на западните междурамия смятаме, че те са били калоти или кръстат свод, което се подсказва от квадратния им план.

К. Шкорпил, който пръв публикува плана на църквата, е допуснал някои грешки и неточности. Например нишите на западните междурамия са в същност едностъпални, а не двустъпални; пропуснати саподробности във външнитеочертания на апсидите; размерите на нишите в наоса не отговарят на действителните и др. К. Шкорпил не е отчел и двата периода на градеж в олтара и невярно е реконструирал покритията над междурамията на северното и южното кръстно рамо. Последната грешка е поправена от Н. Мавродинов [78, с.70], но той продължава да приема схващането на Шкорпил, че олтарът е бил преустроен още по време на първоначалния градеж. С въпроса за първичния вид и по-късните преустройства на църквата се занимава по-късно Ст. Бояджиев. Той допълни и поправи проучванията на предишните изследователи по въпроса за тълкуването на паметника, но допусна от своя страна някои неточности, като отнесе част от по-късните преустройства на църквата (портици, керамична украса) към X в. [19, с. 15]. Материалите показват

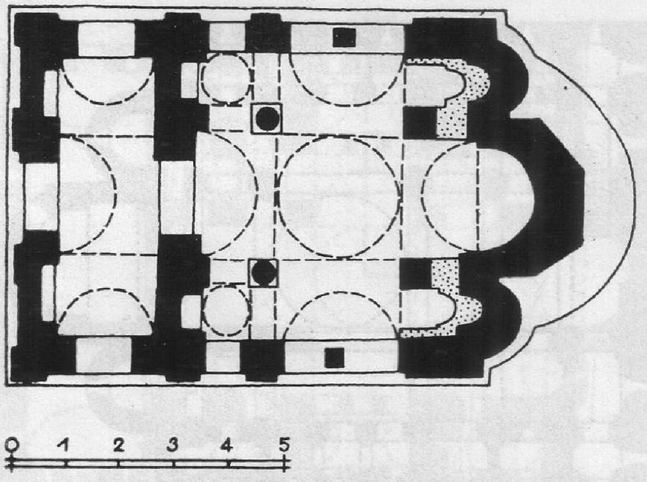

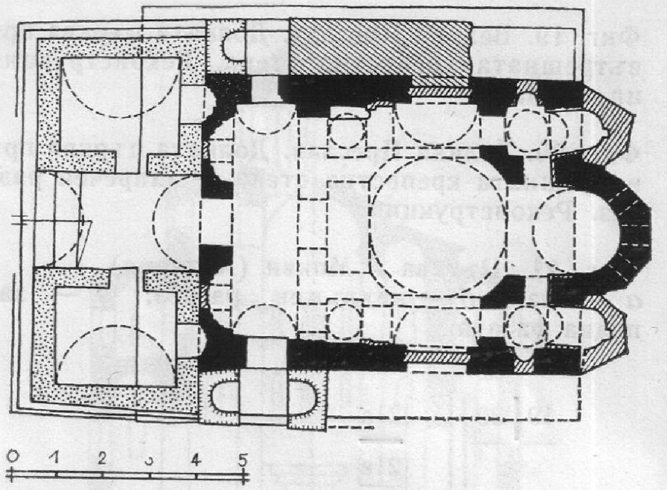

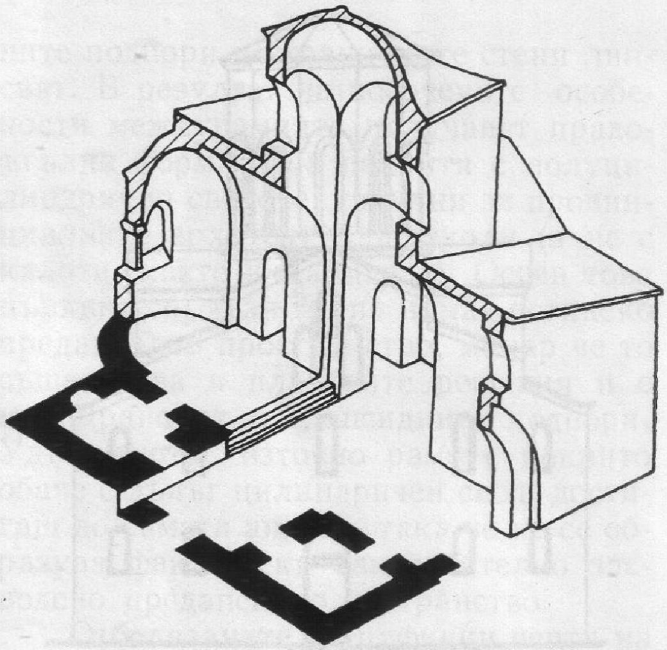

22 | 23 | 25а | 25б
24

Фиг. 22. Велики Преслав. Църквата № 4 в местността Селище. План

Фиг. 23. Велики Преслав. Църквата в Патлейна. План

Фиг. 24. Църквата „Св. Давид“ в Солун. Аксонометричен разрез

Фиг. 25. Велики Преслав. Църквата № 3 в местността Селище: *а* — план; *б* — реконструкция на плана

обаче, че те са по-късни градежи (от периода на Втората българска държава).

Към провинциалния кръстокуполен вариант се отнася като разновидност и църквата в Патлейна, чиито източни междурамия са развити в самостоятелни помещения, изпълняващи функциите, на протезис и диаконикон. Западните междурамия са също обособени (фиг. 23).

Този паметник заслужава по-специално внимание и поради други свои специфични особености, на които пръв обърна внимание Ст. Бояджиев [18, с. 29]. За разлика от другите църкви тук куполът се носи не от свободни подпори, а от Г-образните части на междураменните стени, ограничаващи подкуполния квадрат. Получените по този начин подкуполни устои са дъговидно скосени отвътре, за да се увеличи диаметърът на купола. Това решение се среща твърде рядко. То е познато в тогавашните български земи само от манастирската триконхална църква в местността Караачтеке край Варна [151, с. 199 и сл.] и от църквата в местността Винени край Малкото преспанско езеро в Македония [148, с. 14]. Подобно решение на подкуполните устои установихме и в църквата от Дранда (Абхазия), която в това отношение доколкото ни е известно, е също единичен пример сред паметниците на Грузия [156, с. 67] и която по общата си планова и обемнопространствена идея е паралел на Патлейнската църква. Макар и засвидетелствувани с малко примери, този „вид“

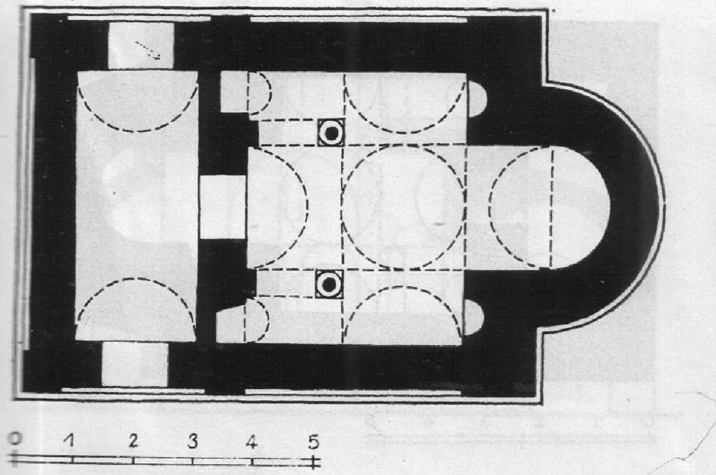

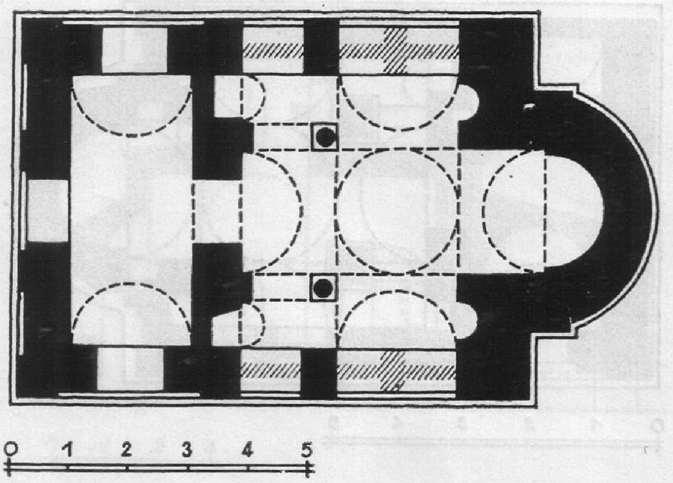

подкуполни подпори са доказателство за едно оригинално конструктивно решение, което е давало възможност на средновековните строители да издигат по-големи куполи в сравнително малки църкви.

По отношение на формата на западните подкуполни подпори на църквата приемаме тълкуването на Ст. Бояджиев, тъй като смятаме, че те са били като източните [18, с. 29]; труднодопустимо е да са били устроени така, както са показани в плана на Кр. Миятев (102, с. 115], където са силно отслабени конструктивно.

В този си вид планът на Патлейнската църква напомня архаичните образци на кръстокуполната схема, при която междурамията са оформени в затворени стаички (фиг. 24), така че в наоса се откроява отчетливо пространственият кръст, очертан от стените на самите междурамия, пробити само с отвори (църквата „Ил Андерин“ в Сирия, Сулидже джамия в Солун и др.).

Изглежда, че архитектите на Константинопол през IX—X в. са строили рядко във византийската столица провинциалния вариант на този тип, защото той е почти непознат там. Заслужава да се отбележи фактът, че провинциалният вариант не е доминираща архитектурна форма и за Солун и Атон, които са филиали на константинополската школа. Но той е характерен за останалия византийски свят и особено за християнските земи на Изток, където куполът, поставен върху квадрат, е известна конструкция още от V—VI в. Както в средновековна България, така и в земите на Гърция, Крит, Мала Азия и в по-отдалечените от византийската столица културни центрове е била предпочитана по-малката църковна постройка. Тя е била по-подходяща по мащаб за скромните местни нужди през епохата на феодализма.

Дългият живот на паметниците е наложил в различните страни локални промени в развитието на варианта, които се изразяват главно в специфичното оформление на олтарната част и в нееднаквото удължаване на западното кръстно рамо и на съответните междурамия. Именно тази характерна отлика може да се проследи в плановете от различните страни (Гърция — църквите в Мистра и Самари; църквите в Мала Азия, Грузия и др.).

В сравнение с преславските църкви тази разновидност на провинциалния кръстокуполен вариант от XII—XIV в. е получила в България значителни промени както във фасадното оформление, така и в плана. Сродните църкви от епохата на развития феодализъм имат четири напълно развити междурамия, а олтарът е триделен, оформен с три силно излизащи навън апсиди. Западните подкуполни подпори не са колони, а масивни стълбове, а източните представляват част от приапсидните стени, пробити с широки арковидни отвори, свързващи частите на сложния олтар. Междурамията са били покрити с полуцилиндрични сводове. Такива решения имат

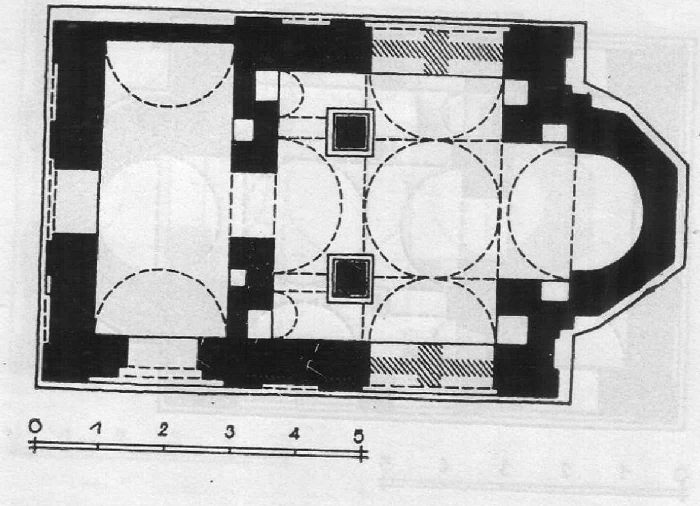

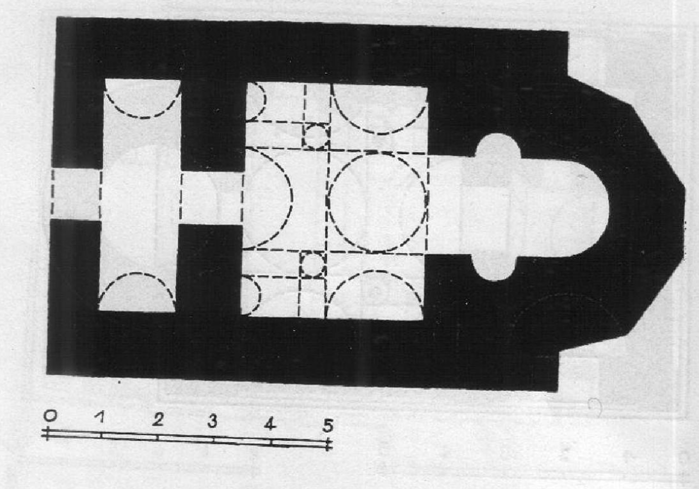

26 | 28 || 30 | 31
27
29

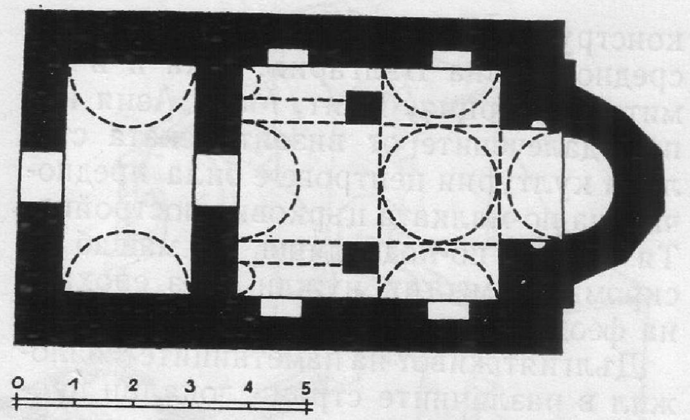

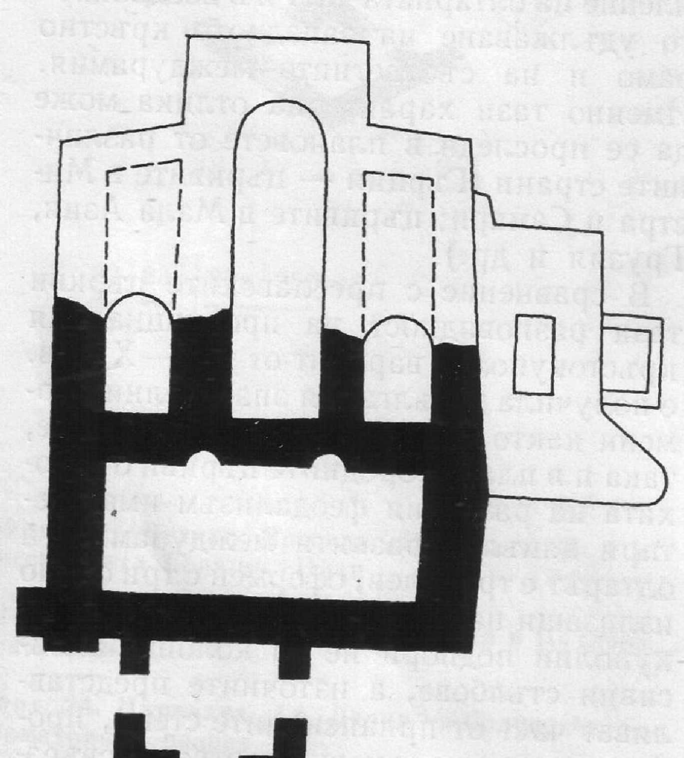

Фиг. 26. Велики Преслав. Църквата № 3 в местността Бял бряг. План

Фиг. 27. Велики Преслав. Църква в местността Тузлалъка. План

Фиг. 28. Велики Преслав. Църквата на каменаря в местността Селище — втори строителен период. План

Фиг. 29. Велики Преслав. Църквата в местността под Вълкашина. План

Фиг. 30. Велики Преслав. Църквата № 3 в местността Бял бряг — надлъжен разрез. Реконструкция

Фиг. 31. Велики Преслав. Църква в местността Тузлалъка — надлъжен разрез. Реконструкция

църквите в Земен, Кюстендилско, Охрид, с. Паталеница, Пазарджишко, с. Яна, Софийско, и др. Този вариант е най-разпространеният в сравнение с всички останали.

Разновидност на преславския провинциален вариант представляват кръстокуполните църкви с две свободни подпори и без предапсидно пространство, чиито протезис и диаконикон са ниши, издълбани в дебелината на източната стена. В същност тези църкви са съкратена форма на провинциалния вариант. При тях куполът се е носил откъм запад също от две свободни подпори (които са били най-често колони), а откъм изток — направо от удебелените източни стени на църквата. Към тази разновидност на варианта спадат църквата № 3 в местността Селище (фиг. 25)

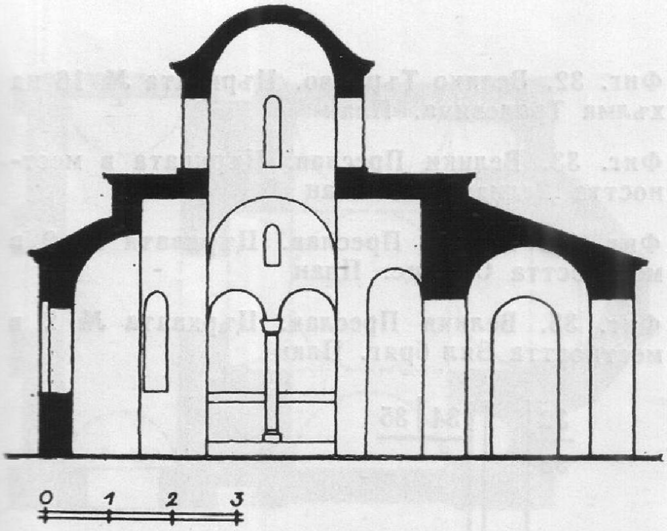

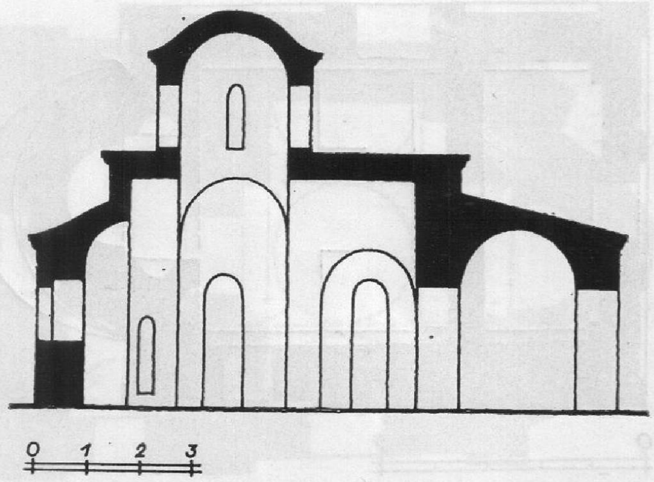

[161], църквата № 3 в Бял бряг (фиг. 26) [117], малката църква от Тузлалъка (фиг. 27) [39], църквата на каменаря (вторият ѝ строителен етап — фиг. 28) [136] , църквата в местността под Вълкашина (фиг. 29) [107] и др.

Споменатите паметници се отличават с по-малките си размери. Дължината им варира от 10 до 12 m. Техният наос е скъсен квадрат. Кръстът прониква в източното рамо и разбива стройната симетрична система на равновесие. Запълнените междурамия заместват двете източни подпори и поддържат купола без посредничество (фиг. 30). Сводът, покриващ източното кръстно рамо, стига до апсидата, която е една, голяма и обикновено многостенна. Западните междурамия са по-тесни от тези на църквите от цариградския вариант и са били покрити навярно с полуцилиндричен свод. Когато западното рамо е по-удължено, увеличава се вместимостта на сградата, какъвто е случаят например с малката църква на манастира в местността Тузлалъка. За нея е изказано предположение, че подкуполните ѝ подпори са изградени допълнително (фиг. 31) [39, с. 99]. Стената между наоса и притвора е разчленена с четвъртити ниши към наоса, а в църквата № 3 от местността Бял бряг — и към притвора.

Стремежът към подчертано богата пластичност в интериора на църквите от тази група се наблюдава в по-късите им стенни плоскости, които са огънати от дълбоки ниши. Такова членение в наоса не е известно сред паметниците на Цариград, но се среща като похват в провинциалната византийска архитектура (особено в Кавказ) и дори на Запад — във франкските провинции. Последното е дало основание на Т. Смядовски да мисли, че нишите на преславските църкви са резултат от влияние на каролингската архитектура, пренесено в средновековна България от франкското духовенство и че западните ниши в наоса са във връзка с дуалистичната каролингска концепция за равенство на двата престола [115, с. 44].[6] Според нас обаче преславските ниши са имали чисто декоративно предназначение; те разчленяват всички стени на наоса и притвора (отвътре и отвън). Това е един предпочитан в българските земи украсителен принцип, който има своите предшественици на местна почва и е претърпял богато развитие.

Църквите от съкратената разновидност имат винаги еднопространствен притвор, който в някои от тях е с повече от един вход. Допустимо е тази разновидност на провинциалния вариант да е произлязла на местна почва, тъй като е твърде разпространена във Велики Преслав, а доколкото ни е известно, се среща сравнително рядко във византийските провинции в края на IX и през X в. и в по-различна интерпретация от преславските примери.

Както се вижда, конструктивната система на провинциалния вариант на кръстокуполните църкви не се отличава съществено от тази на по-сложния цариградски вариант. Формално единствената разлика между тях е в броя на свободните подкуполни подпори и в произлизащата от това липса на предапсидно пространство и на източни междурамия.

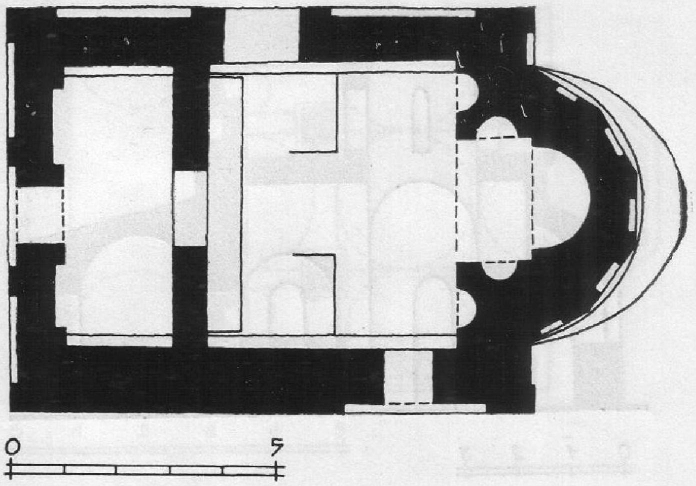

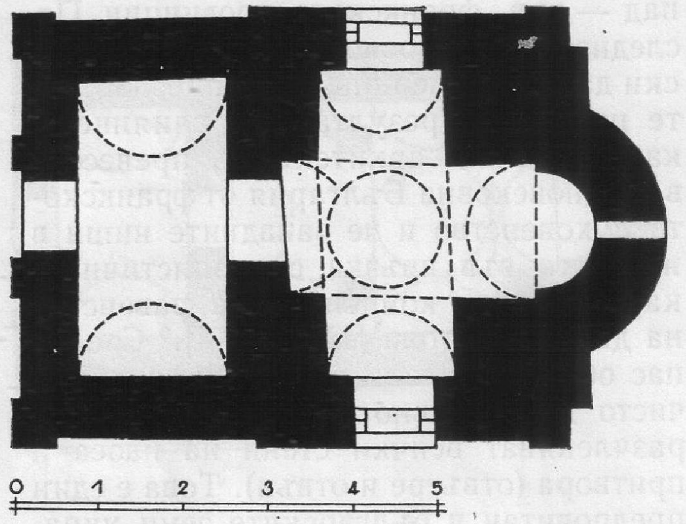

Фиг. 32. Велико Търново. Църквата № 16 на хълма Трапезица. План

Фиг. 33. Велики Преслав. Църквата в местността Делидушка. План

Фиг. 34. Велики Преслав. Църквата № 2 в местността Селище. План

Фиг. 35. Велики Преслав. Църквата № 2 в местността Бял бряг. План

32 / 33 | 34 | 35

Интересно е да се отбележи, че групата от църкви, които могат да бъдат отнесени към съкратения провинциален вариант, засега не е документирана с нито един паметник в нашите земи от времето на развития феодализъм, въпреки че през периода на Първата българска държава тя е представена с доста примери във Велики Преслав. При това всеки преславски паметник от съкратения вариант има някои специфични елементи, които го различават от останалите. Това се отнася за начина на поставяне на купола и вида на подпорите му (стълбове или колони), за формата на апсидите (полукръгли, тристенни, петостенни), за начина на третиране на стенните плоскости в наоса, олтара и притвора, за вида и дълбочината на самите ниши и пр. Църквата № 3 в местността Селище, църквите в Тузлалъка и в местността Бял бряг свидетелствуват за тези модификации.

Тук бихме искали да споделим една наша догадка по отношение на евентуалната приемственост и на групата на съкратения вариант в архитектурата на Втората българска държава. Според нас е твърде вероятно църквата № 16 на хълма Трапезица във Велико Търново (фиг. 32), която е публикувана във всички научни изследвания като еднокорабна църква [46, с. 160; 78, с. 7—8], да е имала купол, подпорите на който обаче да не са оцелели. Публикуваният план на паметника ни дава основание за тази хипотеза, която би намерила отговор, ако се направят сондажи на предполагаемите места за стъпки на подкуполните подпори. Общият план и отделни негови части с тяхното характерно членение, както и фасадното оформление на паметника подкрепят предположението, че той се отнася към групата на съкратения кръстокуполен вариант. Обстоятелството, че под пода на църквата са били намерени три малки крипти, също потвърждава известния вече факт, че този план е бил използуван и за мартирий. Близко сходство забелязваме и между олтарните решения на тази великотърновска църква и църквата № 3 в местността Бял бряг във Велики Преслав. Единствената разлика е, че четирите правоъгълни в план приолтарни ниши на преславската църква са заменени на същите места с четири полу-

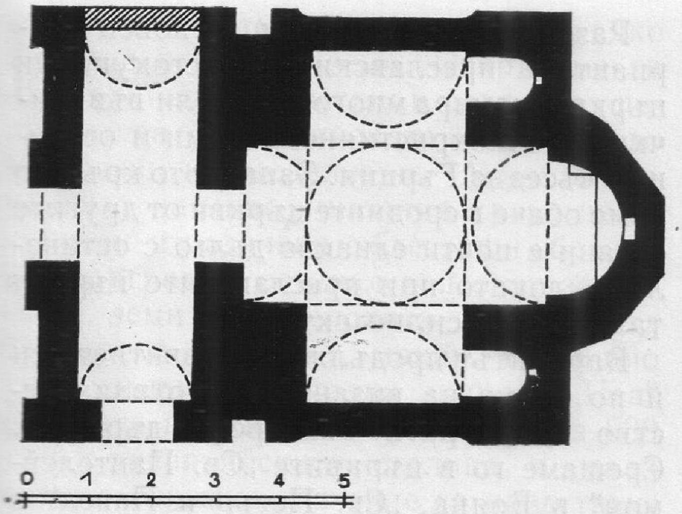

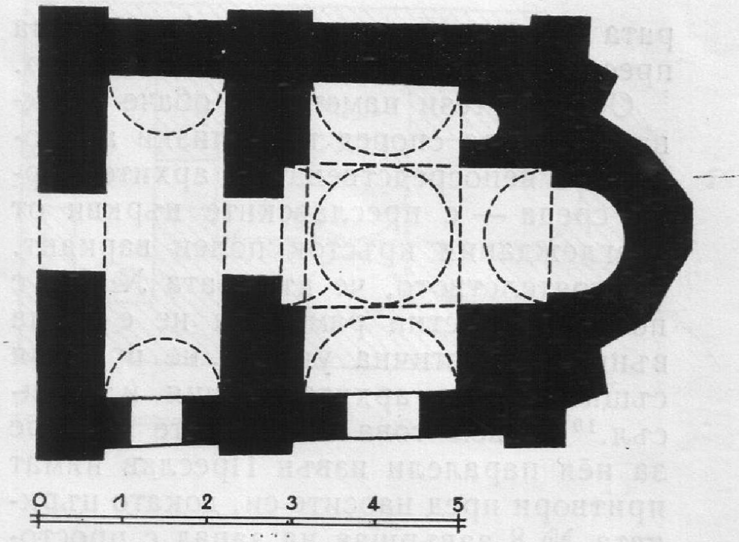

кръгли ниши във великотърновския паметник. И в двете църкви апсидите са имали добре оформен цокъл, който от своя страна е лежал върху по-широка от него подложка.

Друг основен вариант на кръстокуполния тип във Велики Преслав са малките църкви с вписан кръст и плътни междурамия, без предапсидно пространство. Това са църквите в местностите Делидушка (фиг. 33) [119], Селище (фиг. 34) [34], Бял бряг (фиг. 35) [117], в манастира под Зъбуите и др. Тези църкви по външното си покритие не се различават от предшествуващите ги два варианта, но при тях в интериора липсват изобщо свободните подкуполни подпори. Куполът им се носи направо от плътната зидария на междурамията. Наосът има кръстообразна форма, като западното рамо на кръста е силно скъсено. Църквите се различават една от друга във вътрешното си пространство само по оформянето на източните стени. Докато в църквата в местността Делидушка според публикувания план[7] те са плътни, при църквата № 2 в Селище в тях са оформени дълбоки олтарни ниши.[8] Третият паметник — църквата № 2 в местността Бял бряг, има една малка протезисна ниша, вдълбана в източния зид. Фасадите на всички тези църкви са били украсени с едностъпални слепи ниши.

Към същата група се отнася и един наскоро публикуван паметник — така наречената „църква на каменаря"[9] (в нейния първи строителен етап — фиг. 36). Запазените останки от първоначалния ѝ план очертават кръстовиден наос, чието западно и особено източно рамо са подчертано удължени. В същност по тази своя особеност (изтегляне на сградата по надлъжната ѝ ос) църквата на каменаря се отличава значително от другите църкви на разглеждания вариант. Преправеният ѝ по-късен план (фиг. 28) класира паметника към разновидността на съкратения кръстокуполен тип с две подкуполни подпори. (Протезисната и диакониконната ниша на преустроената църква са изградени допълнително в надлъжните стени на дългото източно кръстно рамо на същите места, както в малката църква на манастира в местността Тузлалъка, а външната форма на апсидата е променена от полукръгла в петостенна.)

Към варианта с плътни междурамия ние причисляваме и църквата № 8 от Велики Преслав (фиг 37). Тя е известна в по-старата литература и под името „църквата с аркосолии". В резултат на последните допълнителни разкопки и проучвания във връзка с предстоящата му консервация този паметник получи ново правилно тълкуване [136]. Установено беше, че църквата № 8 не е била еднокорабен храм с аркосолии, както се предполагаше досега [161, 78], а в същност кръстокуполна църква с вградени подкуполни подпори и със сравнително къси странични рамена на кръста. Последните изследователи на паметника посочват като негови паралели гробничната църква от Диногеция, ста-

рата Боянска църква, пастофориите на преспанската базилика „Св. Ахил" и др.

Освен с тези паметници обаче църквата намира според нас близки аналогии и в непосредствената ѝ архитектурна среда — с преславските църкви от разглеждания кръстокуполен вариант. Обстоятелството, че църквата № 8 е с по-къси кръстни рамена и не е имала външна пластична украса не променя същността на архитектурния ѝ замисъл.[10] Освен това посочените по-горе за нея паралели извън Преслав нямат притвори пред наосите си, докато църквата № 8 завършва на запад с просторен притвор, както всички преславски църкви. Нещо повече, в южната част на този притвор е бил намерен грижливо иззидан гроб. На същото място, т. е. в притвора, редица преславски църкви са имали иззидани гробове. Всичко това ни убеждава, че църквата № 8 се отнася наистина към разглеждания вариант на кръстокуполния тип, където я причисляваме като негова разновидност. Специфичните черти на паметника показват още веднаж, че средновековният строител не е създавал копия, а оригинални творби. Самото обстоятелство, че тази разновидност на варианта се появява като решение именно във Велики Преслав, говори за богатото типологическо развитие на кръстокуполната църква във втората българска столица.

Споменатите пет църкви с вписан кръст имат съвършено опростен план и малки размери. Дължината им не надхвърля 10 m. На изток те завършват с единичен олтар, а на запад — с просторен еднопространствен притвор.[11] Източното кръстно рамо изпълнява ролята на предапсидно пространство, както това установихме и при съкратения вариант. И тук се забелязват обаче известни различия в отделните паметници по отношение на наоса и на архитектурното третиране на стенните плоскости. Анализът показва, че във всеки от споменатите пет паметника (при това почти еднакво големи) са осъществени различни решения, що се отнася до фасадно-пластичното членение и изграждането на олтарната част.

Разглежданият трети основен вариант на преславските кръстокуполни църкви намира много паралели във всички източнохристиянски земи и особено в съседна Гърция. Западното кръстно рамо обаче в сродните църкви от другите страни е почти еднакво дълго с останалите, докато при преславските църкви тази част е силно скъсена.

Вариантът продължава развитието си и по време на византийското владичество и Втората българска държава. Срещаме го в църквите „Св. Пантелеймон" в Бояна, „Св. Петър и Павел" в Никопол и др. Негови разновидности са също така и средновековните църкви „Св. Никола" в Сапарева баня, „Св. Тодор" в Бобошево и др., при които се забелязват някои специфични отлики както в плана, така и във фасадното третиране. Те имат външно кръстовидно очертание, а еднаквите им кръстни рамена са скъсени до ширината на арки, т. е. и тук са налице нови промени в покъсното развитие на типа.

Освен Долната църква при вътрешната крепостна стена, която има твърде сложен план, всички останали църкви от кръстокуполния тип през периода IX—X в. във Велики Преслав са съставени само от трите основни елемента на църковната сграда: наос, олтар и притвор. Изобщо за преславските църкви, изградени в края на IX и през X в., не са характерни допълнителните анекси: параклиси, екзонартекси, портици, кули и др. Някои от тях се пристрояват към първичните им обеми, но в една значително по-късна епоха от разглежданата, което показва, че паметниците са имали дълъг исторически живот.

Трябва да се посочи и една друга особеност на църковното строителство във Велики Преслав: досега известните останки не дават основание да се предполага, че тук е имало многокуполни храмове. Разкритите църкви нямат планови особености, които да създават възможност за издигане на куполи над междурамията. Последните са с твърде малки размери, което прави поставянето на купол върху тях неприемливо по естетически съображения.

Изглежда, че през Средновековието

многокуполните църкви са били рядко явление в нашите земи. Откриваме ги като единични паметници едва през периода на византийското владичество и на развития феодализъм.[12] Може би вариантът на многокуполния храм, предпочитан и развиван с блестящи образци в Цариград, е останал непознат за нашите земи през епохата на Първата българска държава, макар че пищно украсената петкуполна църква „Неа“ („Новата църква“), изградена през 880 г. във византийската столица, е имала същото огромно значение за представителната църковна архитектура от времето на император Василий I, каквото е имала църквата „Св. София“ за епохата на Юстиниан Велики.[13] „Новата църква“ е била образец на петкуполния план с вписан кръст, станал модел на много подражания.

Като анализираме характерните черти в плановете на кръстокуполните църкви от Велики Преслав, стигаме до извода, че там са се развивали почти едновременно всички вариати на този тип. Все пак хронологически бихме отнесли сравнително по-късно разновидността на скъсения двустъпален кръстокуполен план, който вероятно се е получил на местна почва от редуцирането на провинциалния план.

Установихме, че в Преслав са били изградени две църкви, които са имали особеностите на същинския провинциален вариант. В това отношение поправяме досегашното общоприето схващане, че този вариант изобщо не е бил представен в края на IX и през X в. в България с нито един паметник [70, с. 817].

Изтъкнато беше, че разпространение във Велики Преслав получават своеобразните решения на местна почва на съкратения вариант, чиито стени в наоса и притвора са разчленени с ниши. Това членение е приложено по-пестеливо и в другите варианти на преславския кръстокуполен тип. В същност всички групи на типа са имали свое вътрешно развитие. Във Велики Преслав не се оказаха дори два напълно еднакви паметника. Всяка от църквите демонстрира свои индивидуални белези. Даже църквите

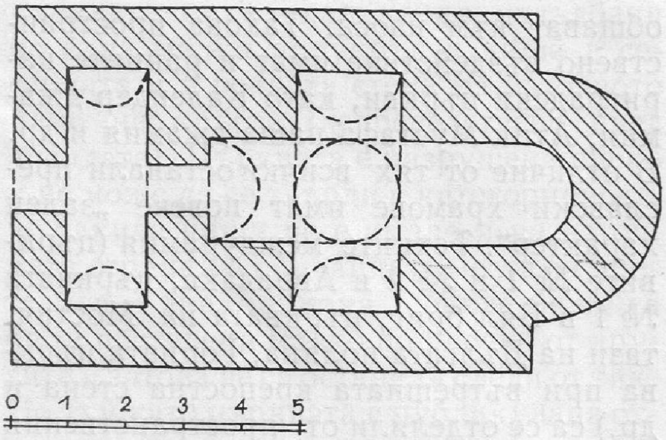

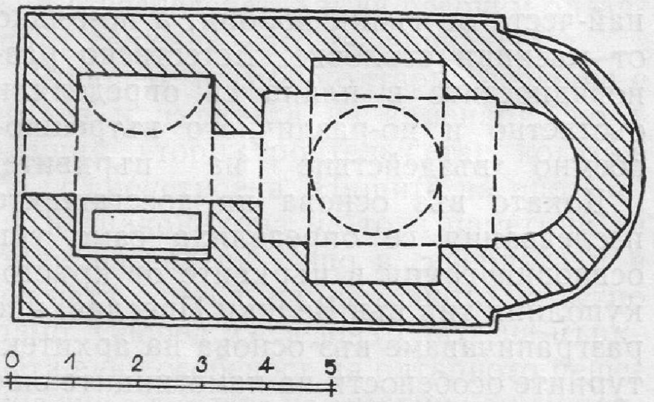

Фиг. 36. Велики Преслав. Църквата на каменаря в местността Селище — първи строителен период. План

Фиг. 37. Велики Преслав. Църквата № 8. План

от така наречения цариградски вариант, при които византийският канон се проявява най-силно, не повтарят напълно плановете и декоративното оформление на съвременните византийски схеми. Типичен пример е църквата № 1 от местността Бял бряг. Както беше отбелязано, всички преславски църкви, включително и тези от цариградския вариант, са били построени от камък за разлика от тухлените църкви на Цариград.

Във вътрешнопространственото решение на някои паметници се наблюдават допълнителни отлики, проявяващи се като индивидуални особености. Така в наоса на църквата от Патлейна е повече подчертан пространственият кръст; междурамията на същата църква представляват самостоятелно действуващи пространства, които зрително не се при-

общават към наоса. Такова пространствено въздействие имат и ранните цариградски църкви, като Календер джамия, Атик Мустафа паша джамия и др. В отличие от тях всички останали преславски храмове имат повече „зален характер“. Техните междурамия (църквите № 1 и № 2 в Аврадака, църквата № 1 в Бял бряг, църквата на Мостич, тази на Дългата поляна, Горната църква при вътрешната крепостна стена и др.) са се отделяли от пространствения кръст само с по-ниските си покрития и с плоски пиластри по стените. Куполът им е бил носен, както беше посочено, най-често от тънки колони, а по-рядко от масивни стълбове. Естествено разновидностите в плана са определяли съответно и по-различното вътрешнообемно въздействие на църквите.

Докато въз основа на досегашните изследвания се определяха само три освновни групи в църквите от кръстокуполния тип във Велики Преслав, ние разграничаваме въз основа на архитектурните особености на паметниците още две подгрупи, а също и разновидности вътре в самите групи.

От всичко това следва, че на основата на цариградския и на провинциалните византийски кръстокуполни планове във Велики Преслав са се развивали местни разновидности, които именно правят картината на църковното строителство там богата и разнообразна [188].

Анализът показва промени в развитието на отделните групи, които се доразвиват в епохата на зрелия феодализъм. Най-сложният вариант на типа засега не е открит сред паметниците на Втората българска държава.

При някои кръстокуполни църкви беше установено, че след направено преустройство в тях те преминават от един вариант в друг (църквата на каменаря). Този факт сам по себе си говори за дългия исторически живот на паметниците и за активното строителство във втората българска столица, навярно продължило и през XII—XIV в.

Макар че първообразите на кръстокуполната църква идват отвън, църквите на Велики Преслав не следват готови образци, а търпят промени на местна почва. За тях е характерно използването и на архитектурни форми, типични за местния художествен вкус. Те бяха установени най-напред във Велики Преслав, а по-късно, усъвършенствувани в църковните паметници на Втората българска държава.

* * *

Основните елементи на кръстокуполните църкви от Велики Преслав, разгледани поотделно, посочват връзката помежду им в създаването на плановата и пространствената композиция.

Тъй като при класификацията на този тип бяха изяснени по-подробно характерните белези на наоса, тук ще се разгледат обобщено само онези негови особености, които представляват по-специален интерес.

Наосно пространство

Организирането на вътрешното пространство в наоса е от първостепенно значение. То е построено на контраста между свободното подкуполно пространство и тесния страничен обход на междурамията. В единната кръстокуполна система се създават по-малки пространствени групи, подчинени на подкуполния квадрат, който ги обединява. От изложеното дотук се вижда, че обемното въздействие на наоса е нюансирано различно в зависимост от броя и вида на свободните подкуполни подпори, от дължината на рамената на кръста и формата на междурамията.

Обемните тела в кръстокуполния наос се подреждат по вертикалната ос на постройката, чийто идеален център е центърът на подкуполния квадрат. Последният е покрит с полусферичен купол, поставен върху цилиндричен или многостенен барабан. С купола завършва степенуваното извисяване на пространствените обеми. Благодарение на високия му барабан се увеличава вътрешният обем на църквите. Самите подкуполни подпори са най-често колони и се свързват помежду си чрез арки. Арки съединяват подпорите и с прилежащите стени. При църквите от цариградския

вариант вписаният пространствен кръст е по-подчертано изявен. Кръстът се откроява по-отчетливо и при кръстокуполните църкви с плътни междурамия. При всички случаи вътрешното пространство запазва интимния си характер.

Въпреки неговите ограничени размери наосът на кръстокуполната църква създава впечатление на тържественост, просторност и динамичност. В църквите от сложния вариант се чувствува по-силно насочеността към олтара, който се отваря широко към наоса.

Осветлението на наоса се осъществява посредством прозорци, поставени в стените, а също и чрез прозорците на куполния барабан.

Проблема за добрата акустика в наоса, играещ роля на зрителна зала, е бил сполучливо решаван чрез вграждане в горните части на неговите ъгли на кухи глинени съдове, усилващи резонанса.

Олтарно пространство

Олтарното пространство представлява по-специален интерес при проучването на преславските кръстокуполни църкви.

Останките на оцелелите църковни сгради и публикуваните планове на изчезналите вече паметници дават възможност в църкивите да се разграничат два основни типа олтарни решения: прост еднопространствен олтар, прилаган в опростените варианти на кръстокуполните църкви (фиг. 38), и сложен олтар, състоящ се от три апсиди със самостоятелни предапсидни пространства (фиг. 39).

При простия тип олтарно решение, както вече беше споменато, източното рамо на кръста изпълнява ролята на предапсидно пространство. Тук се различават три разновидности (фиг. 40). Най-често срещаният случай е, когато в дебелината на източната стена от двете страни на апсидата е изградена по една малка ниша; лявата е служила за протезис, а дясната — за диаконикон.

Другите две разновидности се установяват в единични паметници. Така при църквата от Тузлалъка са издълбани по една малка полукръгла ниша в северната и в южната стена на източното рамо на кръста (непосредствено пред апсидата). Църквата е разрушена ниско и не може да се твърди с категоричност, че такива ниши не е имало и на източната страна — обичайните места за протезиса и диаконикона. Може би те са били поставени малко по-високо от другите и затова не са останали следи от тях. Но тъй като църквата е публикувана отдавна и сега няма възможност за нови проучвания (извършена е консервация), принудени сме да се доверим на първия ѝ изследовател и да посочим олтарното решение като разновидност.

Впрочем подобно олтарно решение е имала и църквата на каменаря, но в нейния втори строителен етап, когато е била преустроена. Нишите на протезиса и диаконикона на този паметник са били изградени също в северната и в южната стена на източното кръстно рамо. Според изследователите на църквата една особеност на олтарното решение тук е липсата на отстъпи между конхата и кръстното рамо. Ние предполагаме, че такива са съществували, но поради това, че паметникът е силно разрушен, те са били обезличени.

Църквата № 3 в Бял бряг има също по-своеобразна олтарна част. Нейната източна стена е разчленена от четири ниши — две непосредствено до апсидата — на северната и южната стена на източното кръстно рамо, и две на източната стена — на северното и южното рамо на кръста, т. е. тук са съчетани посочените по-горе две решения. При това нишите са били не полукръгли, а плоскодънни — една особеност, която се среща и в други преславски църкви, но не и в олтарните им части (единствено някои от малките базилики в Плиска имат подобно оформени ниши на източната си стена).

Вторият основен тип олтарно решение — триапсидният олтар, се среща в две главни разновидности (фиг. 41): предапсидните пространства на трите самостоятелни апсиди са отделени с плътна стена (църквата № 2 в Аврадака); предапсидните пространства на

трите апсиди се свързват помежду си с отвори (църквите № 1 в Аврадака и № 1 в Бял бряг).

Преходни форми между двете разновидности са олтарните пространства на църквите в Патлейна (фиг. 42) и покъсно преустроеният олтар на църквата № 4 в местността Селище (фиг. 43). Те съдържат също трите основни части на сложния олтар — презвитерий, протезис и диаконикон, но липсват истинските самостоятелно засводени предапсидни пространства. За такива служат източното кръстно рамо и двете източни междурамия. Това сходство в устройството на олтара обединява двата паметника. Но докато олтарът на църквата от Патлейна (във вида, достигнал до наши дни) напомня най-ранните олтари на кръстокуполните църкви, чиито междурамия са оформени като стаички и са отделени от наоса с врати, триапсидният олтар на църквата № 4 от Селище се отваря с цялата си ширина към средната част на наоса без никакви стеснявания. Подобно третиране на междурамията, служещи и за пастофории, имат и кръстокуполните църкви през развития феодализъм в средновековна България — църквите от Несебър, Земен, с. Паталеница (Пазарджишки окръг) и др.

При някои от триапсидните църкви се забелязват ясни следи от преустройства в олтара. Досегашните изследователи обясняват този факт различно. К. Шкорпил предполага, че строителите са „допуснали грешка в строежа“, което е наложило да се изместят страничните апсиди на изток (църквата № 4 от Селище) [161, с. 199]. В. Иванова смята, че преправките в олтара са били наложени от необходимостта да се подсили конструкцията на приолтарните стени (църквата № 1 от Аврадака — фиг. 44) [61, с. 17]. Но такива преправки в устройството на олтарните помещения са забелязани не само в двете споменати църкви, а и в църквите от Патлейна [18, с. 26], Виница [166, с. 252] и др. Според нас преустройствата трудно могат да се приемат като резултат от пър-

Фиг. 38. Велики Преслав. Църквата № 3 в местността Бял бряг. Поглед към олтара

воначално необмисленото дело на строителите. Освен това останките от два пода в олтарите на споменатите паметници говорят също за два градежни периода. Ние мислим, че е по-допустимо изказаното в тази научна област схващане, че олтарите в посочените църкви са били разрушени, а при повторното им изграждане са били оформени като пряко свързващи се сложни олтари [169]. Намираме, че тази хипотеза е по-приемлива от другите две, защото, макар че оставя неизяснен съществения въпрос, какви са били конкретните причини за настъпилите промени в култа, тя отчита правилно характера на преправките и относителната хронология в градежа.

Според нас по-старите преславски църкви, а също и малките базилики от Плиска са имали олтари, които отговарят на една по-старинна литургика, каквато отразяват олтарите на ранновизантийската култова архитектура по нашите земи и олтарите на църквите от Сирия, Армения и някои западнохристиянски земи. Дали това олтарно решение е местна черта или е дошло у нас от провинциалните византийски области, където през IX в. все още е била запазена архаичната литургична практика, ще покажат бъдещите по-целенасочени проучвания по този въпрос.[14]

Приспособяването на първите олтари на преславските църкви към тогавашния цариградски ритуал, което е установено при доста паметници, говори

безсъмнено за засилени византийски влияния. Кога са станали тези промени, засега е трудно да се каже. Според нас най-вероятно е те да са настъпили след отстраняването на княз Владимир от българския трон и повторното връщане на християнския култ към официалната религия или по времето на цар Петър, когато византийските влияния у нас са станали по-силни.

По-вероятна ни изглежда първата хипотеза, защото разрушаване на олтарни части на действуващи храмове и преустройството им от основи би се наложило само след изключително сериозни обществено-религиозни промени с ярко изразен преломен характер.

Направените наблюдения и установените факти във връзка с класификацията на олтарните решения и проследяването на разновидностите им повдигат един интересен въпрос, който не е поставян досега: защо при едноапсидния олтар се срещат ниши на различни места — веднаж на северната и южната стена на източното кръстно рамо, друг път — на обичайните им места на източната стена, а трети път — и на двете места едновременно. Явно е, че само едната от двойките ниши е изпълнявала функциите на протезис и диаконикон. Но в такъв случай какво е било предназначението на останалите ниши?

На пръв поглед по-вероятно е да се допусне, както мислят някои изследователи, че именно нишите в предапсидното пространство, т. е. в източното кръстно рамо, са изпълнявали ролята на протезис и диаконикон, тъй като те са в самото помещение на олтара и са по-удобни за използуване при литургичните действия [169]. Това противо-

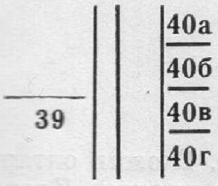

Фиг. 39. Велики Преслав. Църквата № 1 в местността Аврадака. Поглед към олтарната част

Фиг. 40. Велики Преслав. Прости олтарни решения на кръстокуполни църкви. Планове

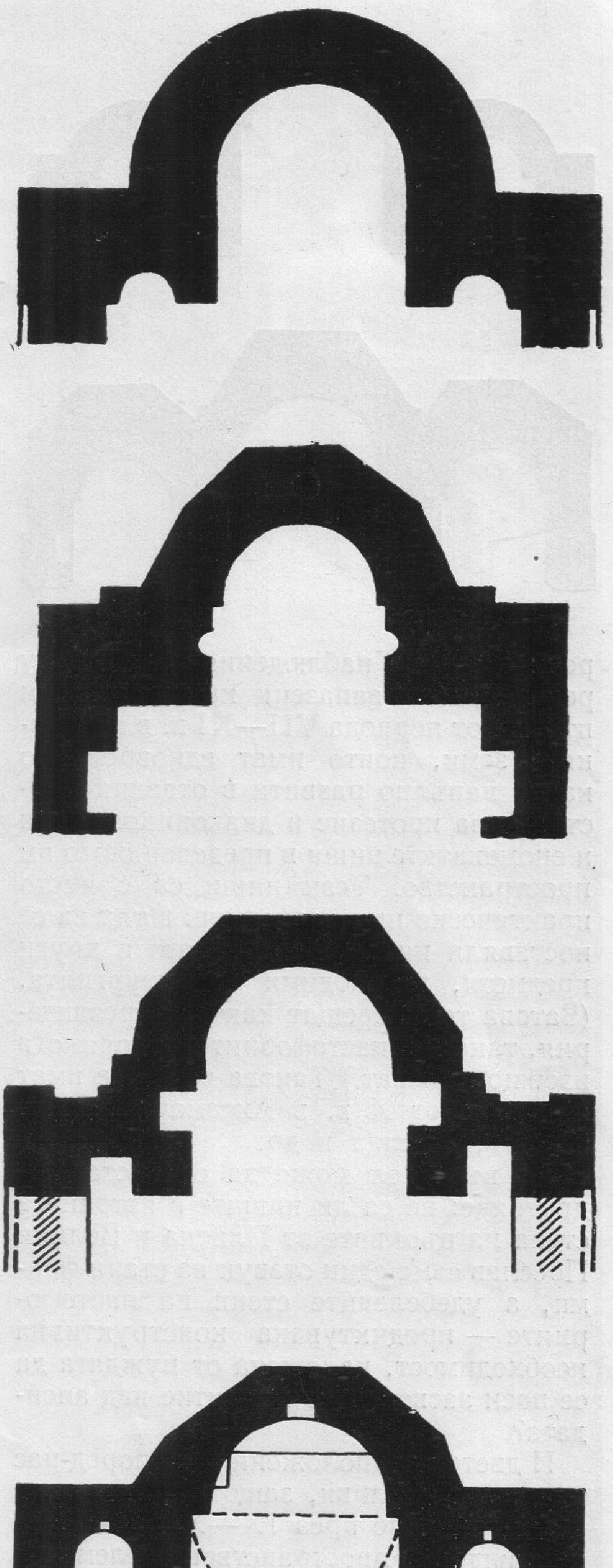

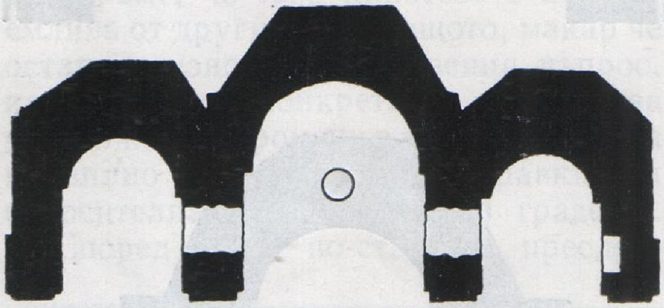

речи обаче на наблюденията ни върху редица добре запазени кръстокуполни църкви от периода VII—XI в. в кавказките земи, които имат едновременно както напълно развити в отделни пространства протезис и диаконикон, така и споменатите ниши в предапсидното им пространство. Тези ниши са с чисто практическо предназначние: в тях са се поставяли икони, евангелието и други предмети, необходими за литургията. (Затова те се срещат както в презвитерия, така и в пастофориите, а понякога изобщо липсват.) Такова решение имат църквите от X в. в Ахтамар, Бджни, Санаин, Дранда и др.

Но въпросът може да се постави и другояче: не са ли нишите в източната стена на църквите от Плиска и Велики Преслав само един отзвук на стари форми, а удебелените стени на пастофориите — продиктувана конструктивна необходимост, наложена от нуждата да се носи засводеното покритие над апсидата?

И двете предположения са според нас трудно приемливи, защото не може да се допусне, че през IX—X в. са били изграждани пространствени елементи без функционална роля (само като отзвук) тъкмо в свещеното място на молитвения дом, където още през ранно-християнския период се установяват канонично местата за протезиса и диа-

41а	42	44б
41б	44а	

Фиг. 41. Велики Преслав. Сложни олтарни решения на кръстокуполни църкви. Планове

Фиг. 42. Велики Преслав. Църквата в Патлейна. Поглед към олтара

Фиг. 44. Велики Преслав. Църквата № 1 в местността Аврадака. Преустройства в олтара

коникона. Обстоятелството пък, че са удебелени не само стените, които ограничават истинския презвитерий, а и надлъжните стени на църквите в Преслав и Плиска в частта им, ограничаваща протезиса и диаконикона, свидетелствува, че тези три части са носили наистина по-тежко покритие и са третирани единно, т. е. като олтарна част. Освен това повдигането на подовете им над пода на наоса и наличието на добре оформени ниши в източната стена на църквите от Преслав и Плиска [21, с. 175] ни карат да сме още по-категорични, че именно тези ниши са изпълнявали ролята на пастофории. Защото по наше мнение източното оформление на малките базилики от Плиска (№ 13, 31 и 36, деветте еднакви базилики и др. — фиг. 45) има близост със съответните части на преславските църкви (№ 2 и № 3 в Селище, № 3 в Бял бряг и др.), като преславските олтарни решения с полукръглите си ниши са една по-късна форма спрямо дълбоките плоскодънни оформления на църквите от Плиска.

В развалините само на една преславска куполна църква са запазени останки от синтрон*. Това е Долната църква при вътрешната крепостна стена. Архитектурните белези на тази църква — извънредно големите ѝ размери, твърде сложният план и изявеното средищно местоположение, насочват към мисълта, че тя навярно е била използувана като епископски храм.

Останалите преславски църкви не са имали синтрони. Това е обяснимо, като се има пред вид изказаното вече предположение, че те са били манастирски или собственост на отделни феодали, а не големи обществени храмове — седалища на епископи. Тук трябва да се обърне внимание обаче на интересния факт, че деветте типови базилики в Плиска, които са с непретенциозен план и са

*Синтрон — изградени в полукръг стъпала покрай стените на олтарната апсида на старохристиянските и католическите църкви. Служат за седалки на висшето духовенство при тържествени служби.

Фиг. 43. Велики Преслав. Църквата № 4 в местността Селище. Поглед към олтара

служили навярно за квартални храмове, са имали също синтрони. Това показва, че в същност синтронът не винаги е белег, характерен само за епископска или митрополитска църква, както обикновено се счита. Случаят с базиликите от Плиска може да се обясни с вероятното изискване за по-голяма представителност на християнския ритуал през първите години след покръстването. Преславските куполни църкви, които са изградени в по-късен и твърдо установен християнски период, вече не са се нуждаели от необходимия през ранното християнство синтрон.

Подът на олтарното пространство на преславските църкви е бил повдигнат само с едно стъпало над пода на наоса.

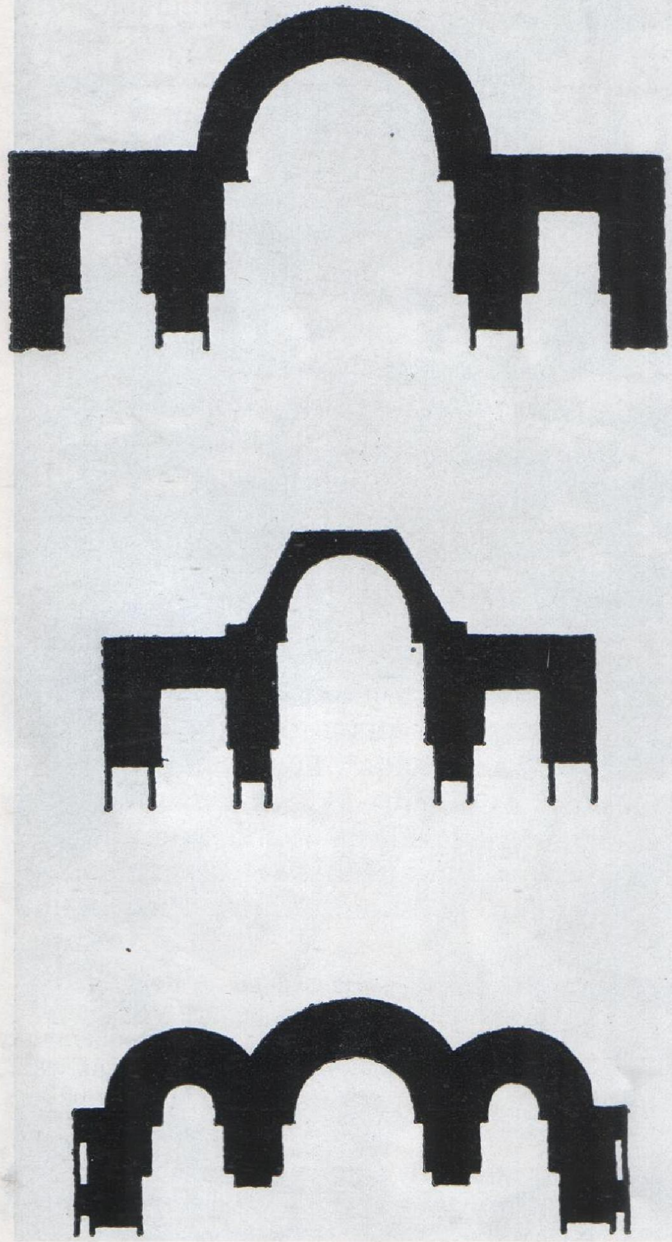

Олтарът е бил навярно отделен с ниска мраморна преграда, съставена от отделни профилирани плочи и малки колонки между тях. Следи от местата на вертикалните колонки и на олтарните плочи личат и днес по пода на църквата в Патлейна и в църквата № 2 в Аврадака (фиг. 46). В църквите с триделен олтар и четири свободни подкуполни подпори олтарната преграда е била изграждана пред предапсидното пространство и се е опирала на самите предапсидни „стълбове" (църквите № 1 и № 2 в Аврадака, № 1 в Бял бряг, църквата на Мостич и др.). При църквите с две свободни подпори, както се предполага, тя е била изграждана пред челната част на приолтарните стени (селище — № 3, Бял бряг — № 3, и др.).

Въз основа на анализа на преславските кръстокуполни църкви се установява, че съществува закономерност между формите на наоса и олтара: по-развитият наос с четири свободни подпори е снабден обикновено с триапсиден олтар (църквите № 1 и № 2 в Аврадака, № 1 в Бял бряг, църквата на Дългата поляна, тази на Мостич, църквата при вътрешната крепостна стена), а скъсеният наос има единичен олтар (църквите № 3 в Селище, № 3 в Бял бряг и др.). Изключение правят преустроените олтари на църквата № 4 в Селище и на църквата в Патлейна, които са преходни форми и по отношение на техните планове.

Олтарните апсиди на преславските църкви са с различни външни очертания. Преобладава многоъгълният контур (фиг. 47). За разлика от базиликите в Плиска и Велики Преслав, чиито апсиди са предимно полукръгли, само четири кръстокуполни църкви от Велики Преслав имат такива апсиди. Това са църквата № 3 в местността Селище, църквата на каменаря (в първоначалния ѝ вид), църквата с вписан кръст в местността Делидушка (всички с по една полукръгла апсида) и църквата № 2 в Аврадака (с три полукръгли апсиди).

Разграничават се и два вида петостенни апсиди, изграждани при по-опростените кръстокуполни църкви:

— Средната част на апсидата е три-

Фиг. 45. Плиска. Олтарни решения на църкви

Фиг. 46. Велики Преслав. Църквата № 2 в местността Аврадака. Гнезда в пода на олтарната преграда (преди и след консервацията)

46а

45 | 46б

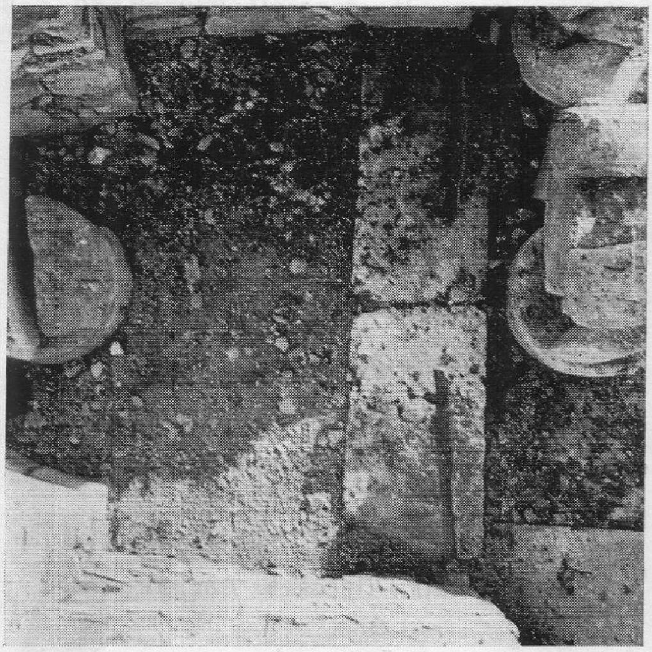

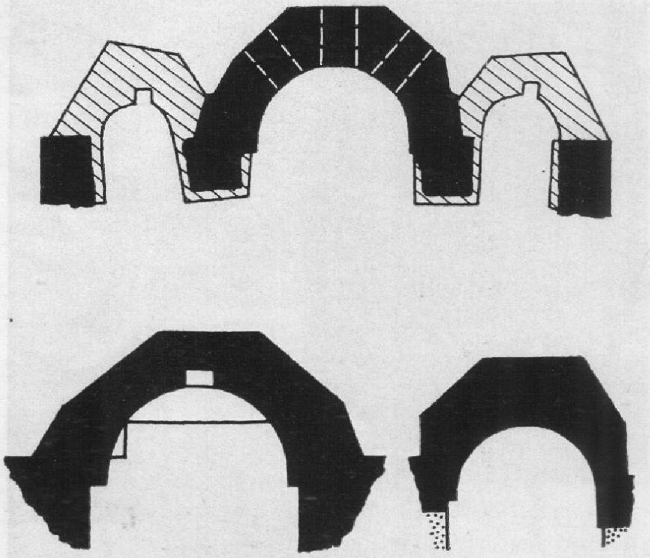

Фиг. 47. Велики Преслав. Апсиди

стенна, а крайните ѝ две стенички са извънредно къси и почти успоредни на надлъжните стени на църквата (фиг. 47 *в*). Това е една рядко срещана апсидна форма за нашите земи. Приложена е в църквите № 4 в Селище и № 3 в Бял бряг, църквата в Патлейна и др. При преустройството на някои от храмовете от двете страни на средната апсида, която първоначално е била единствена, са били изградени две най-често тристенни апсиди (църквата в Патлейна — фиг. 47 *а*); само централната петостенна апсида на църквата № 4 в Селище е фланкирана от две полукръгли апсиди.

— Апсидите имат обикновено форма на неправилен петостен, вписан в полуокръжност (църквите № 2 в Бял бряг, № 2 в Селище, в Тузлалъка и др.).

За църквите от цариградския вариант са валидни по-строгите класически форми на тристенната и петостенната апсида.

Както беше посочено, простите едноапсидни олтарни решения на църквите от Плиска и Велики Преслав имат някои общи черти. Голям брой паралели на този тип олтари се срещат сред църквите от византийските провинции и Близкия Изток. При тях източното кръстно рамо изпълнява ролята на предапсидно пространство по аналогичен начин, както при преславските кръстокуполни църкви с две свободни подпори.

Трябва веднага да се отбележи, че преславският сложен триапсиден олтар (със свързани помежду си предапсидни пространства) е най-близък до олтарите на цариградските църкви от разглеждания период. Онази негова разновидност, при която трите части на олтара са разделени помежду си с плътна преграда, а пастофориите са достъпни само от източните странични междурамия, се среща рядко в Цариград. Но тя отново намира паралели в редица провинциални византийски църкви (сирийски, малоазийски, гръцки, арменски и грузински паметници) [26], при които презвитерият е фланкиран от несвързаните с него протезис и диаконикон. Изобщо този тип олтар идва от Изтока. Неговите първообрази са две самостоятелни стаички, отделени от презвитерия и отворени само към наоса. Но докато в източната архитектура олтарните апсиди не се изявяват обемно извън сградата и остават включени в правоъгълните очертания на плана, у нас (и на Балканите изобщо) през разглеждания период такива решения не са известни. Олтарните конхи винаги изпъкват силно извън общия обем на сградата по цариградски образец.

Относно олтарните решения на покъсните кръстокуполни църкви от периода XII—XIV в. в България може определено да се каже, че те са били поразвити, защото са представени от сложния олтар. Последният е разположен в три самостоятелни апсиди, които пространствено са широко отворени към наоса. Следователно не само в общата планова концепция на кръстокуполната църква, но и в олтара като отделна нейна форма може да се установи както приемственост, така и развитие.

Притвор

Притворът е бил задължителен архитектурен елемент на преславската кръстокуполна църква (фиг. 48).[15] Всички преславски храмове са завършвали откъм запад с неголеми еднопространствени притвори, чиито източни или западни страни са имали често полукръгли или плоскодънни ниши, каквито имат и късите стени на наосите (църквите № 4 в Селище, № 3 в Бял бряг,

църквата в Патлейна). Такива ниши установяваме и в притворите на някои от по-късните кръстокуполни църкви (XIII —XIV в.).

Специфичен белег на притворите на редица преславски църкви е, че те са снабдени освен с главен вход откъм запад и със странични входове (фиг. 49). Такава особеност имат също много църкви от Плиска, както и някои рановизантийски църкви в нашите земи (Старата митрополия в Несебър, църквата в с. Голямо Белово — Пазарджишки окръг, и др.). В някои случаи само броят на външните и вътрешните отвори отличава притворите на църквите един от друг. Докато по-голям брой църкви имат по три външни входа, т. е. по един на западната, северната и южната фасада (църквите №1 в Аврадака — фиг. 50, № 4 в Селище и тази в Патлейна), църквите № 2 в Селище (фиг. 51) и № 3 в Бял бряг [16] (фиг. 52) са показани в публикациите с по два външни входа—от запад и юг, а църквите от Делидушка, Бял бряг — № 1, и Тузлалъка само с един — от запад. По-тънката северна стена на църквата № 3 от Бял бряг ни навежда към предположението, че тук вероятно е имало също вход, който при повторното изграждане на стената е бил зазидан.

Съществуващият план на църквата № 3 от Селище е само със странични входове в притвора. Ние мислим, че е по-вероятно църквата да е била достъпна и от запад, но поради ниско разрушените стени това не е могло да се установи. Повод за такова предположение ни дават двата издатъка в краищата на западното лице на реконструирания притвор, играещи ролята на анти. Образуваната между тях цялостна фасадна ниша, широка 5 m, е неприемлива за архитектурния образ на паметника.

Сегашното състояние на църквата за съжаление не дава възможност за нови наблюдения, но дори и само по пътя на архитектурната логика може да се приеме, че и тук е имало пиластри на западната стена от двете страни на входа, аналогично на църквите № 3 от Бял бряг, № 4 от Селище и други от същата разновидност. Предлаганото от К.

Фиг. 48. Велики Преслав. Притвори на кръстокуполни църкви. Планове

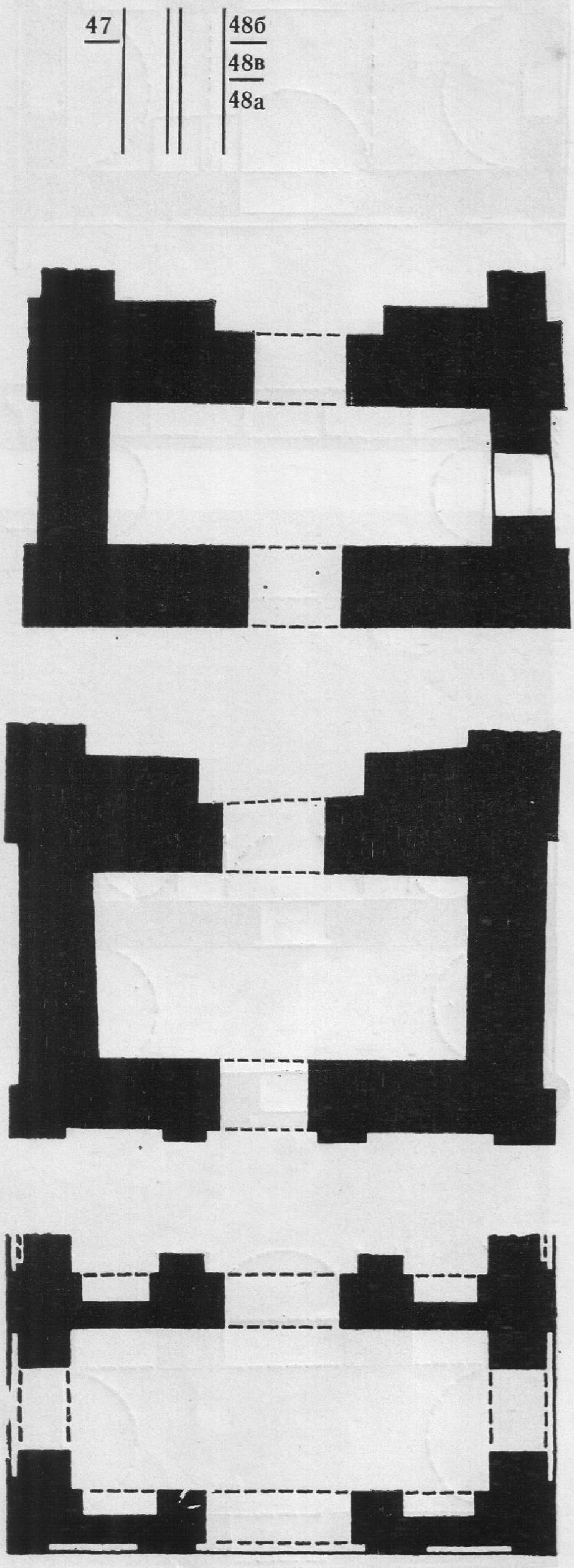

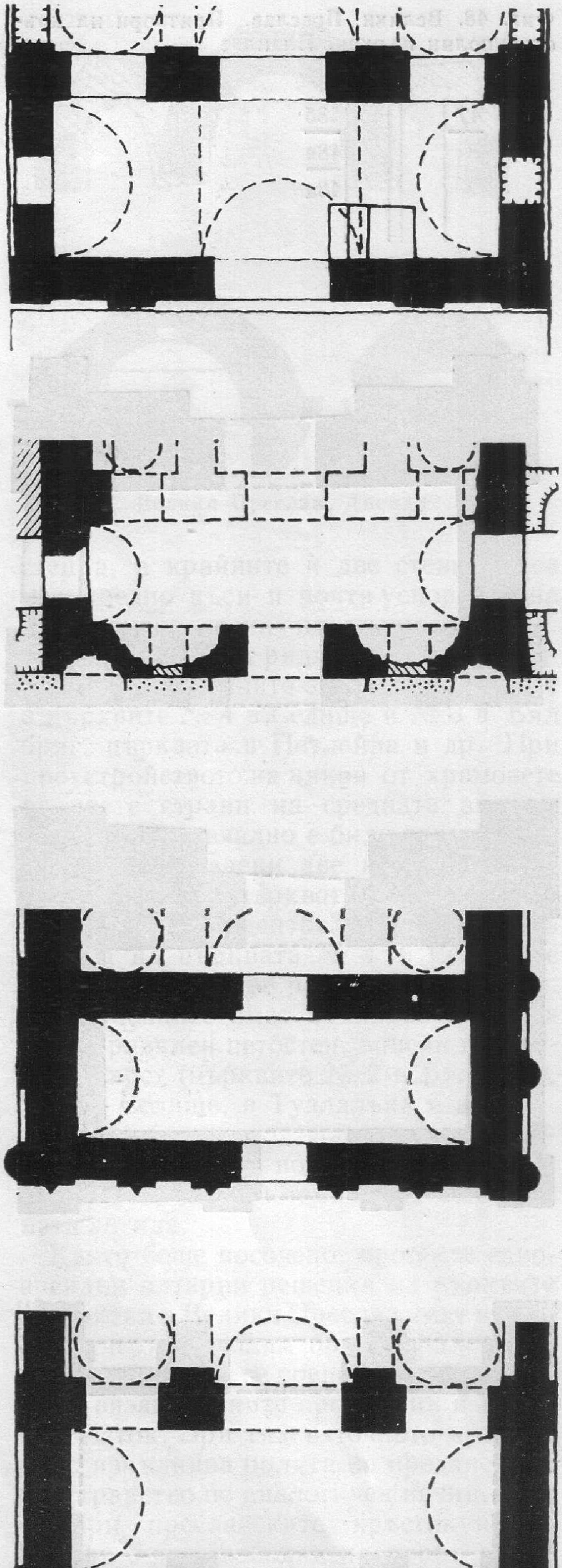

Шкорпил решение е практически неприемливо, защото се получава твърде широка, но ниска арка, която би опряла в подпокривния корниз и би била лошо пропорционирана.

По-просторни притвори имат манастирските църкви в местностите Вълкашина, Патлейна и Тузлалъка, което се е налагало от функционалното изискване в притвора да се извършва следобедната служба — вечернята, за която са се събирали всички монаси от братството.

Изборът на местата на влизане в църквите е бил определен вероятно от посоката на идването на богомолците или от теренни съображения (фиг. 53). Например влизането в църквите при източната стена на цитаделата е било затруднено от близостта им до крепостните зидове. По-свободен е бил единствено подстъпът от юг. Това предположение се потвърждава от останките на тераса, намерена само откъм южната страна [63, с. 463].

Изглежда, че някои от външните входове на паметниците впоследствие са станали ненужни и затова са били допълнително затворени (църквите № 1 и № 2 в Аврадака, № 3 в Бял бряг, църквата с вписан кръст в Селище и др.). Зазиждането на отворите е отговаряло на променените условия на ползуване и на възникналите от това практически нужди.

С изключение на няколко църкви (№ 1 в Аврадака, в Патлейна, църквата на Мостич), при които три входа водят от притвора в наоса, останалите преславски църкви имат само един централно

48 г	50
48 д	49
49 е	
48ж	

Фиг. 48. Велики Преслав. Притвори на кръстокуполни църкви. Планове

Фиг. 49. Велики Преслав. Църквата № 1 в местността Аврадака. Поглед към притвора

Фиг. 50. Велики Преслав. Църквата № 1 в местността Аврадака. Притвор

Фиг. 51. Велики Преслав. Църквата № 2 в местността Селище. Притвор

Фиг. 52. Велики Преслав. Църквата № 3 в местността Бял бряг. Притвор

Фиг. 53. Велики Преслав. Църквата № 3 в местността Селище — надлъжен разрез. Реконструкция

53
52
51

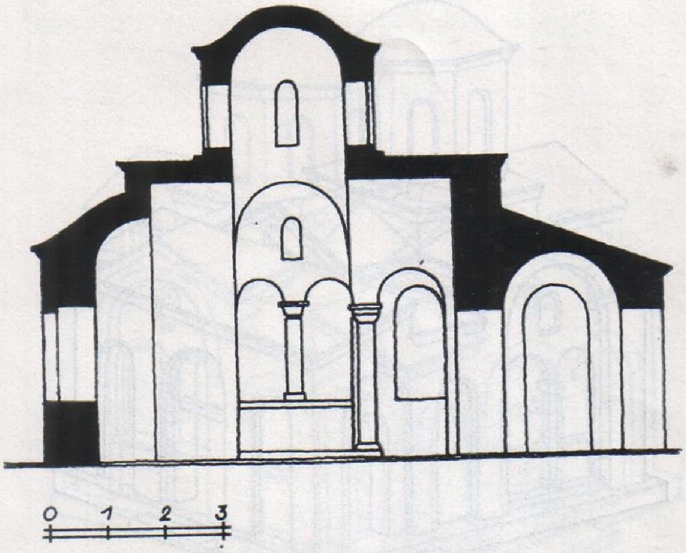

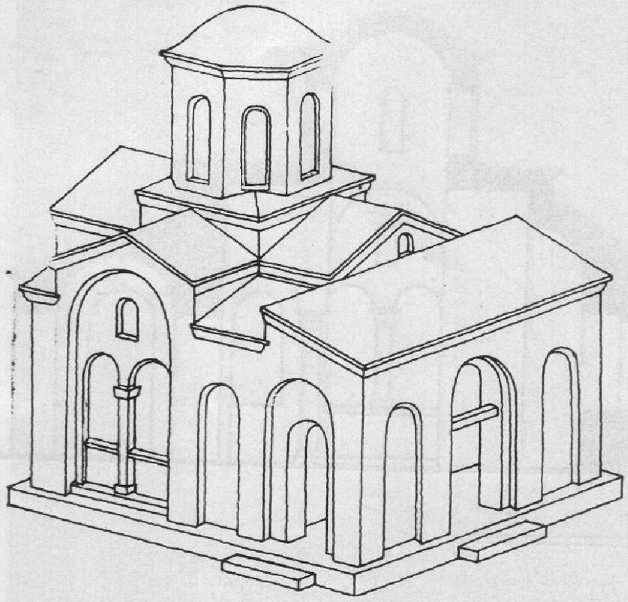

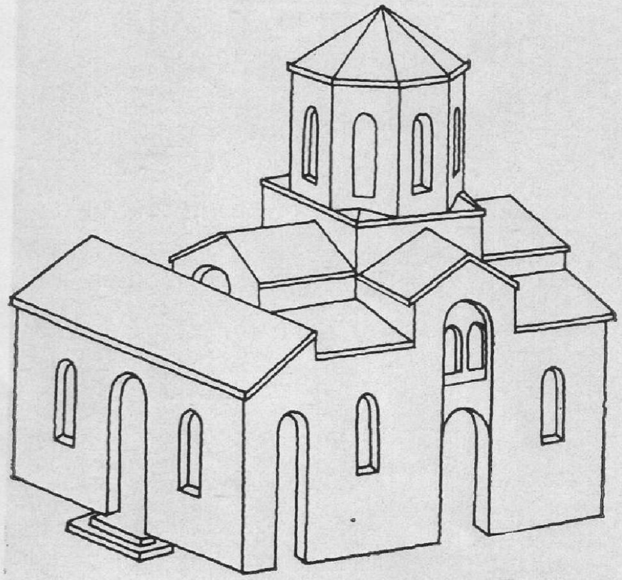

54/55 | 56 | 57

Фиг. 54. Велики Преслав. Църквата № 3 в местността Бял бряг — поглед от северозапад. Аксонометрична възстановка

Фиг. 55. Велики Преслав. Църквата в Патлейна — поглед от югозапад. Аксонометрия

Фиг. 56. Велики Преслав. Църквата № 1 в местността Бял бряг — западна фасада. Реконструкция

Фиг. 57. Велики Преслав. Църквата № 4 в местността Селище — поглед от северозапад. Аксонометрична възстановка

разположен вход между тези две помещения. Относно броя на вътрешните и външните отвори на притвора не е установена закономерност. Всеки отвор към наоса е бил врата, а не трибелон*, какъвто често е прилаган в големите църкви от същия период в Цариград и в южните части на полуострова. Трибелонът остава изобщо неизвестен за преславските кръстокуполни църкви, както това установихме и за базиликите от Плиска в друго проучване [147, с. 235]. Поради малките си размери притворите на църквите от Велики Преслав и Плиска са доста затворени към наоса в сравнение с цариградските църкви, чийто по-голям обем оправдава изграждането най-малко на три входа между тези две пространства. За отбелязване е, че онези църкви от Преслав, които са по-близки в план до провинциалните форми на типа, имат само един вход към наоса, а църквите, показващи аналогии с цариградския вариант, са обикновено с три входа (Аврадака — църквите № 1 и № 2, църквите при вътрешната крепостна стена и др.).

Като съдим по плановите особености на притворите на преславските църкви, предполагаме, че те са били покрити найчесто с полуцилиндричен свод, разположен напречно на оста на църквата. Впрочем такова покритие са имали найчесто през разглеждания период притворите на запазените църкви от този тип в южните части на Балканския полуостров. Знае се, че по отношение на покрива си притворите на византийските църкви са били третирани самостоятелно от наоса. Техният покрив е бил винаги по-нисък от този на кръстните рамена, но по-висок в източната си част (към север и юг) от покритията на междурамията (фиг. 54, 55).

Този покривен силует се наблюдава в редица добре запазени църкви от провинциалния вариант в Гърция — Малката митрополия в Атина, църквата в Самари, тази в Мербака и мн. др.

Във Велики Преслав данни за такъв

*Трибелон — троен аркиран отвор, разделен с две колони, свързващ притвора с наоса.

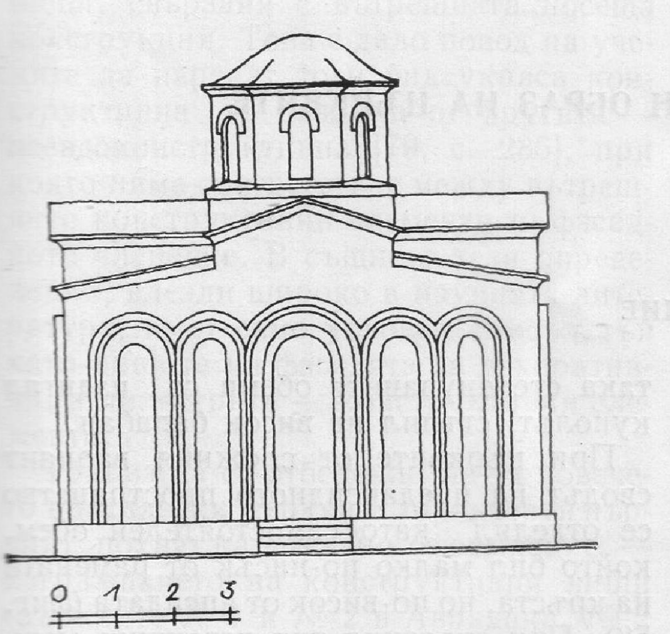

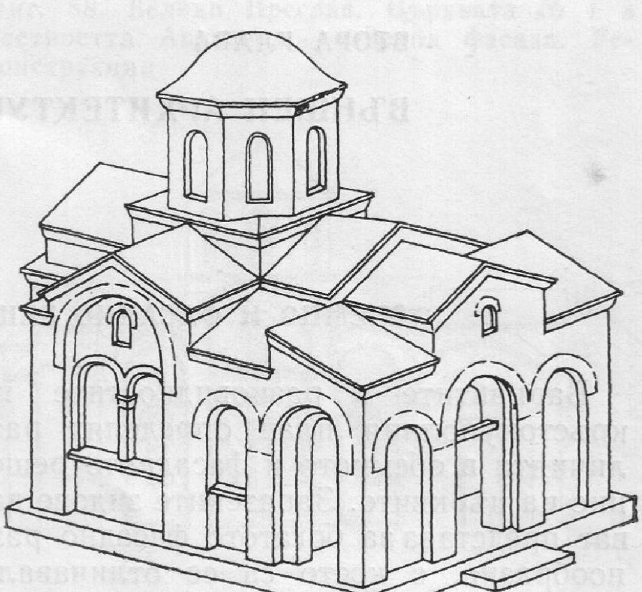

вид покривно устройство предоставят останките на църквата в Патлейна и поспециално оцелелите пети над свода на нейния притвор. Изглежда, че така са били покрити и повечето паметници. Общо външно покритие с наоса по изключение е имал може би притворът на църквата № 1 от Бял бряг (фиг. 56). За това говори характерът на нишите по фасадите. Те следват в непрекъснат ритъм по начин, който свидетелствува, че наосът и притворът са композирани външно като единен обем. По-различни покрития на притворите са имали навярно и църквите № 1 в Аврадака и № 4 в Селище (фиг. 57). Съществуващите три ниши на западните им фасади, средната от които е значително по-широка от страничните, показва, че е допустимо покривът на тази средна част да е бил извишен. В такъв случай може да се предположи, че притворите на тези църкви са били покрити в същност с три полуцилиндрични свода — един в средата, надлъжно разположен по оста на сградата, и по един в двата края на притвора, поставени напречно на оста.

Като се сравняват притворите на преславските кръстокуполни църкви и на малките базилики от Плиска, се установяват редица сходни черти. Начинът на оформяне на техните стени и трите входа (по един към трите световни посоки) са показателен белег за родствена връзка. В Плиска обаче няма нито един притвор, чиито вътрешни стени да са украсени с плоскодънни или полукръгли ниши, каквито имат четири от малките преславски църкви (в Патлейна, в Селище — № 4, в Бял бряг — № 3, и във Виница).

От друга страна, по-голямата част от притворите на църквите във Велики Преслав се отличават значително от тези на цариградските църкви, които обикновено са със силно разчленени отвътре стени и с голям брой отвори. Изобщо по отношение на притворите църквите на първата и втората българска столица не показват голяма близост с култовата архитектура на Цариград. Те нямат паралели и сред сродните паметници на източната църковна архитектура, тъй като там притворът изобщо рядко се среща като архитектурна форма. В замяна на това всички ранновизантийски църкви по нашите земи са завършвали откъм запад с притвори от типа на тези в Плиска и Велики Преслав.

Ако се направи сравнение между притворите на преславските кръстокуполни църкви и тези на паметниците от XII —XIV в., ще се види, че те не са претърпели съществени промени. Някои малки църкви обаче, като храма „Св. Георги“ от кв. Колуша в Кюстендил, църквата „Св. Иван Богослов“ в Земенския манастир и др., са лишени изобщо от притвори. Такава особеност не се установява при нито една църква от периода на Първата българска държава.

ВЪНШЕН АРХИТЕКТУРЕН ОБРАЗ НА ЦЪРКВИТЕ

ОБЕМНО И ФАСАДНО РЕШЕНИЕ

Вариантите и разновидностите на кръстокуполния план определят различията в обемното и фасадното решение на църквите. Запазените зидове дават представа за богатото фасадно разнообразие, с което са се отличавали преславските паметници. Оцелелите части от стените с техния характерен цокъл, останки от пиластри, ниши и декоративна украса предоставят достатъчен материал, за да се възстанови в общи черти техният архитектурен образ, макар и като предположение (фиг. 58). Като се проектират във височина оцелелите в план архитектурни елементи на паметниците, се получава представа за вероятното им фасадно оформление, показано за някои църкви в наши графични реконструкции. За проверка на тези условни възстановки сме използували сравнението с архитектурата на сродни паметници от кръстокуполния тип, които принадлежат на същия исторически период и се намират в близки културни центрове.

Тъй като във фасадното оформяне на кръстокуполните църкви се изявява отчетливо тяхното планово и пространствено решение, най-характерният момент в архитектурния образ е проекцията на пространствения кръст. Той се отразява на всички фасади и най-вече в горните им части, където се проектират краищата на засводените кръстни рамена и на междурамията. Кръстът, символът на християнската религия, пронизва цялата сграда и се очертава в подреждането на обемните тела. За да се постигне този съзнателно търсен ефект, строителите понижавали покривните плоскости на междурамията и притвора; така рамената на кръста се извисявали над общата маса на всеобхватния квадрат. Като доминанта над така степенуваните обеми се издигал куполът, стъпил на висок барабан.

При църквите от сложния вариант сводът на предапсидното пространство се отделял като самостоятелен обем, който бил малко по-нисък от рамената на кръста, но по-висок от апсидата (фиг. 58). При скъсения тип източните междурамия се открoявали по-слабо в обемно-силуетното изграждане (църквите № 3 в Селище — фиг. 59, № 3 в Бял бряг, църквата в Тузлалъка — фиг. 60, и др.), а сводът на източното кръстно рамо се долепвал непосредствено до олтарната конха. В църквите с вписан кръст и плътни междурамия обемът на западното кръстно рамо е бил силно редуциран (особено в църквата № 2 от Бял бряг).

От изток се очертавали пластично многостенните или полукръгли апсиди (фиг. 61), които изпъквали извън общото тяло на сградата. Западната фасада на църквите е представлявала в същност лицето на притвора. Неговото покритие е по-ниско от билото на кръста, но е започвало по-високо от едноскатните покриви на междурамията.

Специфичното оформление на преславските кръстокуполни църкви се изявявало на всички фасади, но най-ясно — на страничните. Почти в средата им се оформяло напречното рамо на кръста, което завършвало с фронтон и било фланкирано от двете по-ниски междурамия, а в ос на покривното било се издигал куполният барабан.

Страничните фасади на църквите от цариградския вариант на кръстокуполния тип във Велики Преслав са били третирани по-пластично поради наличието на предапсидно пространство. Най-характерният елемент и тук са били поредицата от едностъпални аркирани

ниши, свързани с вътрешната носеща конструкция. Това е дало повод на учените да нарекат този вид украса конструктивна за разлика от другата — псевдоконструктивна [79, с. 286], при която няма съответствие между вътрешните конструктивни елементи и фасадното членение. В същност тези определения, влезли широко в научната литература, имат само условен смисъл, тъй като нишите на фасадата са декоративни, а пиластрите — конструктивни елементи.

Трябва да се отбележи, че за повечето преславски църкви е характерен първият похват на фасадно оформление — изграждането на конструктивни ниши (църквите № 1 и № 2 в Аврадака, № 2 в Бял бряг, църквата на Дългата поляна, Горната църква при вътрешната крепостна стена и др.). Подобно явление наблюдаваме и в редица църкви от Плиска, които макар и да застъпват типа на базиликата, имат също тази особеност (така наречената Болярска църква, църквата № 36 и др.). Това е важен белег на фасадното третиране на църквите от двете български столици, който свидетелствува за общност във фасадната украса независимо от това, че се отнася за два различни архитектурни типа.

С такива конструктивни слепи аркирани ниши, най-често двустъпални, са украсени и фасадите на редица църкви от Втората българска държава. През разглеждания период обаче „конструктивната украса“ е характерна преди всичко за църквите от Цариград. Поради това именно тя се счита за стилова особеност,

58
59
60

Фиг. 58. Велики Преслав. Църквата № 1 в местността Аврадака — северна фасада. Реконструкция

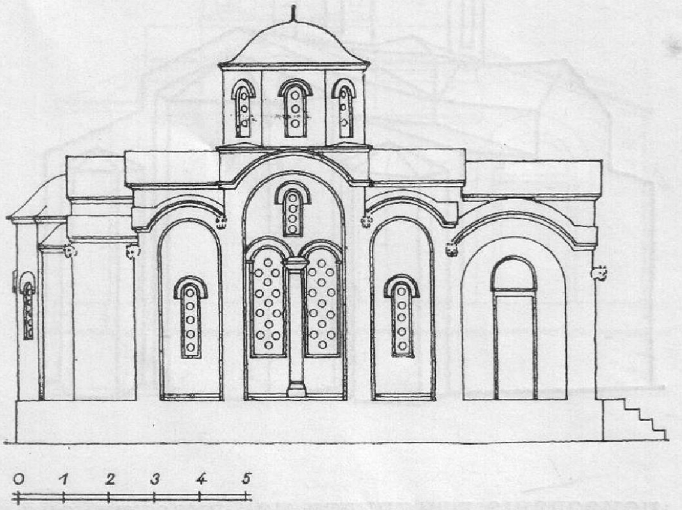

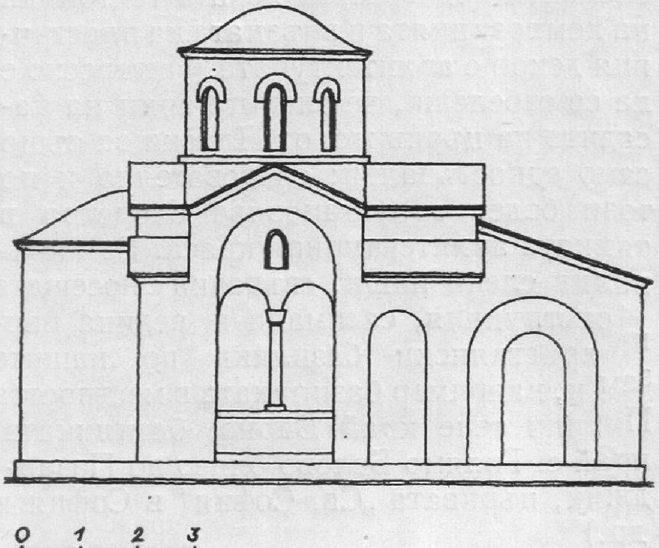

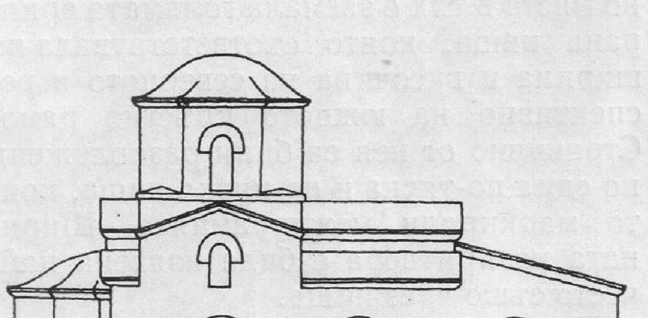

Фиг. 59. Велики Преслав. Църквата № 3 в местността Селище — северна фасада. Реконструкция

Фиг. 60. Велики Преслав. Църква в местността Тузлалъка — северна фасада. Реконструкция

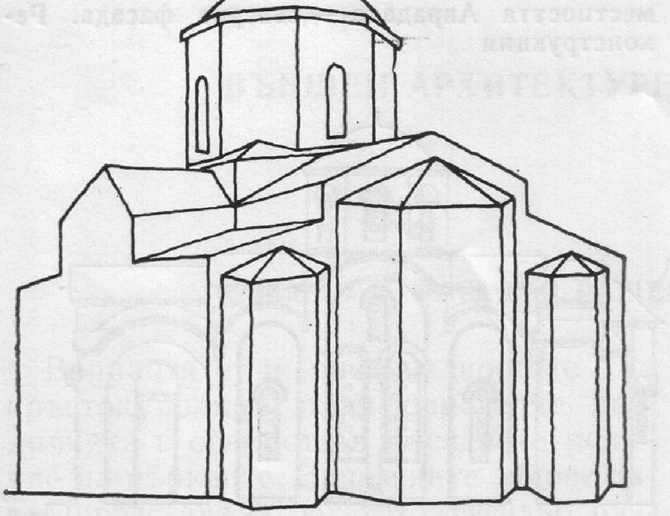

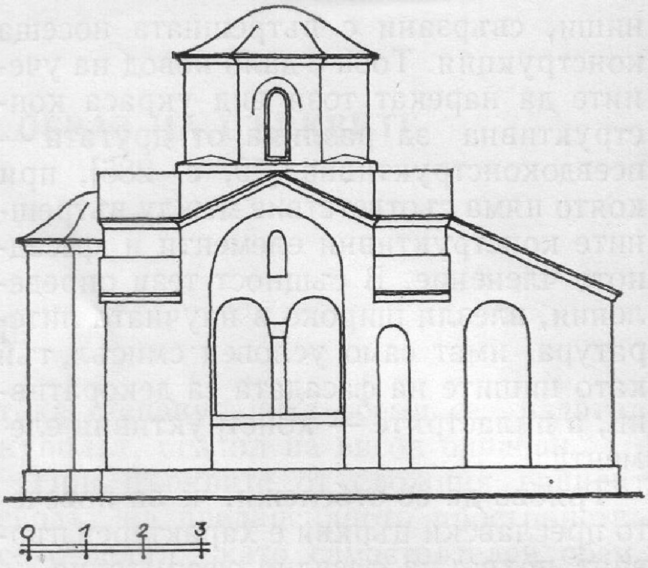

показваща влиянието на византийската столица—схващане, което ние споделяме. При този вид украса декоративните елементи подчертават ясната тектоника на композицията и връзката на пластичния декор с архитектурата. (Интересно е да се отбележи, че слепите арки на фасадите на църквите от Плиска са също само едностъпални; следователно и по този белег се установява сходство в тяхната архитектурна украса. Едностъпални слепи ниши, свързани с носещата конструкция, са имали и редица ранно християнски базилики по нашите земи, например базиликата в местността Пиринч тепе край Варна, базиликата край с. Голямо Белово близо до Пазарджик, църквата „Св. София" в София и др.)

Страничните фасади се отличават с характерната си архитектура. Централно място в тях е заемала голямата аркирана ниша, която съответствувала по ширина и височина на северното и респективно на южното кръстно рамо. Странично от нея са били разположени по една по-тясна и по-ниска ниша, които маркирали междурамията. Ширината на притвора е била изявена найчесто също чрез ниша.

При църквите от цариградския вариант предапсидното пространство е било загатнато по няколко начина. Понякога то е било фиксирано от една ниша, която имала еднаква ширина с нишата, съответствуваща на източното кръстно рамо (църквата № 1 от Бял бряг); в други случаи фасадната му плоскост не е била разчленена (църквата № 2 от Аврадака). Подобно е било решението и на църквата № 1 от Аврадака, където частта на предапсидното пространство не е била обогатена с ниша, но е хлътнала с около 10 cm навътре от общата дебелина на стената. В същност късият фронт не е позволявал тук да бъде създадена ниша.

По всичко изглежда, че по страничните фасади на някои църкви (№ 1 в Аврадака — фиг. 58, № 2 в Селище — фиг. 62, № 3 в Бял бряг — фиг. 63, църквата в Патлейна и др.) частта, съответствуваща на подкуполното пространство, е била оформена с тънка преграда, на която е имало единичен или двоен прозорец (точно в напречната ос на църквата). За това свидетелствуват намерените на място части от обработени блокове с издълбани по тях жлебове, където са били поставени преградите (църквата № 1 в Аврадака — фиг. 64). Може би самите отвори са били разделени помежду си с колонка, както показва Мийе в класическия си труд „'Lécole greque" за редица гръцки паметници. Вероятно в страничните пониски арки е бил пробит също по един по-малък прозорец, осветяващ междурамието. Сравнително широката дъгообразна ниша, която маркира притвора, е била заета обикновено от страничния му вход.

По-различно са били оформени страничните фасади на църквата № 1 от Бял бряг (фиг. 65). Тук нееднакво широ-

Фиг. 61. Кръстокуполна църква — схема. Поглед от югоизток. Аксонометрия

Фиг. 62. Велики Преслав. Църквата № 2 в местността Селище. Странична фасада. Реконструкция

Фиг. 63. Велики Преслав. Църквата № 3 в местността Бял бряг. Странична фасада. Реконструкция

Фиг. 64. Велики Преслав. Църквата № 1 в местността Аврадака. Подпрозоречен цокъл

61 | 62 || | 63
64

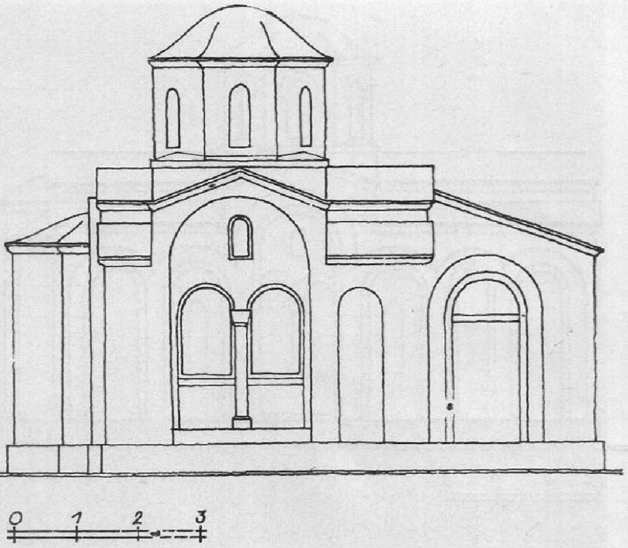

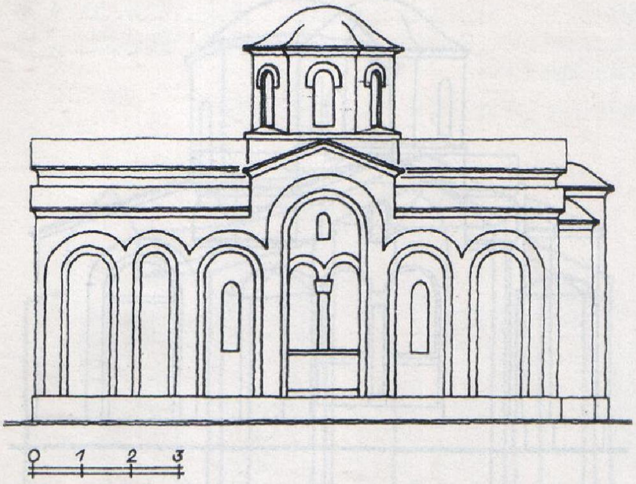

ките слепи ниши са разположени в една непрекъсната поредица, която не съответствува на вътрешното членение на стените, т. е. нишите са псевдоконструктивни (фиг. 66 *а*, *б*). Напречното рамо на кръста е било изявено обаче с голяма аркирана ниша, увенчана навярно с фронтон. В нея са могли да бъдат включени два симетрично разположени прозореца около обща разделителна колонка, както това предположихме по-горе, имайки пред вид запазени подобни образци в Цариград, Гърция и другаде.

Особеното при тази църква е, че към така наречените пиластри (в същност това са лизени), разграничаващи слепите ниши една от друга, са вградени полукръгли колонки,[17] които според Кр. Миятев са изградени по цариградски образец [64, с. 113], а според В. Иванова имат връзка с църквите от Армения [62, с. 151]. Към това последно мнение се присъединяваме и ние (фиг. 66 *в*), но с уговорката, че влиянието не е било пряко, а осъществено през Византия.

65 | 66 б

Фиг. 65. Велики Преслав. Църквата № .1 в местността Бял бряг. Южна фасада. Реконструкция

Фиг. 66. Велики Преслав. Църквите № 1 и № 2 в местността Бял бряг *б* — изглед от изток след консервацията;

И двамата автори са единодушни, че полуколонките на църквата № 1 от Бял бряг намират паралели с тези по външните стени на атрия при една друга преславска църква — уникалната Кръгла църква. Тук бихме желали да уточним, че според нас приликата се състои само в идеята за подчертано пластично третиране на фасадите.

Архитектурно-декоративното въздействие на тази украса при двата паметника е твърде различно. Освен това не е изключено вместо полуколони, свършващи при арката, нишите на църквата № 1 в Бял бряг да са били изцяло опасани с каменен торус, какъвто се среща впрочем много често в паметниците на Армения и Грузия през IX—XII в. С тях църквата в Бял бряг показва според нас повече прилики по отношение на декоративния принцип на фасадното третиране и характера на архитектурния си детайл, отколкото с пластичното членение на цариградските църкви. За разлика от В. Иванова [62, с. 150] ние мислим, че конструктивно е възможно торусът да се е виел и по дъгата на арките. От друга страна, ако сравним архитектурните особености на църквата № 1 в Бял бряг с фасадното оформление на Бачковската костница [155, 17], ще установим общи черти между тях. Заедно с това ще дойдем до извода, че още в Първата българска държава у нас се

Фиг. 66. Велики Преслав. Църквите № 1 и № 2 в местността Бял бряг *а* — изглед преди консервацията; *в* — изглед от югоизток; *г* — изглед от югозапад

66г

66в | 66а

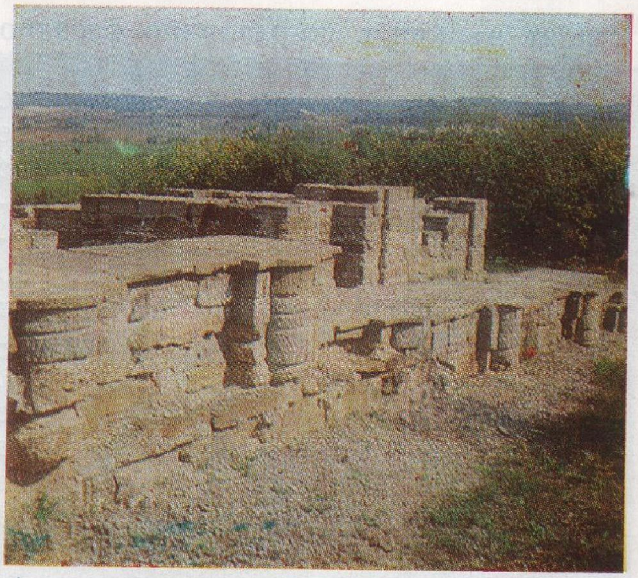

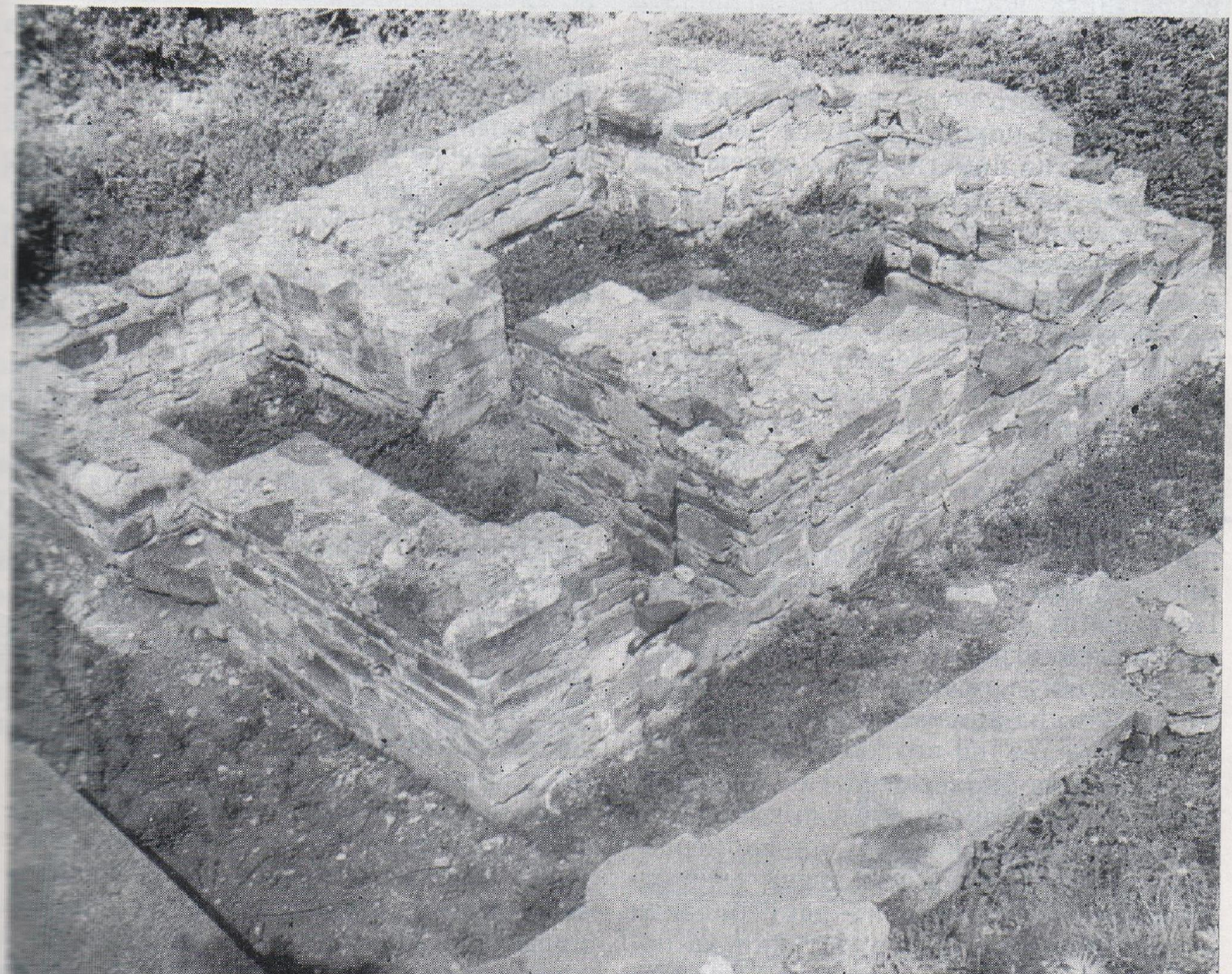

строят църкви с по-различно фасадно оформление от останалите.

Друга особеност на същата църква е аналогичното разчленяване на стените откъм вътрешната страна на наоса с пиластри и колонки към тях. Това явление, доколкото ни е известно, е непознато в цариградската архитектура, но се среща много често като строителен похват в църквите на Армения през X—XI в. (църквите в Ани, в Мармашен и др.). Интересно е да се отбележи още, че в църквата № 1 от Бял бряг системата на членение на стените в интериора е проведена независимо от членението на фасадите. Строителят е третирал свободно фасадата, без да се съобразява с цариградските канони за връзка между вътрешната носеща част и външната фасадна украса.[18]

Този общ принцип на декоративно членение, което не се свързва с вътрешната носеща конструкция, се наблюдава и в редица паметници на арменската и грузинската архитектура. Трябва да се отбележи обаче, че конкретните приложения на посочения строителен похват се проявяват в двата региона твърде различно. Получава се впечатлението, че една сродна архитектурна идея е материализирана в средновековна България в местния мащаб, с характерните за нашите земи строителни материали и градежна техника. [19] Не е безинтересно да се подчертае историческият факт, че през IX—X в. арменското влияние е много силно в самия Константинопол. Последният е център на многочислена арменска емиграция, част от която е заемала високи държавни постове, особено по времето на арменската династия.

Спряхме се по-подробно на архитектурата на църквата № 1 от Бял бряг, защото, макар и единичен пример, този паметник, принадлежащ на цариградския вариант, говори за значително отклонение от схемата на цариградския канон. Местната интерпретация на последния проличава отчетливо в пропорциите и мащаба на нишите, в характера на техния ритъм, в по-специфичния им детайл и в начина на градеж. [20]

Като се разглеждат фасадите на църквите от съкратения вариант, се установява, че те са имали същите особености като тези на развития, защото са следвали един и същи композиционен принцип. И при тях напречните рамена на кръста са се проектирали на страничните фасади с голяма полукръгла ниша, където навярно са били вместени прозоречни отвори. Рамената на кръста са били покрити с двускатни покриви, завършващи на север и на юг с фронтони. Изявата на носещата конструкция с пиластри и тук е типичен белег, който намира сходство с украсата на цариградските кръстокуполни църкви. Характерно обаче за групата църкви от съкратения вариант е, че частта на стената източно от голямата арка (определяща напречното рамо на кръста) е по-тясна.

Най-близко до архитектурния образ на развития кръстокуполен тип стоят църквите № 3 и № 4 от Селище. Ако се ръководим от публикувания план на църквата № 3 от Селище, би трябвало да възстановим страничните ѝ фасади или с лизени, стигащи до покривния корниз, или само с две големи аркирани ниши, които са отбелязвали съответно притвора и наоса. Последното обаче е невъзможно като фасадно решение относно „нишата на наоса", тъй като при църквите от кръстокуполния тип конструктивно не може една фасадна арка да обхване едновременно ширината на напречното кръстно рамо и на западното междурамие, които са различни по ширина и височина. Затова единственото правдиво предположение е страничните фасади на църквата № 3 от Селище да са били разчленени не с две, а с три ниши, маркиращи съответно пространствения кръст, западното междурамие и притвора. Предполагаме, че на фасадата (срещу подкуполните подпори) е имало пиластър, който е бил изцяло разрушен и е останал незабелязан от изследователите. Впрочем представа за вероятното решение дава друга църква от Селище — № 4, която се намира близо до църквата № 3. Тя има също асиметрично решени странични фасади, но между нейните различни по ширина и по височина ниши (съответствуващи на нарпречния кораб и

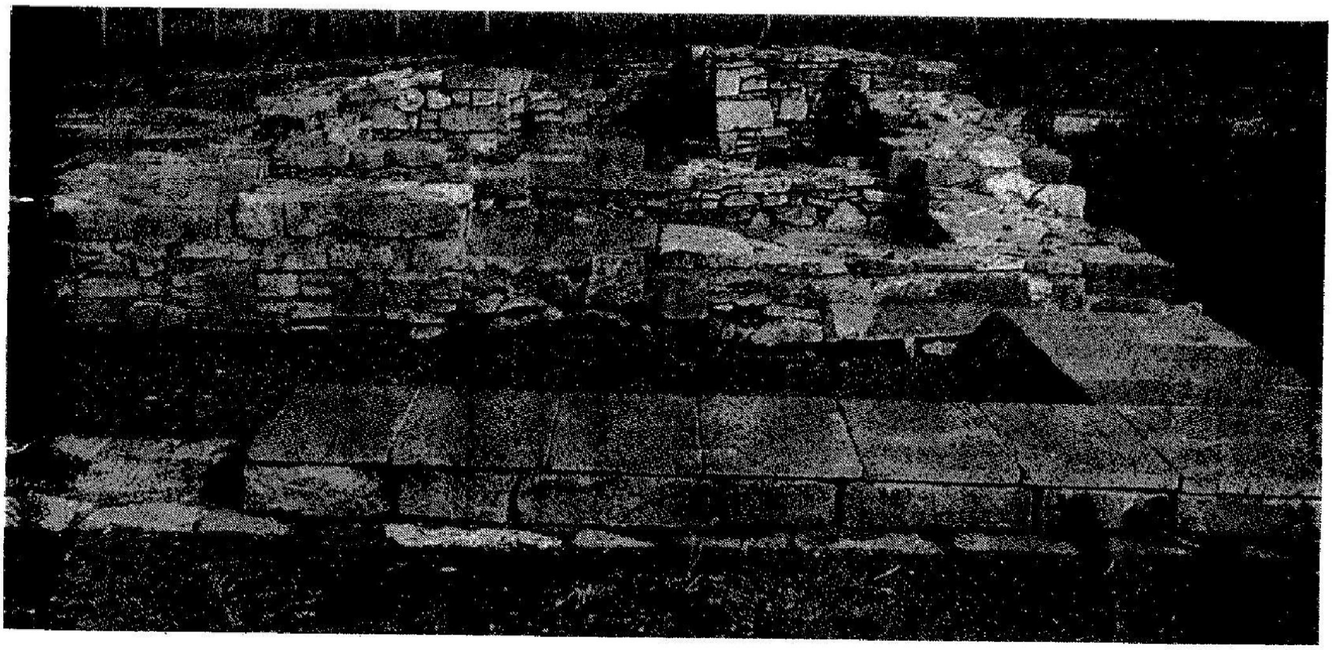

на притвора) е вмъкната още една, която отбелязва западното междурамие.

Дотук бяха посочени по-общите особености във фасадното решение на преславските църкви от кръстокуполния тип. По-нататък ще бъдат разгледани паметниците, които се отклоняват в известна степен от тях.

Долната църква при вътрешната крепостна стена се е различавала от останалите не само по план, но и по отношение на фасадното си решение. Със своя мощен обем, издържан навярно в строги, лаконични форми, и с гладките си стени (не са разкрити пиластри по зидовете) църквата е имала вероятно вид на монументална катедрала (фиг. 67, срв. с фиг. 68). Като имаме пред вид нейното планово решение, близко до това на църквата в Мокви—Абхазия, предполагаме, че и фасадното ѝ офор мление е наподобява-

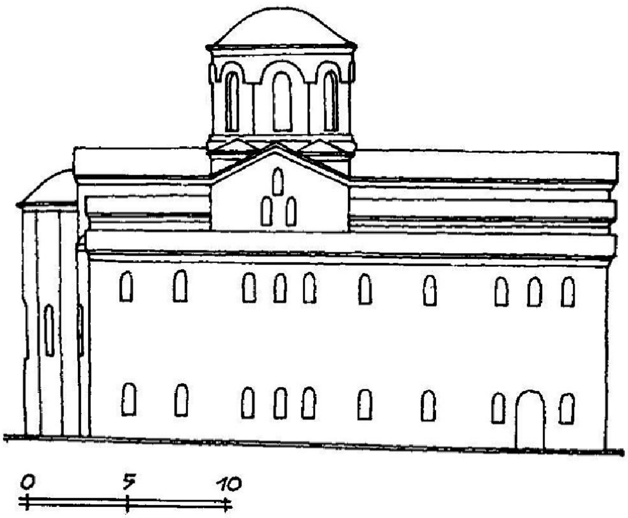

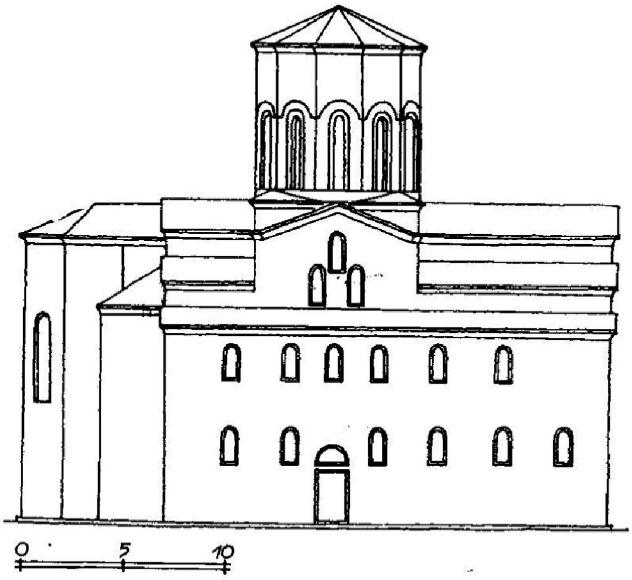

69

67

68

Фиг. 67. Велики Преслав. Долната църква при вътрешната крепостна стена—северна фасада. Реконструкция

Фиг. 68. Църква в Мокви (Абхазия). Северна фасада

Фиг. 69. Велики Преслав. Малката църква в местността Тузлалъка

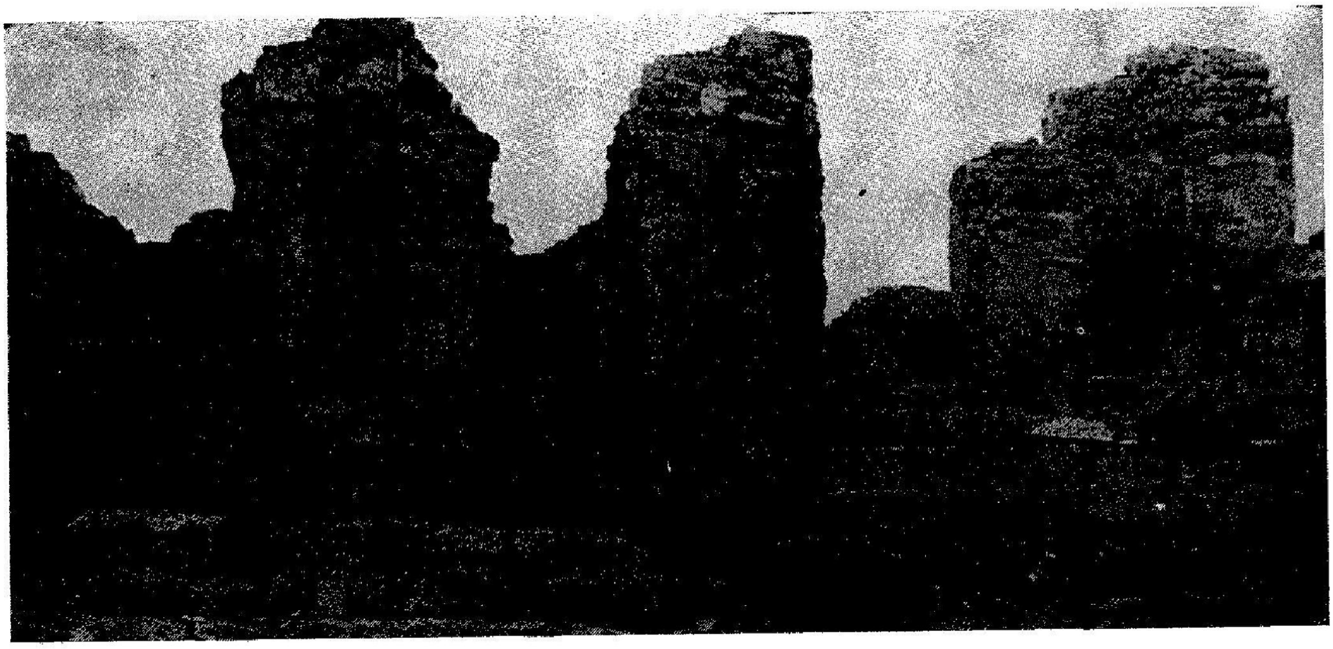

ло архитектурния образ на същата църква. До днес не е разкрит друг паметник с подобно фасадно оформление в българските земи (което впрочем се установява и за плана ѝ).

Църквата в Патлейна, която е сравнително добре запазена, е имала поскромна и непретенциозна архитектура. Отличава се от другите преславски църкви по това, че външните ѝ стени не са богато разчленени с ниши, с изключение на нишата при кръстното рамо, която изглежда е била запълнена с тънка мраморна преграда — транзена. Както показват наблюденията от място, след разрушаване полученият отвор е бил зазидан. Останалата част от църквата е с гладки стени, разнообразени само от прозорчетата на междурамията и от вратите на притвора. В сравнение с храмовете на съкратения вариант тази църква е по-удължена към изток благодарение на развития ѝ олтар (фиг. 55).

Малката църква в Тузлалъка (фиг. 69) е имала своеобразно решение. Тя се е отличавала с компактен обем и скромни фасади. Стените на църквата са били неразчленени, гладки, разнообразени навярно само от прозоречните отвори и единствената врата откъм запад (фиг. 60. Източното кръстно рамо е много късо, поради което куполът се е издигал в самия източен край на сградата. Дългото западно рамо и съответните му тесни междурамия са придавали Т-образен силует на паметника и са

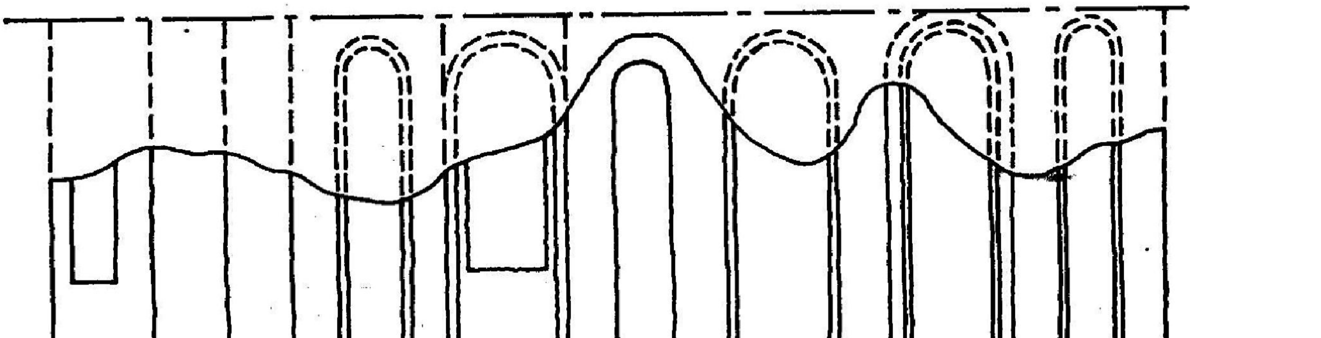

го отделяли по обемно и фасадно оформление от другите кръстокуполни преславски църкви.

С извънредно богата архитектура се е отличавала църквата във Виница (фиг. 70), която се намира на около 19 km от Преслав (сега тя не съществува) [118, с. 80]. Основание да я споменем тук ни дава обстоятелството, че тя се отнася към разновидностите на куполния тип и като архитектурна форма е в кръга на преславската строителна школа [102, с. 52]. Нейното пищно оформление напомня изключително раздвижените плоскости на Кръглата църква от Велики Преслав.

Тези два паметника заедно с разгледаните кръстокуполни църкви поставят началото на богатия живописно-декоративен стил у нас, получил широко разпространение през по-късните векове в църквите от Велико Търново, Несебър, Червен и други средновековни градове. Това, което отличава църквата във Виница от архитектурата на другите църкви от кръстокуполния тип във Велики Преслав, са дълбоките полукръгли ниши по нейните фасади (а също и по вътрешните стени на наоса и притвора), които ѝ придават подчертано пластичен характер. Това богато членение, което намира най-близък паралел в изящните заоблени повърхнини на уникалната Кръгла църква, за разлика от последната почива на чисто декоративен принцип.

Своеобразен архитектурен образ е имала и църквата от местността Въбилин дол [34]. Тъй като и тя вече не съществува, затруднени сме да изразим мнение относно нейното цялостно тълкуване, а ще се спрем с няколко думи само на фасадните ѝ особености, доколкото отдавна публикуваният план загатва за тях (фиг. 71). Като се съди по него, за църквата е бил характерен едропластичният детайл. Пространствата на наоса, притвора и апсидата изглежда да са били третирани обобщено не само в покривните плоскости, но и на фасадите, като е липсвало точно съответствие между външното членение и вътрешния обем. Отвън надлъжните стени на наоса са били разчленени единствено с по една тясна, но дълбока правоъгълна ниша, която е маркирала неговата среда. В контраст на нея в самия западен край на всяка от страничните фасади е била изградена по една широка, но плитка декоративна ниша, която се е свързвала с тристъпалния ритъм на нишите от запад. Фасадните ниши не са съответствували на членението на вътрешното пространство. Налице е било разнообразно пластично съпоставяне на гладки плоскости с дълбоки и плитки ниши, в резултат на което се е получил оригинален архитектурен образ. Единствено при този паметник на страничните фасади се получава отстъп между стените на наоса и притвора.

Три преславски църкви — църквата № 8, църквата на каменаря в местността Селище и църквата от комплекса Под манастира, изглежда не са имали пластично членение на техните фасади. На-

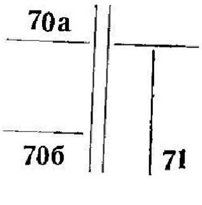

Фиг. 70. Църква във Виница
а — останки от южната фасадна стена; *б* — реконструкция на част от южната фасада

Фиг. 71. Велики Преслав. Църква в местността Въбилин дол. Аксонометрия

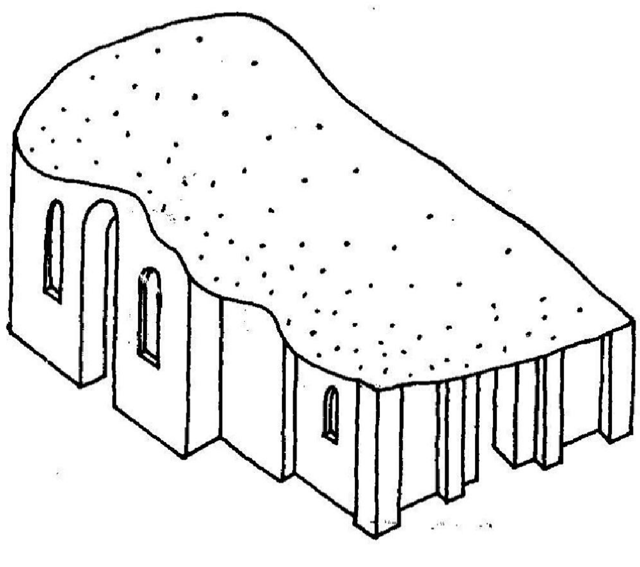

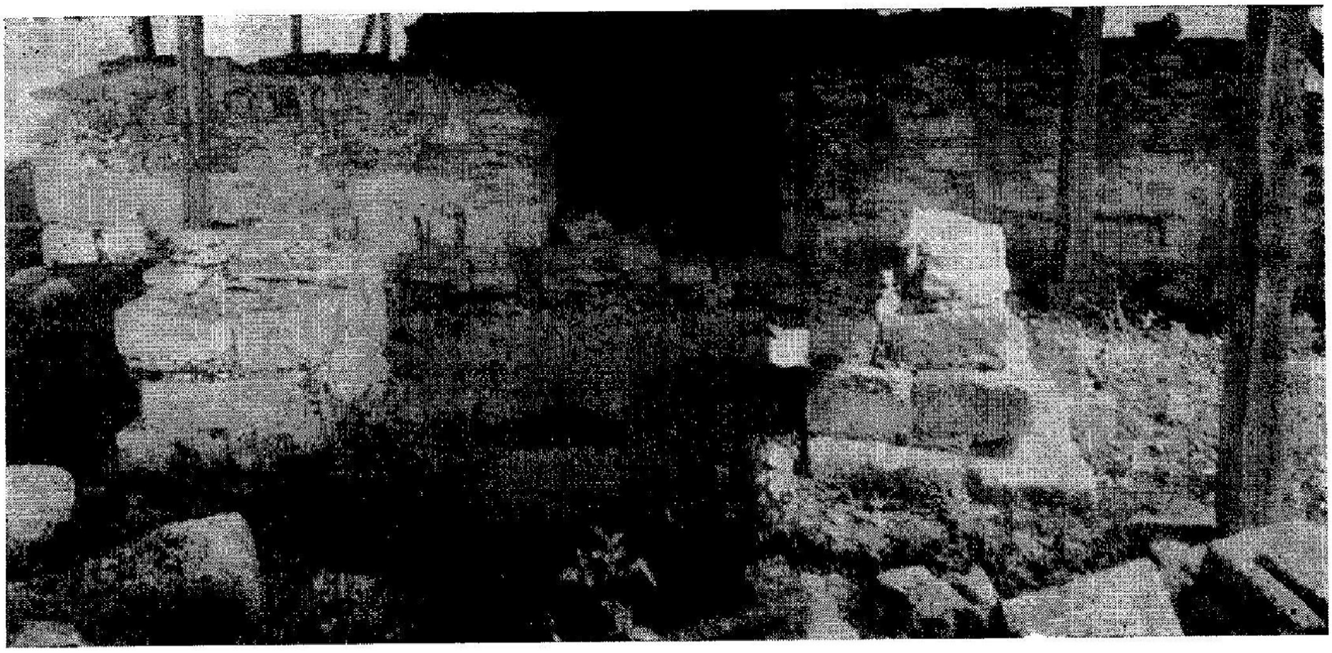

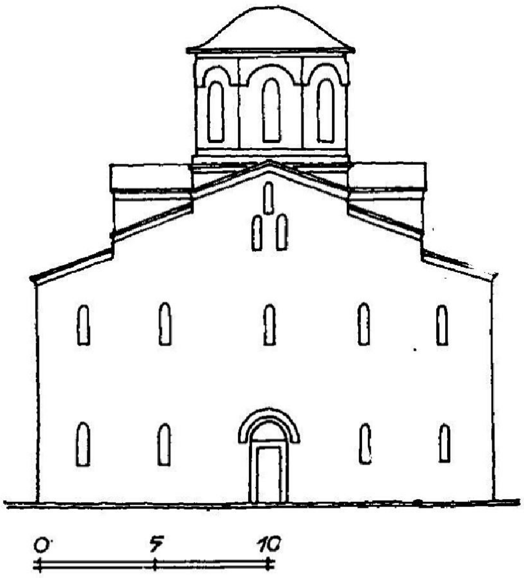

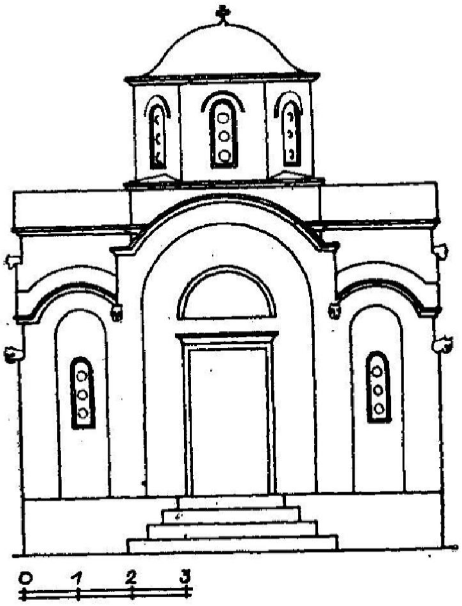

истина състоянието на тези паметници не позволява категорично становище по въпроса, но наличните данни от място не свидетелствуват за пиластри и ниши по стенните им плоскости.

Западната фасада на преславските църкви е решена по същия декоративен принцип, по който са решени страничните фасади. Изграждани са били обаче и паметници, чието западно лице е без пластично членение (Долната църква при вътрешната крепостна стена — фиг. 72, църквите в Тузлалъка, в Патлейна— в първичния ѝ вид, в Бял бряг — № 2). Най-често външните стени на притвора са разчленени с три плоскодънни ниши, завършващи с полукръгло очертание (фиг. 73). В средната, която обикновено е най-широка, е била поставена вратата. Двете фланкиращи я ниши са били прорязани от прозорци или са оставяни слепи (църквите № 2 в Аврадака, № 4 в Селище и др.).

За разлика от страничните фасади обикновено нишите на западното лице не са били свързани с вътрешната конструкция. Те са чист декор и не отговарят на устройството на еднопространствения притвор. Такава е била например западната фасада на църквата № 2 от Селище и на църквата в Делидушка, чиито странични ниши служат за украса. Напълно декоративен характер са имали и дълбоките едностъпални ниши на западната фасада на църквата във

Фиг. 72. Велики Преслав. Долната църква при вътрешната крепостна стена. Западна фасада. Реконструкция

Фиг. 73. Велики Преслав. Църквата № 1 в местността Аврадака. Западна фасада. Реконструкция

Фиг. 74. Велики Преслав. Църквата в Патлейна. Аксонометрия с по-късния портик от запад

Фиг. 75. Велики Преслав. Църквата № 4 в местността Селище. Останки от притвора с портика *а* — преди консервацията; *б* — след консервацията

75а | 74
72 | 76б
73

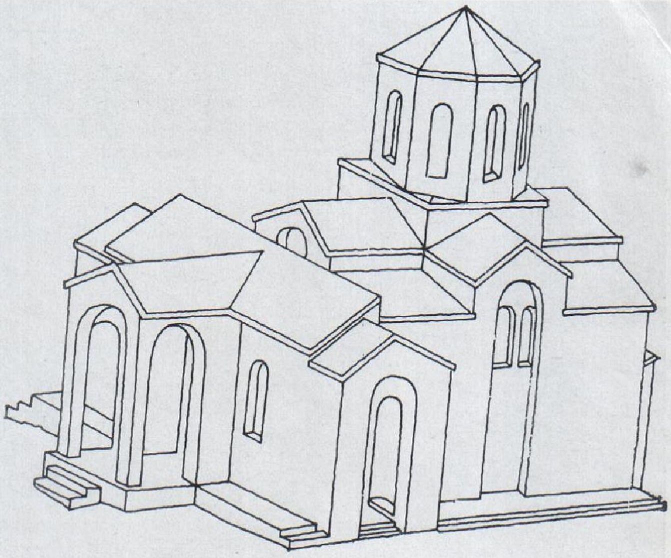

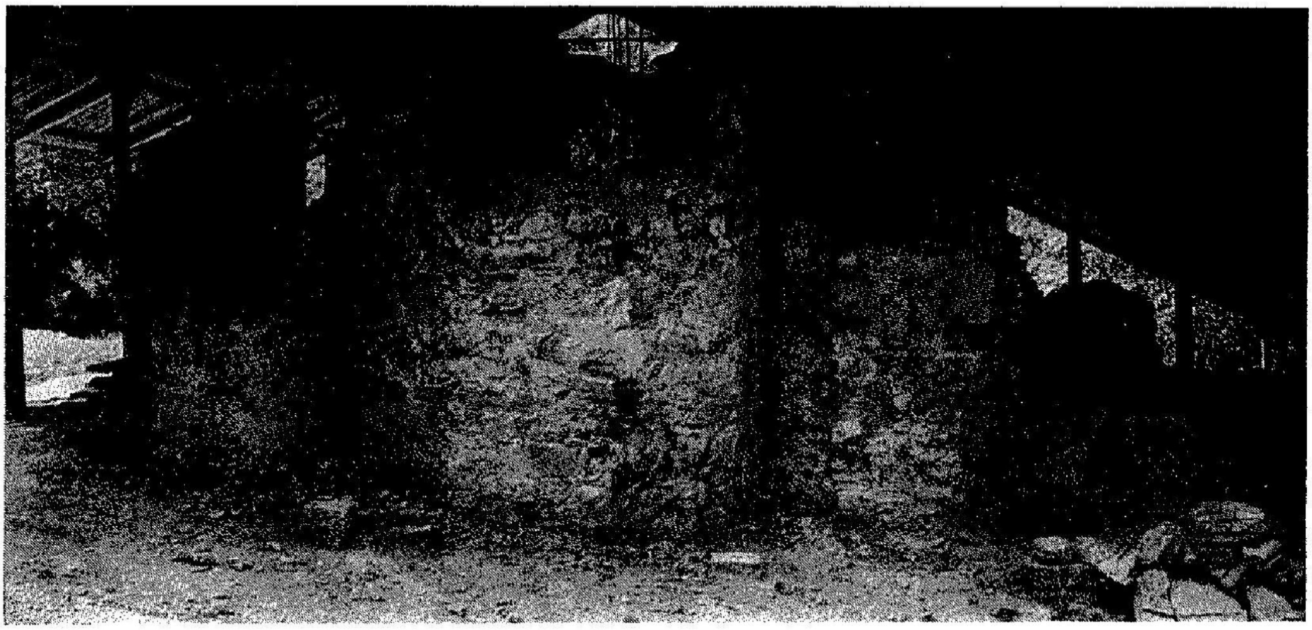

Фиг. 76. Велики Преслав. Църквата в Патлейна. Източна фасада — съществуващо положение

Въбилин дол. Този вид членение по западните фасади е познато и от други паметници (църквата № 8 в Плиска). Срещаме го по-късно по западните фасади на много църкви от времето на развития български феодализъм — декоративен мотив, който българската средновековна архитектура е възприела.

Оригинална западна фасада е имала църквата № 1 от Бял бряг с поредицата си от ниши, разграничени със сложно профилирани лизени с триъгълна средна част — една съвсем уникална за нашите земи форма.

По-късни елементи на западната фасада са портиците и кулите към нея (църквата № 1 в Аврадака, църквата в Патлейна — фиг. 74, църквата № 4 в Селище — фиг. 75). Според В. Иванова църквата № 1 от Аврадака е имала две странични кули, които са били изградени над притвора едновременно с храма[21] (по типа на сирийските „бит хилани“). Ст. Бояджиев смята, че кулата е била една — звънарница, изградена в ос на църквата над едно допълнително преддверие пред притвора. (Такива решения се срещат в някои гръцки църкви от Средновековието, например църквата в Самари.) На въпроса, как е изглеждала църквата № 1 в Аврадака откъм запад, по наше мнение може да се отговори с категоричност след специално изследване не само на този паметник, но и на останките от кули и камбанарии в другите паметници на средновековната църковна архитектура по българските земи[22], в което преславските църкви да заемат своето достойно място. Според нас е възможно кулите, както и някои други архитектурни елементи, долепени към основното тяло на църквите, да са дело на развития феодализъм във Велики Преслав и да не са принадлежали на първичния план на църквите.

Към времето на Втората българска държава се отнасят и преправките на някои църкви (№ 3 и № 4 от Селище), в чиито развалини са намерени глинени розети с глазура, характерни за архитектурата на XII—XIV в.

Съдейки по архитектурата на запазените в Цариград и в други културни центрове кръстокуполни църкви, предполагаме, че едноскатните покриви на притворите във Велики Преслав са имали наклон, при който западните фасади не са изглеждали прихлупени. На втори план (зад лицето на притвора) са се откроявали по-високите рамена на кръста, а над тях — куполният барабан.

По-различно са били оформени откъм запад навярно църквите № 4 от Селище, № 1 от Аврадака и др. По всичко личи, че техните западни фасади са имали извишена средна част, марки-

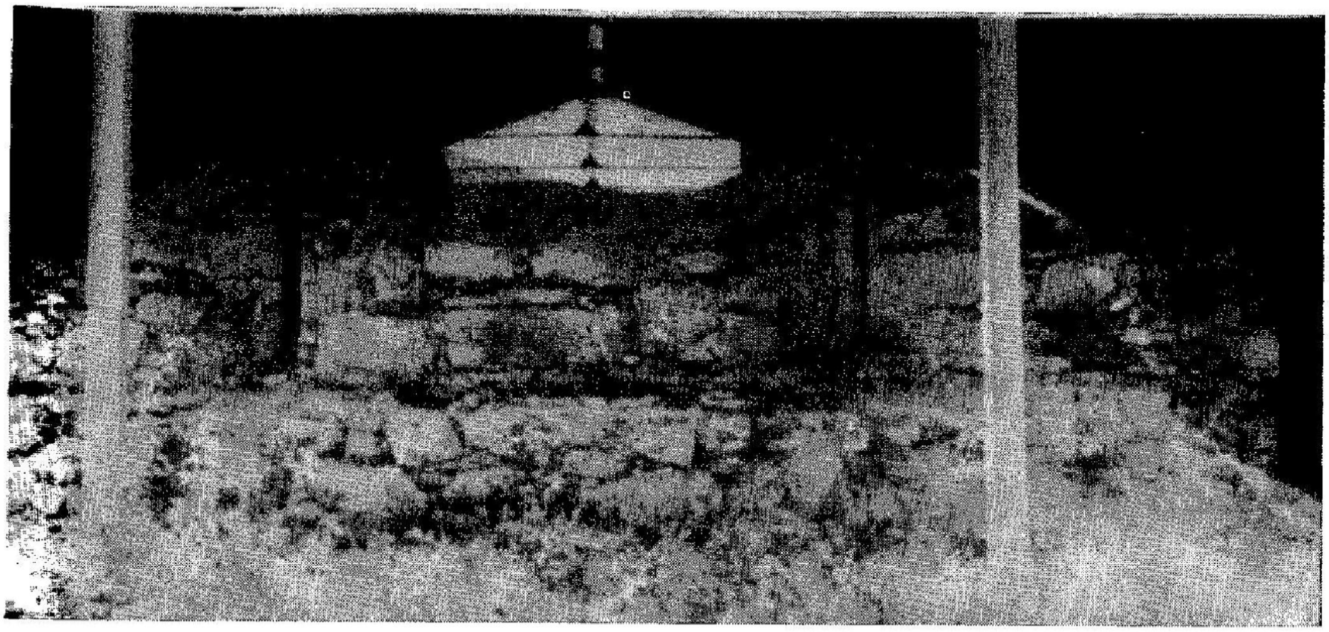

Фиг. 77. Велики Преслав. Църквата № 1 в местността Аврадака. Изглед от изток

рана с ниша, която е била с по-големи размери от фланкиращите я странични ниши.

Източната фасада на преславските църкви се е определяла от броя и формата на апсидите (фиг. 76, 77, 78). Църквите от сложния цариградски вариант са имали източни фасади, оформени обикновено изцяло с три многостенни апсиди с неразчленени стени (№ 1 в Аврадака, № 1 в Бял бряг — фиг. 79, църквите при вътрешната крепостна стена, църквата на Дългата поляна) и по-рядко с три полукръгли конхи (църквата № 2 от Аврадака — фиг. 80).

Източната фасада на църквите от съкратения кръстокуполен тип е била оформена най-често с единична апсида и с гладките стени на източните междурамия (църквата № 3 в Селище — фиг. 81, църквата в Тузлалъка и др.). Само църквата № 4 от Селище, въпреки че е от съкратения вариант, е имала след преустройството си триапсидно оформление. Своеобразен е бил изгледът от изток и на църквата във Въбилин дол, чийто протезис и диаконикон са били загатнати отвън с малки полукръгли апсиди. Редки са случаите, когато източната стена (от двете страни на апсидата) е била украсена с ниши (църквата № 3 от Бял бряг — фиг. 82). Единствено църквата във Виница е имала богато разчленена източна фасада. Стените на нейната силно изпъкнала навън петостенна апсида са били разнообразени от три дълбоки полукръгли ниши.

Значително по-малките размери на страничните апсиди на всички преславски църкви показват, че те са били доста по-ниски от средната апсида, която от своя страна е била малко по-ниска от покритието на предапсидното пространство и на кръстните рамена (фиг. 83).

Източните фасади на църквите с плътни междурамия са били оформени с голяма единична апсида (петостенна или полукръгла) и с прилежащите ѝ плътни части на междурамията (фиг. 84). При църквата от Делидушка и църквата № 2 от Бял бряг тези части са имали членение, загатващо запространствения кръст. При църквата № 2 в Бял бряг петостенната апсида е фланкирана с по един заострен пиластър. Той е имал навярно както конструктивно, така и декоративно предназначение. Подобни похвати се наблюдават и в други преславски кръстокуполни църкви (църквата в Делидушка, в Тузлалъка и др.).

По отношение на структурата на стените трябва да се изтъкне, че църквите от Велики Преслав са се различавали от цариградските. Последните са изградени или само от тухли, или от сменящи се редове от камъни и тухли, създаващи живописен ефект. Археологическите на-

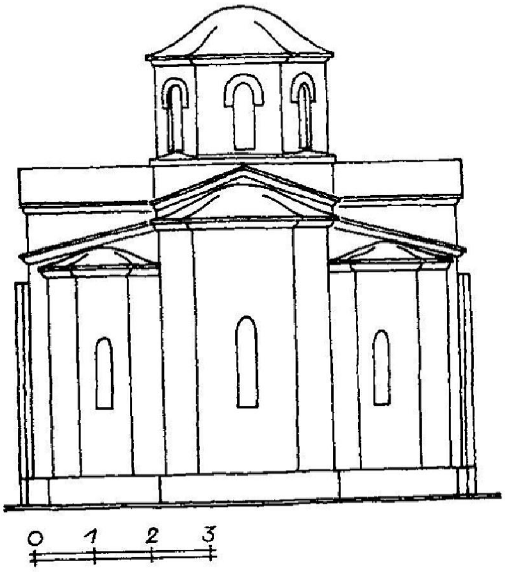

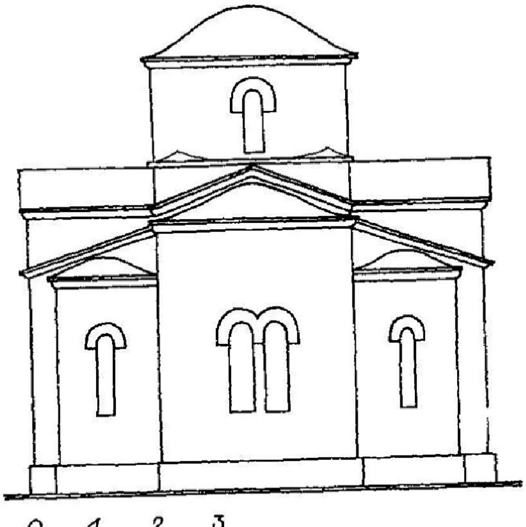

ходки показват, че преславските църкви са били измазани не само отвътре, но и отвън с мазилка, скриваща грубата зидария и използувания несолиден строителен материал (църквите от Бял бряг и Аврадака). Такива данни не са известни обаче абсолютно за всички църкви. Това ни дава основание да допуснем, че фасадите на някои паметници, които са били градени по-грижливо и с по-добре обработен камък, може би не са били измазани, а са действували с фактурата на вложения в тях материал. Не е установено например дали църквата на Мостич, чиито най-долни редове са от варовикови блокчета, е била измазана. Вярно е обаче, че някои църкви от Плиска, изградени от подобни блокчета, носят следи от измазване.

За съжаление нито една от преславските църкви не е запазена в състояние, което да показва какво е било оформлението на най-горните ѝ фасадни части. Поради това за тях и особено за вида на куполите може да се говори условно. Водени от желанието да дадем реконструиран образ на преславските кръстокуполни църкви (фиг. 85), ще се опитаме все пак да допълним липсващите данни условно с представите, които имаме от други запазени паметници от този тип, изградени през същата епоха.

Приемаме, че куполите на преславските църкви са били полусферични и поставени върху пандантиви, както е

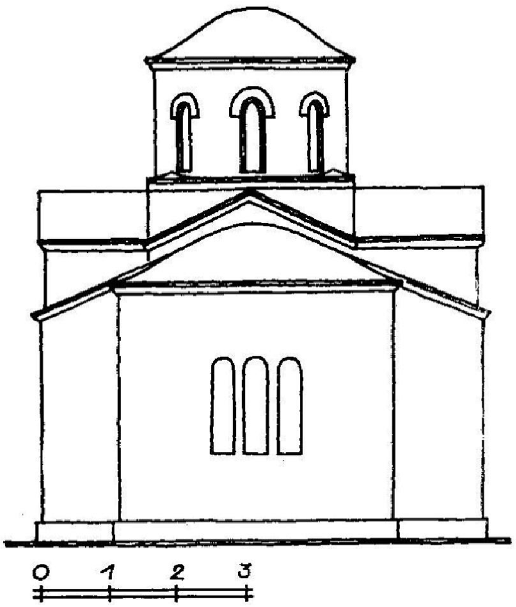

Фиг. 78. Велики Преслав. Църквата в местността Дългата поляна. Изглед от изток — съществуващо положение

Фиг. 79. Велики Преслав. Църквата № 1 в местността Бял бряг — източна фасада. Реконструкция

Фиг. 80. Велики Преслав. Църквата № 2 в местността Аврадака *а* — изглед от изток — съществуващо положение; *б* — източна фасада — реконструкция

Фиг. 81. Велики Преслав. Църквата № 3 в местността Селище — източна фасада. Реконструкция

78 | 81
79 | 80а
80б

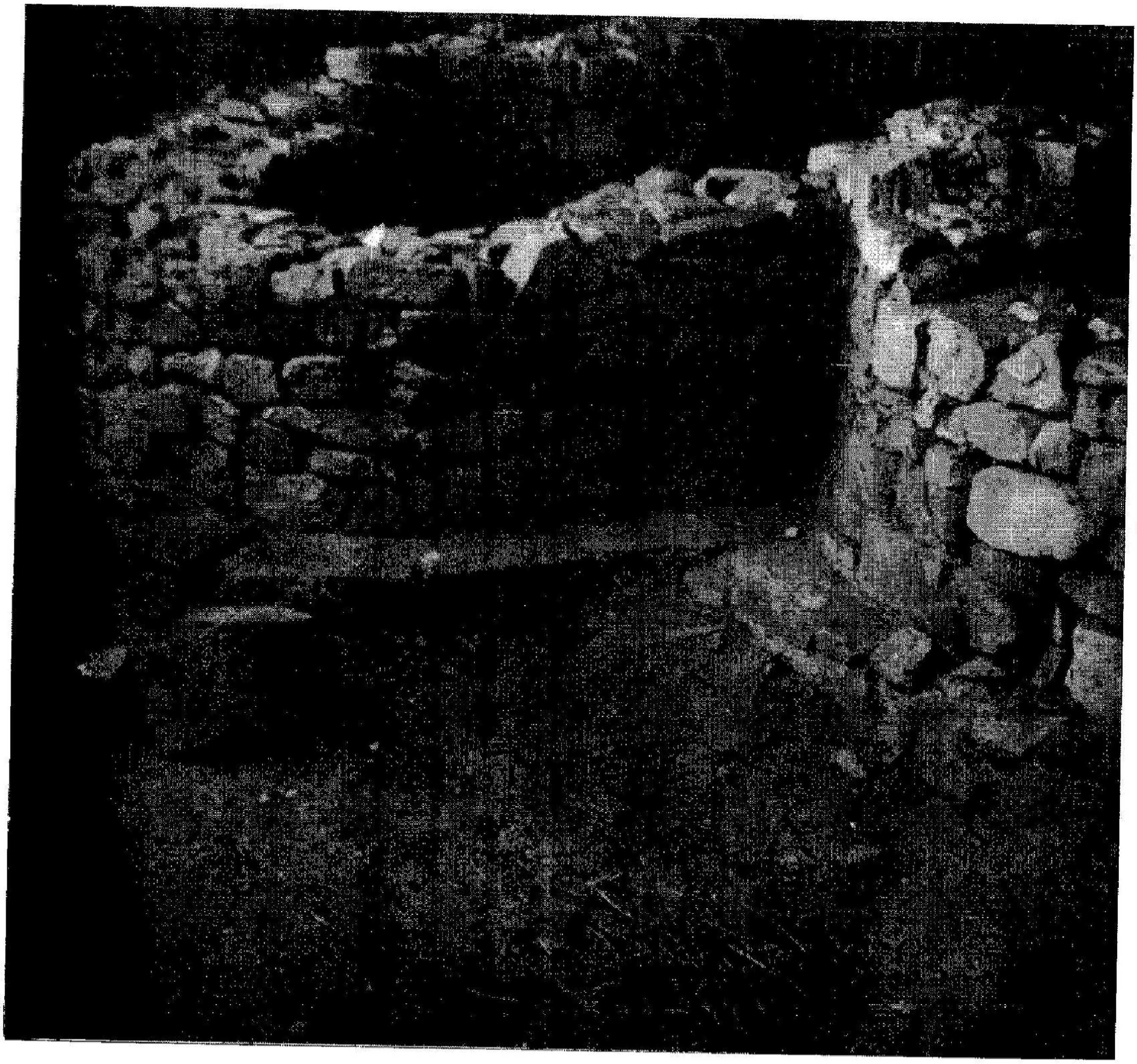

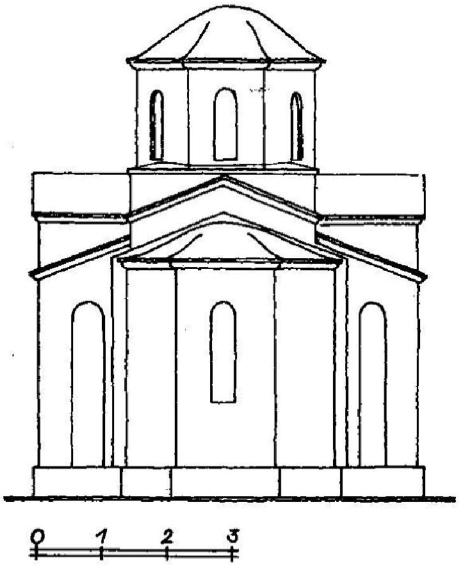

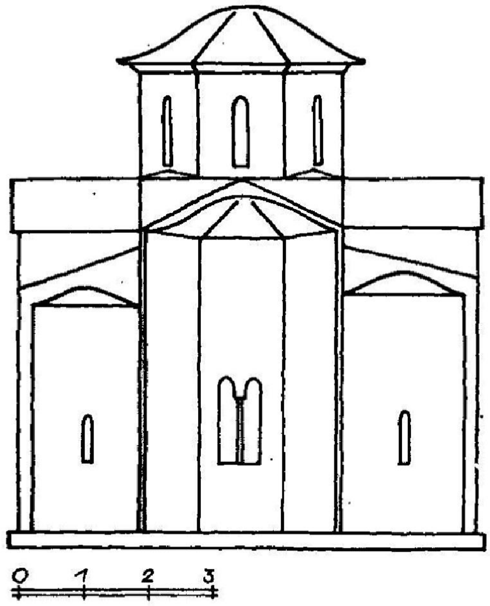

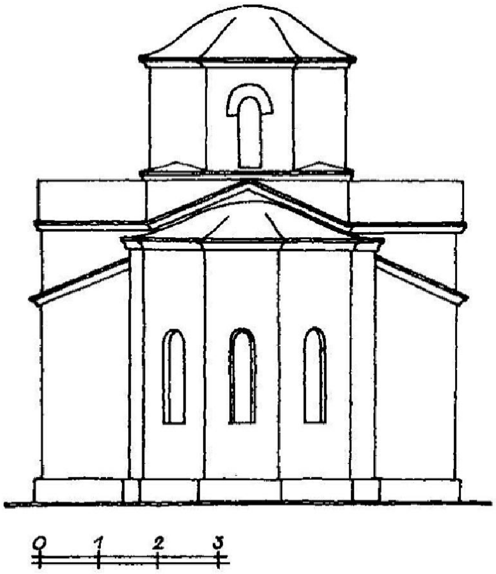

при запазените паметници с вписан кръст от този период във Византия, а също и във всички църкви без изключение от XII—XIV в. по нашите земи. Изглежда че през Средновековието в България не е бил прилаган източният маниер за преминаване от квадратен в полукръгъл план чрез тромпи.

Запазените примери на кръстокуполни църкви от други райони на средновековна България (църквата в Герман, църквата „Св. Богородица Кубелитиса" в Костур, църквата „Св. Иван Кръстител" в Несебър — фиг. 86) свидетелствуват, че тамбурите на храмовете през IX—X в. са били цилиндрични и високи. В Гърция по това време обаче куполите са предимно ниски и широки. Изглежда че високият и строен купол е характерен именно за българските средновековни църкви. Оцелелите останки от силно разчленените фасади на четиристълбните преславски църкви и от преобладаващо многостенните им апсиди ни дават основание да предполагаме, че и куполите на тези църкви са били многостенни. Такива куполи се срещат най-често при църквите от IX—X в. във византийския свят. Допускаме също, че стените на тамбурите са били украсени в долните си части с тесни едностъпални ниши, които завършвали с полукръгли арки. Ориентираните по световните посоки ниши са били пробити вероятно с прозорци. Предполагаме, че църквите от провинциалните варианти с полукръгли апсиди са имали цилиндрични барабани подобно на запазените куполи на споменатите църкви в Герман, Несебър и Костур (фиг. 87).

Преходът между стенните плоскости и покритието на купола се е осъществявал навярно от хоризонтален корниз. Според застъпеното в литературата становище вълнообразният покривен корниз като форма се появява едва в началото на XI в. [61, с. 33; 167, с. 612]. Намерените в руините на църквата № 1 в Аврадака голям брой дъговидни фрагменти от корнизи дават основание да се предположи, че това са части от корниза, който е вървял по извивката на свода над кръстните рамена и над междурамията.

Фиг. 82. Велики Преслав. Църквата № 3 в местността Бял бряг *а* **— реконструкция на източната фасада;** *б* **— изглед — съществуващо положение след консервацията**

Фиг. 83. Велики Преслав. Църквата № 4 в местността Селище — източна фасада. Реконструкцията

Фиг. 84. Велики Преслав. Църквата № 2 в местността Селище — източна фасада. Реконструкция

82а
83
84
82б

Въз основа на нашите проучвания и на съществуващите публикации направихме опит да синтезираме възможно най-реалния архитектурен образ на преславските кръстокуполни църкви, като предложихме някои нови тълкувания за отделни фасадни решения, и без да навлизаме в подробности, посочихме най-близките културни центрове, където намираме техни архитектурни паралели. За църквите от така наречения сложен вариант установихме стилови връзки с цариградската култова архитектура. Изтъкнахме, че единични църкви имат по отношение на фасадното си решение известна близост с архитектурата на по-далечни културни цен-

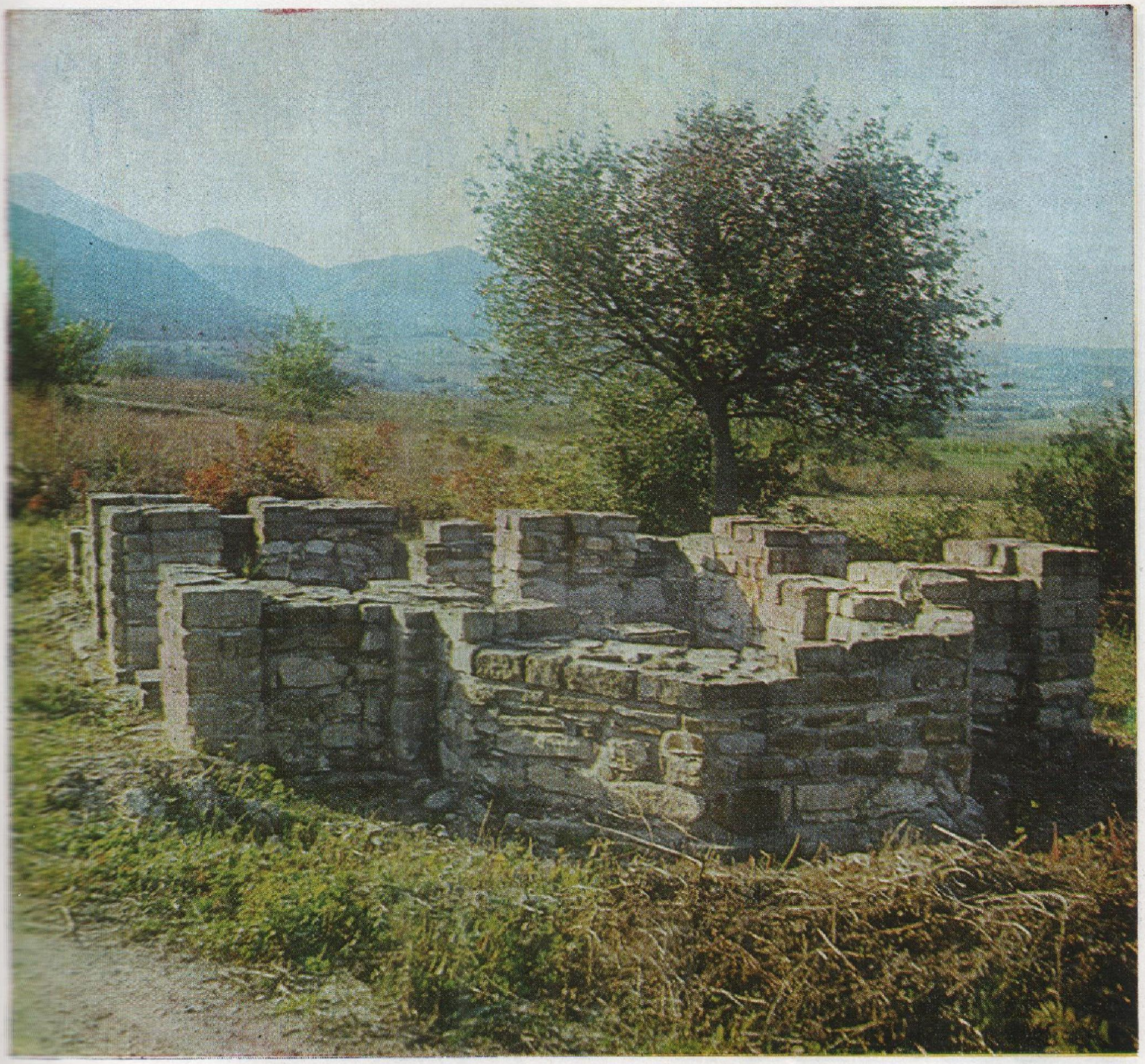

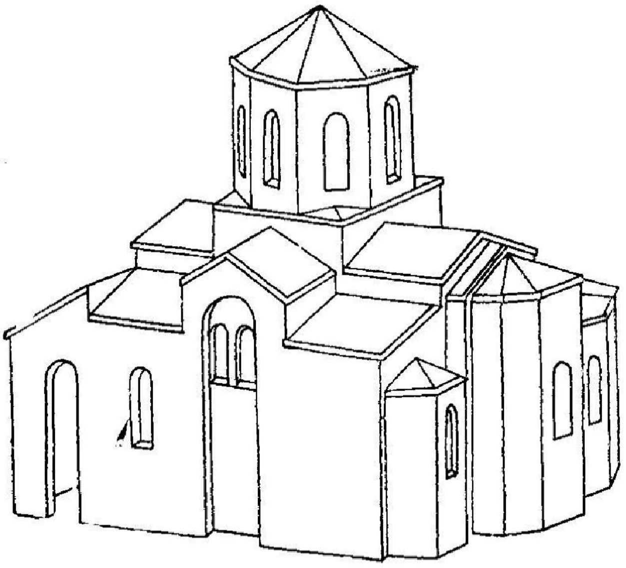

Фиг. 85. Велики Преслав. Църквата в Патлейна. Аксонометрия

Фиг. 86. Несебър. Църквата „Св. Иван Кръстител“

Фиг. 87. Костур. Църквата „Св. Богородица Кубелитиса“

85 | 86 | 87

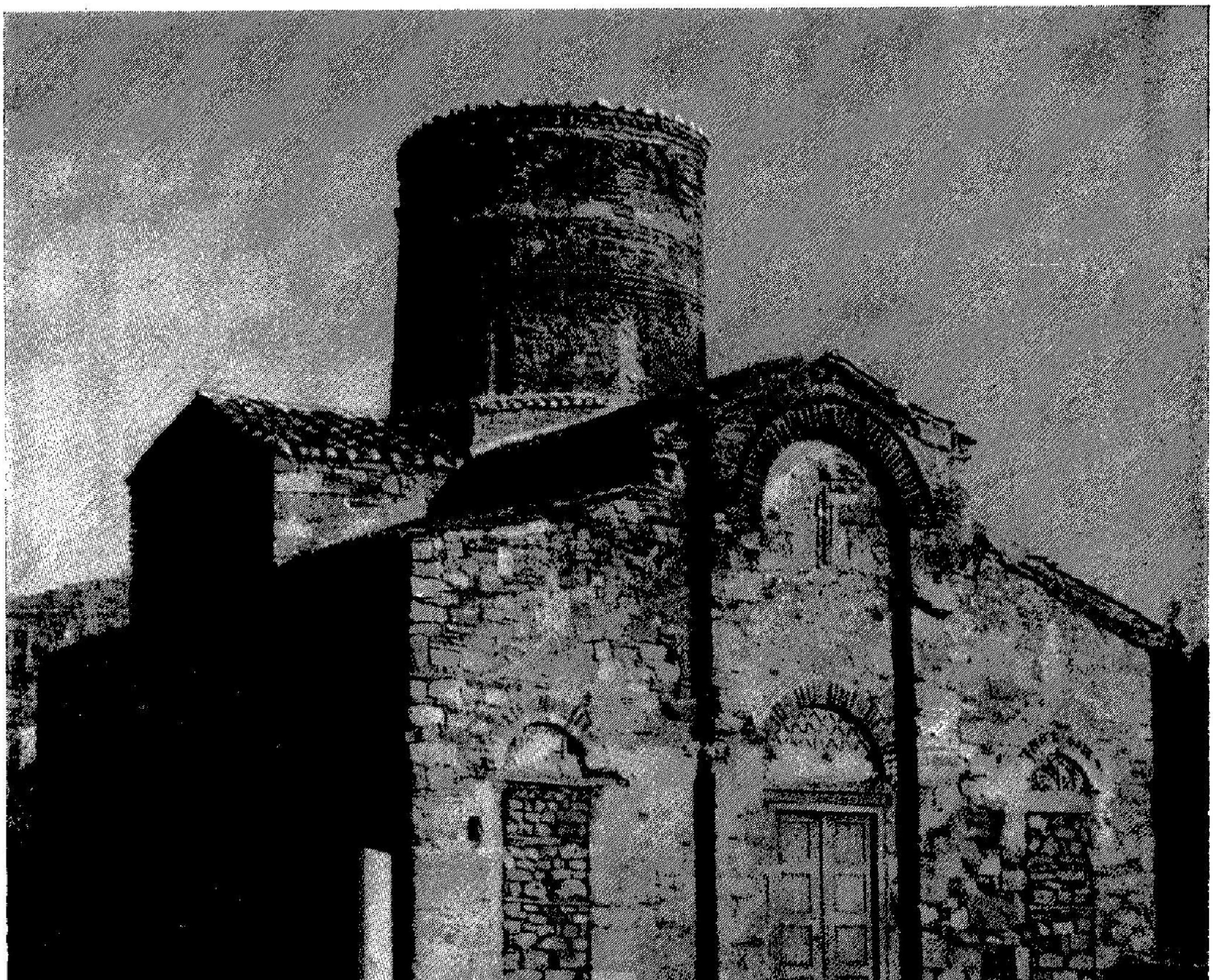

трове. Архитектурният преглед показа също, че местната строителна школа е възприемала критично архитектурните влияния, избирайки измежду тях тези, които са били по-близко до нейните строителни възможности, художествен вкус и практически нужди. Строителната традиция е отхвърлила в своето понататъшно развитие онези разновидности и форми на кръстокуполния тип, които не са отговаряли на местните условия, или ги е изменила по свой начин, налагайки им своя интерпретация.

Разчленените с ниши фасади, отговарящи на вътрешната конструкция (църквите № 1 и № 2 на Аврадака, църквата на Мостич, църквата № 4 в Селище и др.), са характерни освен за тогавашната съвременна цариградска архитектура и за добългарската християнска архитектура по нашите земи от V—VI в. (базиликите от Пиринч тепе, Голямо Белово и др.). Архитектурното оформяне на църквата № 1 от Бял бряг обаче с нейното несъответствуващо външно и вътрешно членение, с характерния ѝ „торус“ и други детайли представлява по-своеобразно местно решение.

Разчленената фасадна плоскост е един от основните художествени компоненти, създаващи естетически облик на ранносредновековната българска църква. Не случайно в преславските църкви се забелязва подчертан интерес от страна на архитекта към екстериора на сградите. В кръстокуполните църкви на Ве-

лики Преслав се установяват сполучливи външни архитектурни решения, които имат своя самостоятелна изява.

Изобщо фасадното разнообразие на преславските кръстокуполни църкви показва, че в нашите земи се развива голяма творческа дейност, създаваща паметници, които имат общи черти със строителството на други близки и подалечни християнско-византийски земи. Тях ги е свързвала общност на идейни и функционални задачи. Макар че по-голямата част от църквите имат характерните фасадно-пластични белези на цариградските или провинциалните византийски паметници, все пак повече или по-малко те се отличават по своя облик от тях. Именно в тези специфични особености и отклонения от известното общо развитие на типа ние установяваме местно развитие на формите.

Богатото разчленяване на фасадите на преславските църкви с поредица от ниши с плоски или полукръгли дъна поставя началото на богатия декоративен стил, получил пълно развитие в България през XII—XIV в. особено в църквите от Търново, Несебър и Червен. Църковните паметници в тези градове са украсени с псевдоконструктивни слепи ниши, които загубват всяка връзка с вътрешното пространствено членение и играят ролята само на пластична украса. По източните фасади на несебърските църкви се появяват дори фризове от ломбардски арки. В богато разчленените стени са комбинирани пластични и колоритни елементи, градирани в няколко пояса един над друг. Всички те създават цялостния фасаден ансамбъл на църковната архитектура от XII—XIV в., чиито образци установяваме още в края на IX—X в. във Велики Преслав.

Фасадните стени на голяма част от кръстокуполните църкви от XII—XIV в. не са били измазани, а са въздействували със своята пластика и с богатата си тоналност. Тяхна важна отличителна черта става вече тухлената украса, която запълва люнетите на слепите арки, ъглите и фризовете между тях. Съществен елемент на цветово-декоративната украса на търновските несебърските и червенските църкви е керамичната декорация от цветни глазирани и неглазирани глинени розети, ограничени от редове тесни тухлички, обрамчващи архиволтите на арките и отворите. Тази цветова украса е нова за българската средновековна архитектура и не е позната през времето на Първата българска държава. Заслужава да се отбележи обаче, че част от паметниците от XII—XIV в. (главно в Западна България) продължават традицията на измазания каменен градеж, какъвто установихме в църквите на Велики Преслав.

Проблемата за произхода на пластично-декоративната украса на преславските паметници е поставен, но засега не е решен. Трудовете на Н. Мавродинов [78, 79] и Н. Брунов [20] по този въпрос остават класически за нашата научна литература. След тях малцина са насочили проучванията си в такъв аспект [127]. Според Н. Мавродинов например членението на западната фасада с три арки като архитектурен мотив се среща не само в редица църкви от Цариград и Солун („Пантократор", „Кахрие джамия", „Казанджилар джамия" и др.) и в тяхната архитектурна школа, но и в предибългарската църковна архитектура у нас. Н. Мавродинов смята, че е най-вероятно у нас тези форми да са взети от местната ранновизантийска традиция, а не от действуващите културни школи на IX—X в. Действително, докато в Цариград украсата е неизменно чисто конструктивна, у нас доста църкви от Велики Преслав (църквата № 1 в Бял бряг, № 2 в Делидушка, № 2 в Селище, във Въбилин дол, Виница и др.), а и от Плиска (църквата № 5 и др.) имат пластични ниши, които не съответствуват на вътрешната носеща конструкция и следователно не могат да имат свои образци само от Цариград.

Дотук направихме опит да хвърлим светлина върху обобщения хипотетичен фасаден образ на преславските кръстокуполни църкви, като се постарахме да посочим разнообразието от индивидуални белези, които се открояват в общите особености на типа. По-нататък ще спрем вниманието си върху техните строителни и конструктивни особености.

ТРЕТА ГЛАВА

ГРАДЕЖ И ДЕКОРАТИВНО-ХУДОЖЕСТВЕНО ОФОРМЛЕНИЕ

СТРОИТЕЛНИ И КОНСТРУКТИВНИ ОСОБЕНОСТИ

Начинът на градеж и конструктивните особености на преславските кръстокуполни църкви не са били досега предмет на специално изследване. Конструктивната система, прилагана във Велики Преслав, не се отклонява от общите особености на класическия кръстокуполен тип, чиито основен носещ елемент са подкуполните подпори и външните стени, подсилени най-често с пиластри в местата, където действуват вертикалните товари. Подпорите на преславските църкви са били обикновено колони — монолитни или изградени от отделни барабани или от секторни тухли (фиг. 88). По-рядко са били изграждани стълбове с квадратно сечение. Върху подпорите и носещите стени са стъпвали сводовете на пространствения кръст и така се е създавала характерната свързана кръстокуполна система.

Проучванията показаха, че външните стени на всички преславски кръстокуполни църкви са построени върху поширoки основи, обхващащи значително по-голяма площ, отколкото е отгоре застроената (фиг. 89). Понякога субструкцията е формирана над терена като цокъл (фиг. 90, 91). При църквата, изградена до вътрешната крепостна стена, този цокъл е двустъпален (фиг. 92). При някои църкви цокълът на самата сграда е твърде висок; той достига даже до 1 m (църквата № 1 от Аврадака).

Апсидите са градени също върху общия цокъл на сградите, който завършва на изток с правоъгълна или дъговидна форма. Основите очертават кръст (фиг. 93*а*, *б*) и не отиват дълбоко в терена. Те са изградени най-често от плочест планински камък, споен с глина, и по-рядко от големи дялани камъни, свързани с глинен разтвор.

Заслужава по-специално внимание конструкцията на външните надлъжни стени. Едни части от тях са иззидани със солиден материал, но дъната на някои от слепите им ниши не са свързани конструктивно с останалата част (църквите № 1 от Аврадака, № 3 от Бял бряг), а са запълнени с друг материал. Получава се впечатление за особен вид градеж, при който носещите части са третирани като „конструктивни колони" (местата, където стъпват краищата на сводовете или арките), а неносещите са пълнеж.

Този интересен факт е обърнал вниманието на доста изследователи, които го обясняват по различен начин. Н. Мавродинов и др. мислят, че това е възвръщане към античния скелетен градеж [84, с. 191]. П. Карасимеонов, правейки опит до обясни този строителен похват, създаде хипотезата за „дуалистичния характер" на преславските църкви, която не беше приета от други учени [71]. В. Иванова [61, с. 33] изказа предположението, че първоначално в полето на кръстното рамо на църквата № 1 от Аврадака може би е бил вместен прозорец, стигащ до пода. Ст. Бояджиев [167, с. 600] установи, че в същата църква само отворите на кръстните рамена и на междурамията са били затворени с тънки мраморни прегради, докато зидарията на всички останали полета е органически свързана с ограничаващите я пиластри. Впоследствие, при преизграждането на църквата, мраморните плочи са били заменени с плътна зидария. Това тълкуване по наше мнение е приемливо, защото действително се подкрепя от факта, че всички полета

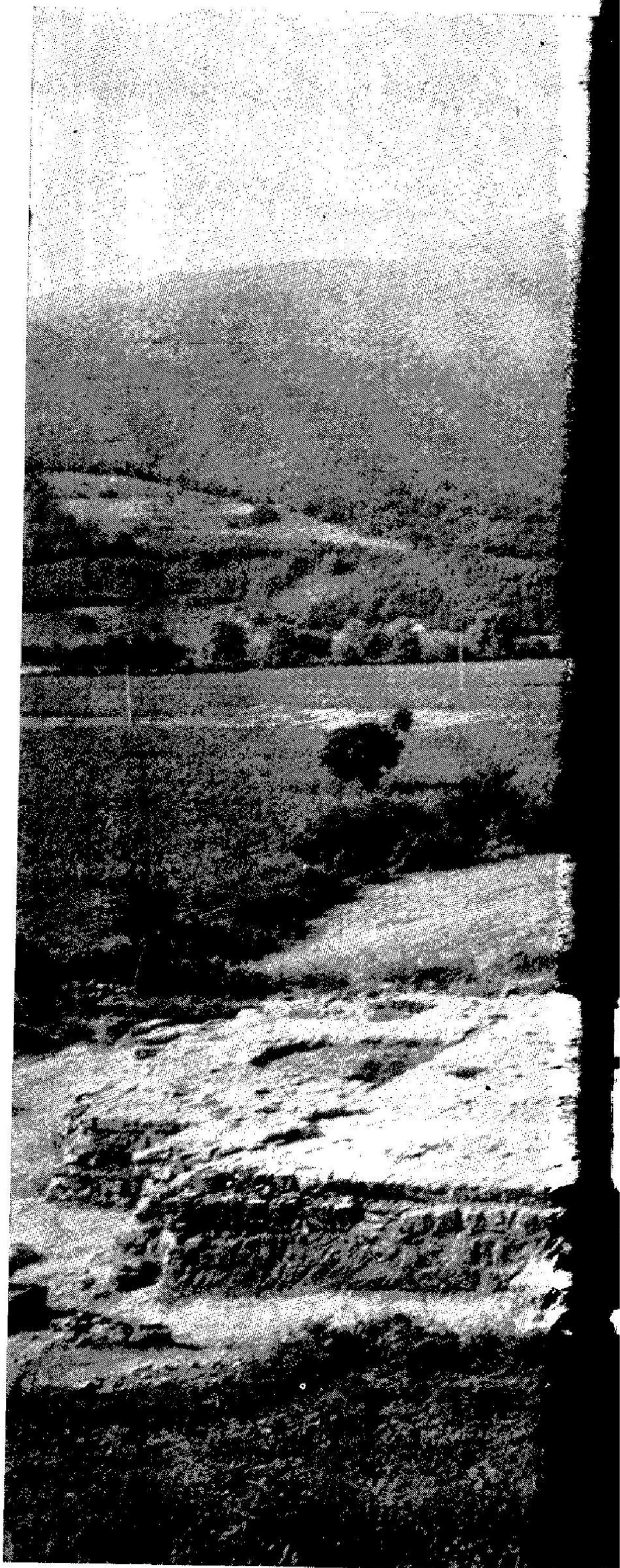

Фиг. 88. Велики Преслав. Църквата № 2 в местността Аврадака. Част от колона

Фиг. 89. Велики Преслав. Църквите при вътрешната крепостна стена

на притвора и олтарните части са изградени едновременно с пиластрите[23].

Ломеният или плочест камък (ситнозърнест пясъчник) е характерен за градежа на преславските църкви. Той се използува както за облицовка в лицевите страни, така и за изпълване на вътрешността на стените[24] (фиг. 94). По изключение по-представителните паметници са били строени от леко обработени варовикови блокове с правилна форма, споени с бял хоросан (така е била изградена, изглежда, църквата на Мостич).

В някои случаи зидарията не е единна. В църквата № 1 от Аврадака например градежът от плочест сив камък е размесен на места с големи блокове с гладки лица и с парчета от тухли за изравняване. Тухли са били използувани навярно главно при изграждането на сводовете и куполите на църквите. В градежа на стените обаче не са открити цели тухлени редове. В църквата № 3 от Селище тухли са били употребени частично в градежа на нишите в западните междурамия. Изцяло от тухли е била изградена гробницата в притвора на същата църква.

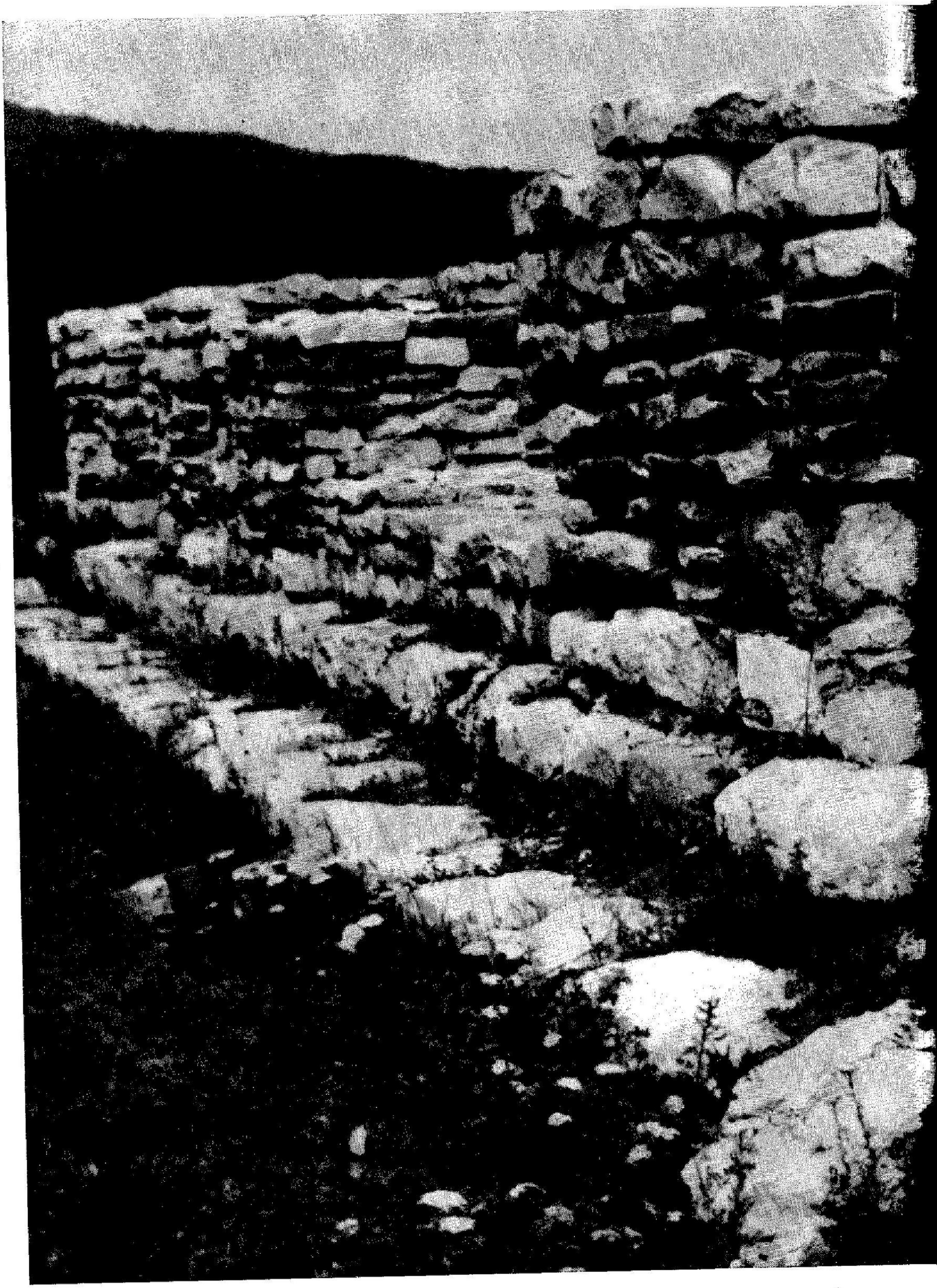

Фиг. 90. Цокъл на преславска църква

Фиг. 91. Велики Преслав. Църквата № 4 в местността Селище. Градеж (след консервацията)

Споделяме мнението на В. Иванова и Кр. Миятев, че в стените на преславските църкви са били вграждани празни керамични съдове за подобряване на акустиката [61, с. 21; 102, с. 112]. Такива намираме в по-добре оцелелите и по-късни средновековни кръстокуполни църкви. Те са вложени в подножието на купола и в апсидите.

Разкритите в изкопите на църквата (№ 1 в Аврадака и др.) кръгли стъклени пластинки свидетелствуват, че те са били монтирани върху отвори в специални преградни плочи (вероятно в споменатите транзени) [61, с. 22]. Примери на подобно остъкляване се намират в редица църкви от Цариград и от южната част на Балканския полуостров.

Една особеност на преславските църкви е, че те са били измазани отвън с гладка варо-пясъчна мазилка (църквите № 1, № 2 и № 3 от Бял бряг, църквите в Патлейна и Аврадака, църквата № 4 от Селище и др.) [117, 18].

Намерените останки от олово и керемиди в изкопите на разкопаните паметници показват, че едни от църквите са били покрити с дебели оловни пластове (Аврадака — № 1 (61, с 20], а

Фиг. 92. Велики Преслав. Църквите при вътрешната крепостна стена. Цокъл

Фиг. 93. Велики Преслав. Църквата № 3 в местността Селище *а* — градеж на притвора (преди консервацията);

92 | 93а

други — с керемиди (църквите от Селище). Разкритите при разкопките панти на врати, гвоздеи и др. говорят, че желязото като материал също е намирало широка употреба в строителството.

Различните преправки на църквите от Велики Преслав се документират чрез несходния начин на градеж, вложения нееднакъв строителен материал, разделителните фуги между зидовете, останките от първоначалния градеж (църквата в Патлейна, църквите в Селище — № 3 и № 4, и др.). Често при по-късните преустройства е употребен разнороден материал, споен с глинен разтвор.

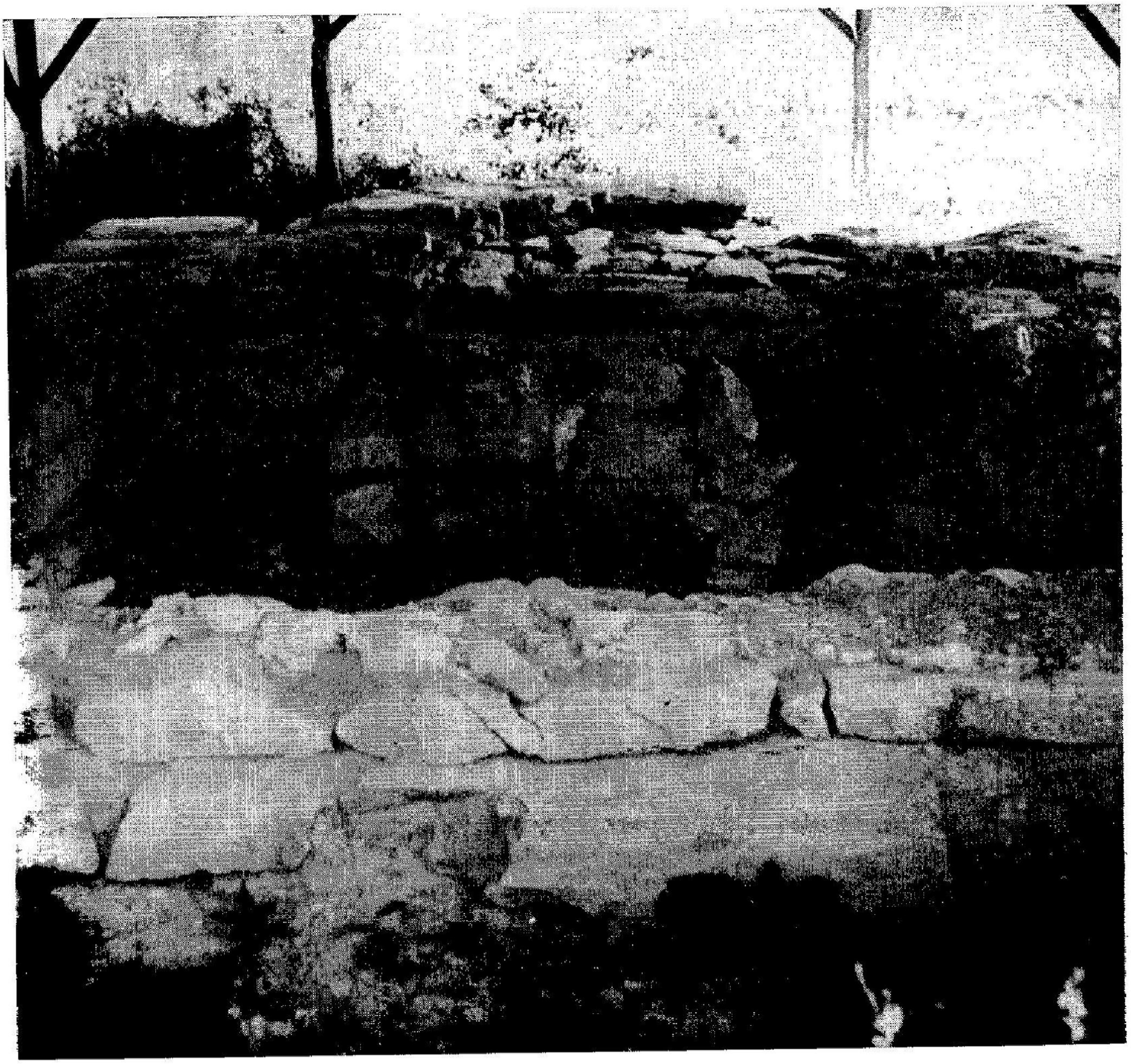

Фиг. 93. Велики Преслав. Църквата № 3 в местността Селище: *б* — градеж в олтарната част (преди консервацията); *в* — градеж в наоса (след консервацията); *г* — градеж в апсидата (след консервацията)

93в

93б | 93г

Независимо от разновидностите им преславските кръстокуполни църкви имат близки градежни особености[25]. Реденето на самите камъни в зидовете не показва взискателност. Строителната техника е на ниско равнище и представлява отстъпление от добрите традиции на ранновизантийското строителство по нашите земи (фиг. 93*в*, *г*, 94*б*, 95). В стените са били вграждани сполии*. Зидарията е небрежно изпълнена, което обикновено се е прикривало отвън или с по-добре подреден строителен материал, или с мазилка.

Трябва да се отбележи, че докато градежът на цариградските кръстокуполни църкви от IX — X в. е от тухли или редове от камък и тухли, по естеството на вложения материал преславските църкви намират отново аналогия с кавказкото строителство. Но градежът на църквите от Грузия и Армения, макар че е също само от камък, споен с бял хоросан, като строителна техника е плод на друга местна традиция, различаваща се напълно от тази на църквите в Преслав. Стените на армено-грузинските паметници са значително по-дебели от преславските и са изпълнени с блокаж, който е носещата им част, а външните им плоскости са третирани като облицовка, направена от грижливо изработена каменна зидария с едри пра-

* Сполия — повторно употребен строителен материал.

вимни блокове и прецизна фугировка. Тези особености на градежа сочат, че въпреки употребата на еднакъв строителен материал начинът на изграждане е различен.

Специален интерес представлява изпълнението на каменната пластика, прилагана в преславските църковни сгради. За разлика от небрежния градеж на зидовете тя показва добре усвоена обработка на камъка за декоративни цели и развита каменоделска техника.

В отличие от кръстокуполните църкви на Велики Преслав църквите от същия тип в средновековна България през XII — XIV в. не отбелязват единство по отношение на вложения строителен материал. Нещо повече, през този период каменният градеж се среща в паметници главно от Западна и Южна България (църквите в Земен, Паталеница, Лютиброд, Трън, с. Яна, Пещерския манастир). По-късно тази традиция продължава в църквата от Погановския манастир и в многобройните еднокорабни църкви в западната област на страната — Беренде, Железница, Марица, Студена, Долно Романци и др.

Църквите от Източна България (Търново, Червен, Несебър и др.). в преобладаващата си част са строени със смесена зидария (тухли и камък), а западнобългарските църкви — с различни видове зидария. Освен чисто каменния градеж тук се срещат също тухле-

Фиг. 94. Велики Преслав. Църквата № 1 в местността Аврадака *а* — градеж на притвора; *б* — градеж на апсидите

Фиг. 95. Велики Преслав. Църквата № 4 в местността Селище. Градеж (след консервацията)

95

94а | 94б

ният и смесеният градеж. Изцяло от тухли е изградена църквата в Бояна, а от тухли, но със скрити редове, замазани с хоросан (за да се получи впечатление за широка декоративна фуга, имитираща камък), църквите в Сапарева баня, Колуша и др. Истинската смесена зидария тук също се прилага, но само като изключение (църквата „Спасовица“ в Кюстендил — днес несъществуваща).

Декоративна украса

Декоративната украса на преславските църкви досега не е системно проучена. Изследванията в тази насока имат частичен характер. По-обобщено и аналитично проблемът за преславската архитектурна декорация е поставен в някои от трудовете на Н. Мавродинов [84], В. Иванова [70] и Ст. Ваклинов [21].

Първите ценни сведения по този въпрос получаваме от описанието на българския книжовник Йоан Екзарх в неговото бележито съчинение „Шестоднев“. Той пише: „Когато беден странник, селянин дойде отдалече към крепостните стени на княжевския двор, той се удивлява, като ги види. И като пристъпи към вратите, чуди се и разпитва. . . Като влезе в двореца и види високите палати и църкви, богато украсени с камък, дърво и краски, а отвътре с мрамор, мед, сребро и злато, той не знае на какво да ги уподоби“ [84, с. 138].

Археологическите проучвания потвърдиха това описание. Събраните в течение на много години материали от разкопките на Велики Преслав (части от корнизи, колонки от мрамор с гнезда за инкрустация на керамика, тела на колони, капители, бази, фрагменти от портали, от олтарни прегради, розети, транзени от камък или керамика, тънки керамични плочки за облицовка, мазилки, подови настилки от разнообразни материали и др.) хвърлиха светлина по този въпрос и дадоха възможност да се възстанови най-общата картина на декоративната украса на Преслав, голяма част от която е принадлежала на кръстокуполните църкви.

Твърде много материали са намерени от подовете на различни църкви. Като се съди по находките, изглежда, че подовете са били най-често покрити с мраморни, варовикови или тухлени плочи, поставени върху здрава хоросанова подложка (църквите от Аврадака, Патлейна и др. — фиг. 96). Наредените като разноцветен килим плочки на църквата № 1 от Аврадака, направени от различни материали — белите от мрамор, червените и жълтите от керамика, тъмнорозовите, зелените и светлосивите от планински камък — образуват прекрасни цветови съчетания, които свидетелствуват за тънкия вкус на декоратора-строител. Красива подова настилка, съставена от сиви и червеникави каменни плочи, е имала и църквата № 2 в Аврадака. И тук архитектът е проявил художествено виждане — той е подредил плочките при подкуполния квадрат в концентрични кръгове, като е акцентирал по този начин най-важния елемент на сградата (фиг. 97).

Намерените в рушевините на Долната църква край крепостната стена късове от ситно рязана разноцветна мозайка върху дебел хоросанов пласт показват, че дори скъпата мозаична настилка е била прилагана в преславските църкви. Извънредно богати подови настилки са имали и църквите от Тузлалъка. Те са представлявали пъстроцветни килими от дялани варовикови плочи, в които са били инкрустирани изящни рисувани керамични плочки. Подобно прилагане на камък с вложени в него легла за глазирани керамични плочки е неизвестно в Цариград. Този маниер на работа се среща обаче при арабските настилки от X и XI в. в земите на Северна Африка, където се наблюдава и широка употреба на рисувана керамика за стенна облицовка.

В преславските паметници освен за подовете изящната рисувана керамика е била използувана и като облицовъчен материал по стените и цоклите

Фиг. 96. Велики Преслав. Църквата № 1 в местността Аврадака. Подови настилки

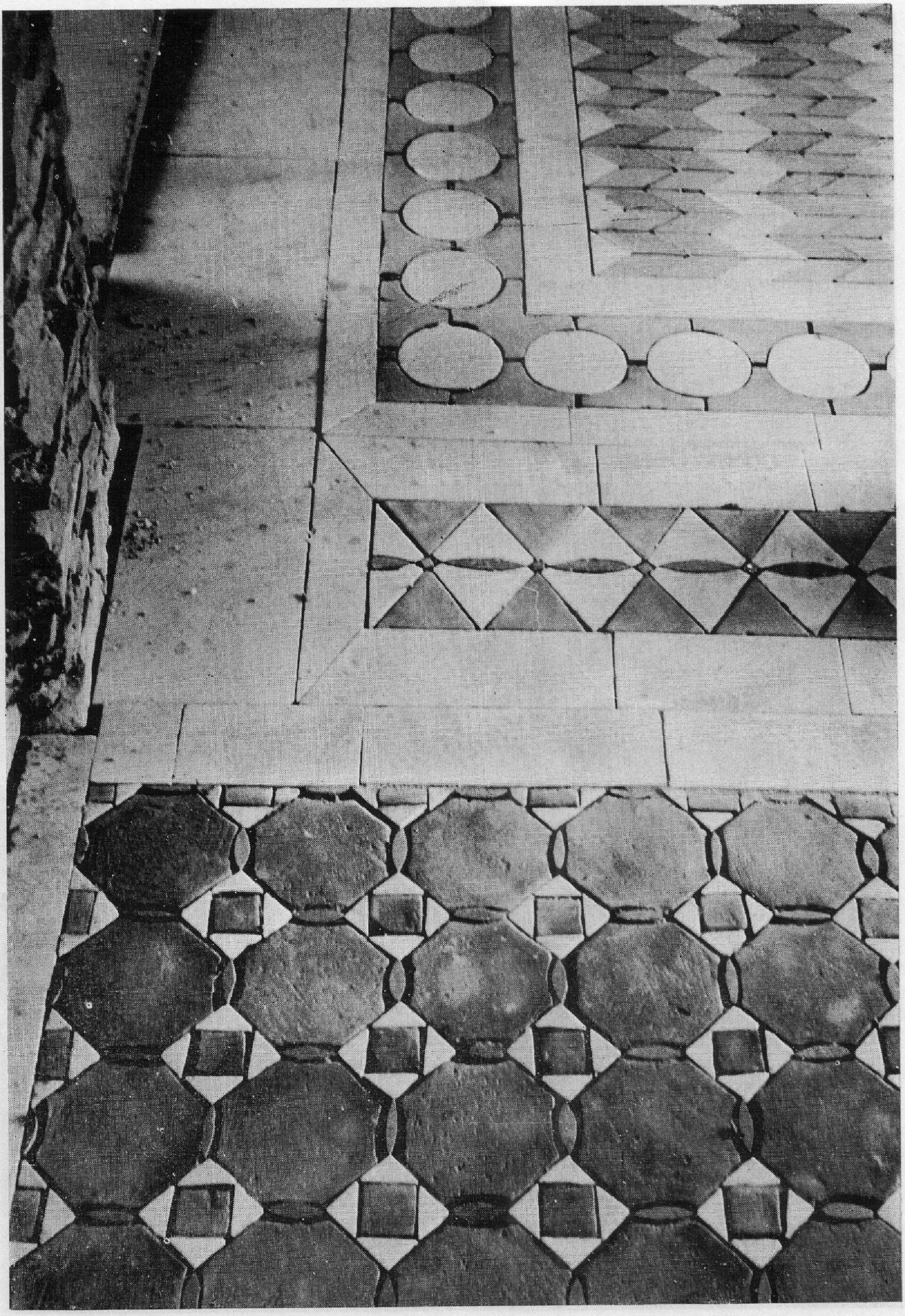

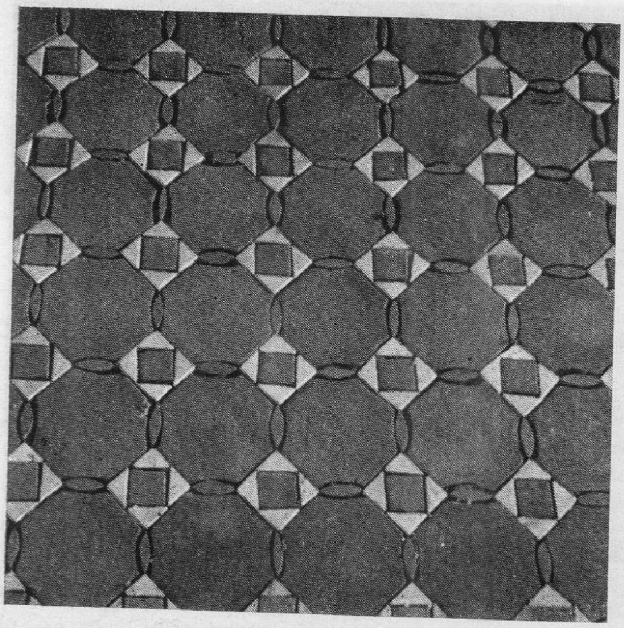

Фиг. 96. Велики Преслав. Църквата № 1 в местността Аврадака. Подова настилка

Фиг. 97. Велики Преслав. Църквата № 2 в местността Аврадака. Подова настилка в наоса — *а*, *б* (след и преди консервацията)

96а

97а | 97б

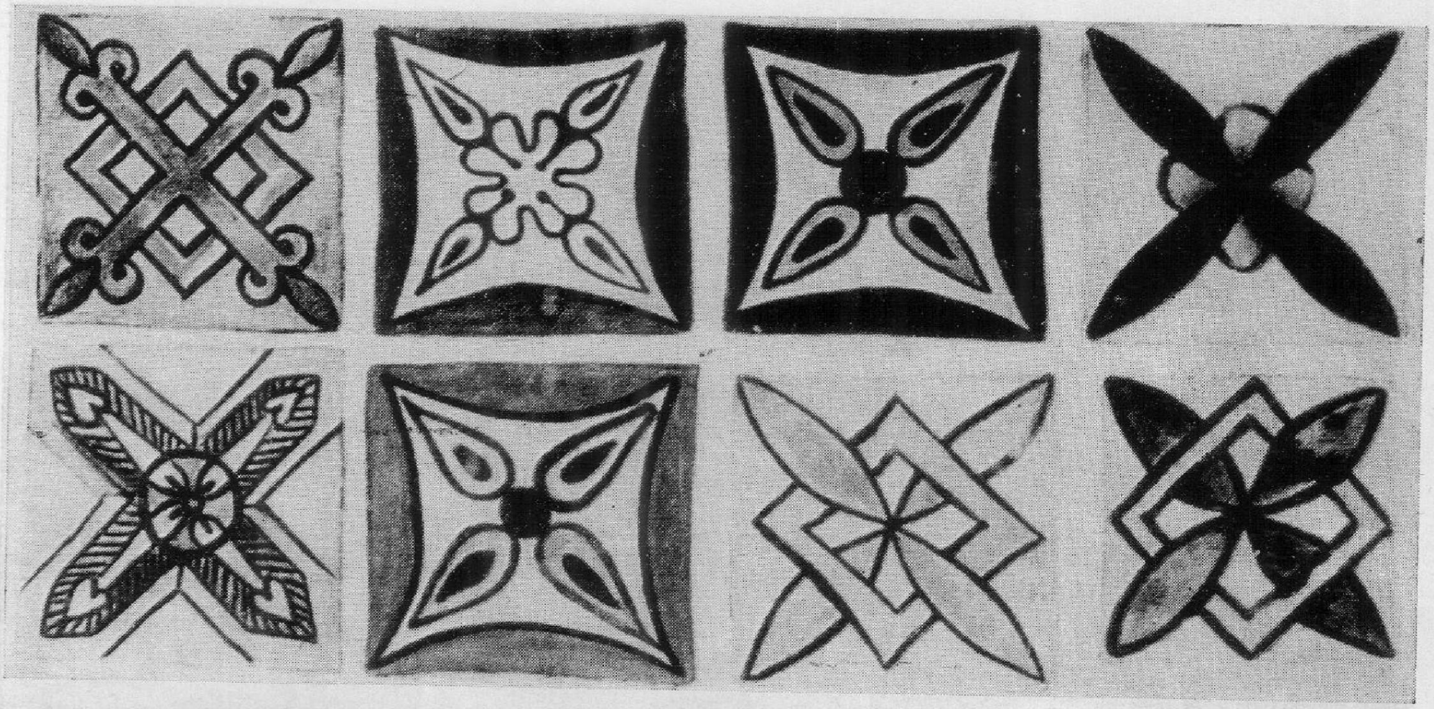

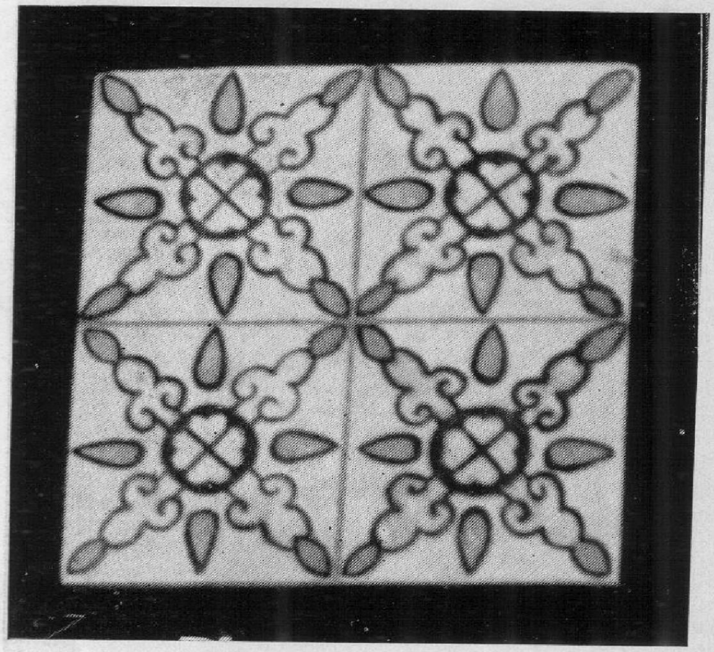

(фиг. 98 и 99.) Тя е покривала по-големи и по-малки пана, образувайки различни декоративни мотиви. С керамични плочки са били облицовани и торусите на корнизите, а малки керамични късчета са били инкрустирани върху мраморните детайли на амвоните, олтарните прегради и други по-дребни архитектурни форми (фиг. 100).

Икони от керамика са красели вътрешността на църквите. Може би дори цели ктиторски фигури са били изработвани с керамика и мозайка, за което загатва и Йоан Екзарх в своя „Шестоднев". Съдейки от разкритите голям брой керамични късове в насипите на църквата № 1 от Аврадака (някои от тях със запазена глазура и даже с части от рисунки по нея) [61, с,.20], предполагаме, че в тази, а може би и в други преславски църкви е била създавана фигурална украса, включваща и големи керамични образи. Идея за тях ни дават известната патлейнска икона с образа на Св. Теодор и намерените значителен брой малки керамични икони в манастирите от местностите Зъбуите и Тузлалъка. Преславските керамични икони имат голяма художествена изразителност и изящен колорит. Заедно с целия богат декоративен материал от Преслав те свидетелстват за творческата сила на художествената школа на втората българска столица.

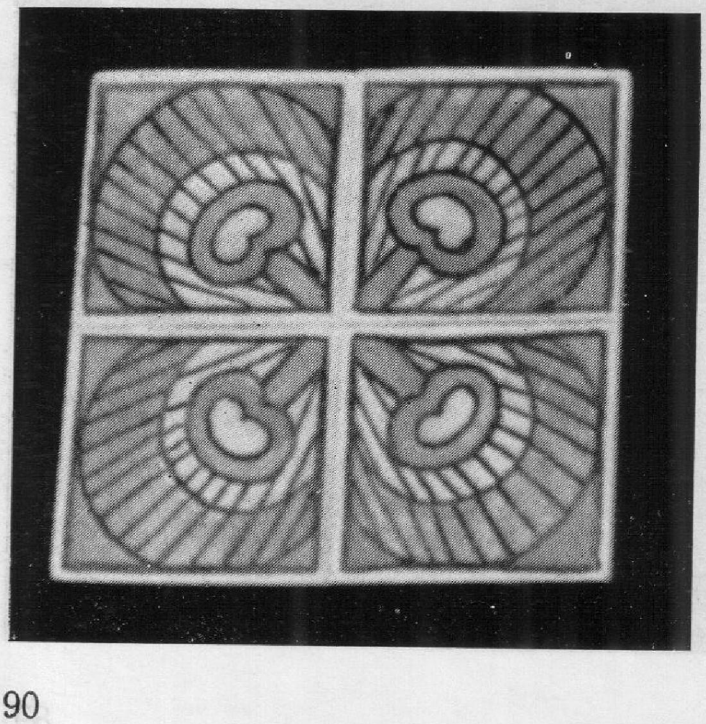

Фиг. 98. Облицовъчни керамични плочки от преславски църкви

98а		98б$_3$
98б$_1$		98б$_4$
98б$_2$		98б$_5$

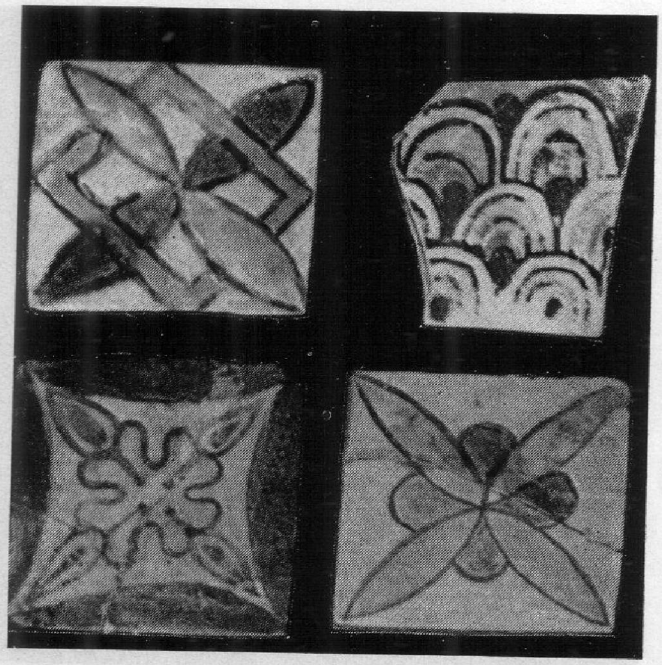

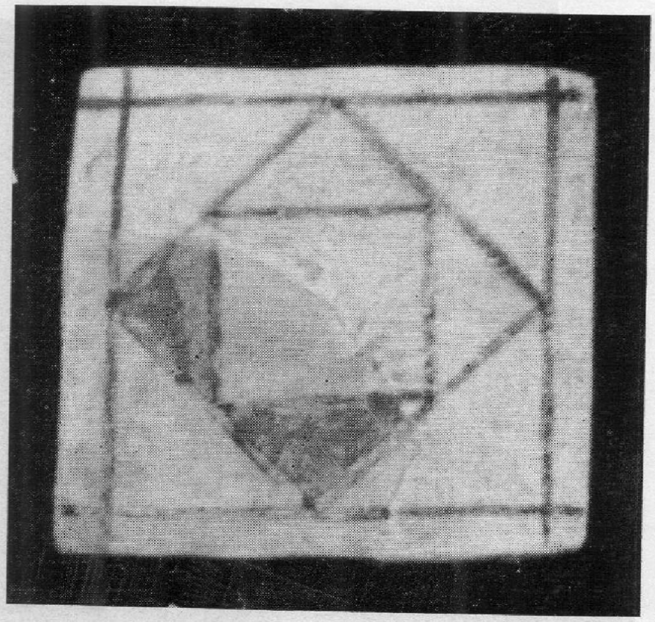

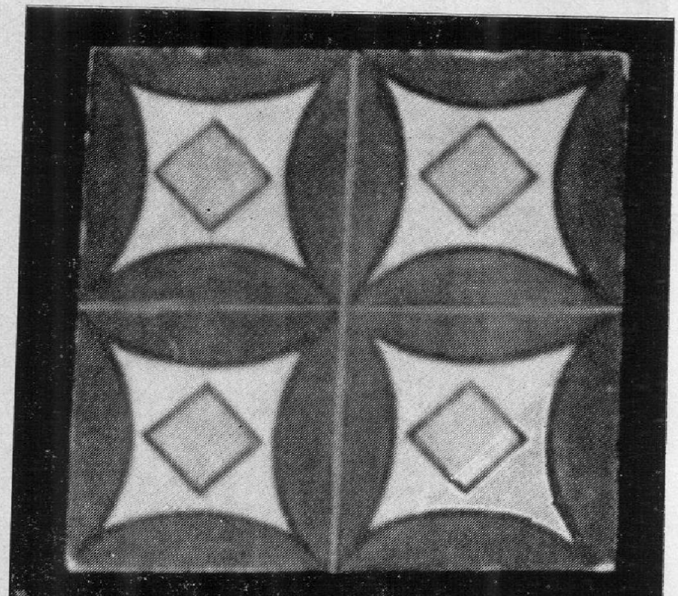

Изборът на различен облицовъчен материал в отделните паметници свидетелствува за нееднаквите материални възможности на ктиторите на църквите и за по-спокойните или несигурни дни, когато е била издигната самата сграда. При по-бедните църкви облицовъчният материал е по-скромен, а подложката му се състои само от тънък глинен пласт или изобщо липсва. Като изключения се срещат случаите, когато подовата настилка на църквите е била грубо изработена от нееднакво дебели мраморни плочи, взети навярно от разрушени по-стари постройки.

Материалите, намерени при разкопките, сочат, че долните пояси на стените на паметниците са били облицовани с мраморни плочи (Патлейна, Аврадака) или със споменатите рисувани керамични плочи (църквата от Тузлалъка, където такива плочки са намерени на място), а над тях стените са били измазани и изписани с фрески.

Многобройни релефни плочи, корнизи и други архитектурни елементи, изпълнени с разнообразни растителни мотиви и животински изображения, са красели вътрешните и външните части на църквите.

Разкритите при археологическите разкопки в Преслав части от тела на колони, бази и капители (фиг. 101,

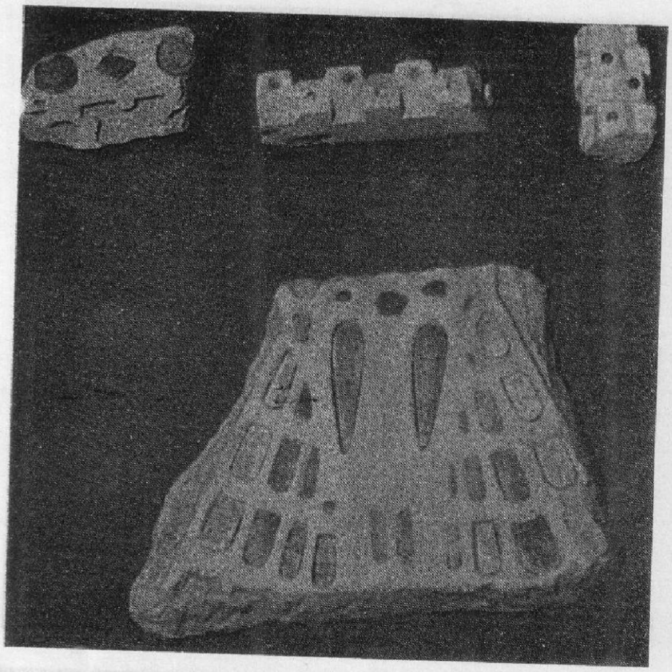

Фиг. 99. Велики Преслав. Рисувани керамични корнизи

Фиг. 100. Велики Преслав. Керамични инкрустации в архитектурни детайли

Фиг. 101. Капители на колони от преславски църкви

100	101а
99	101б

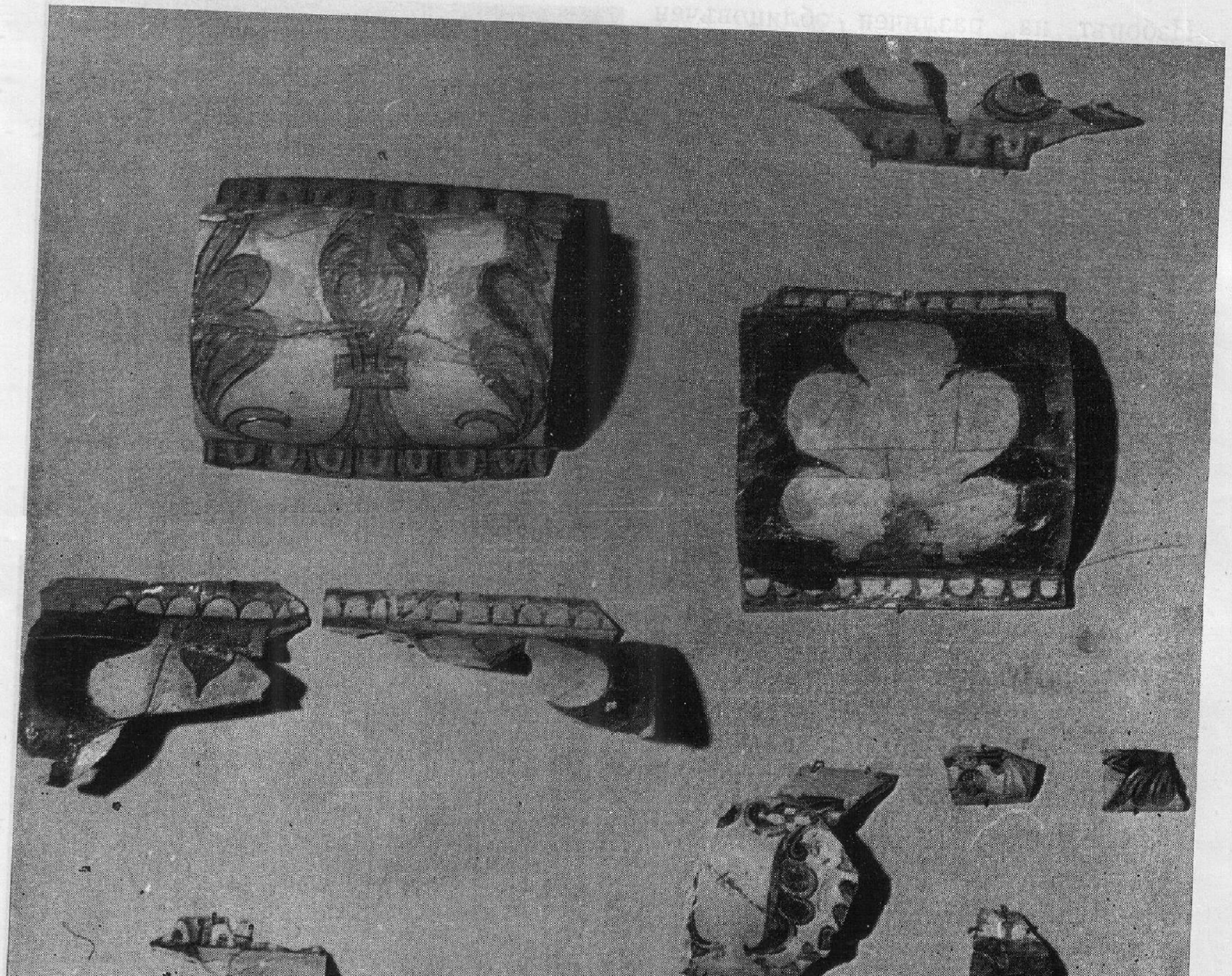

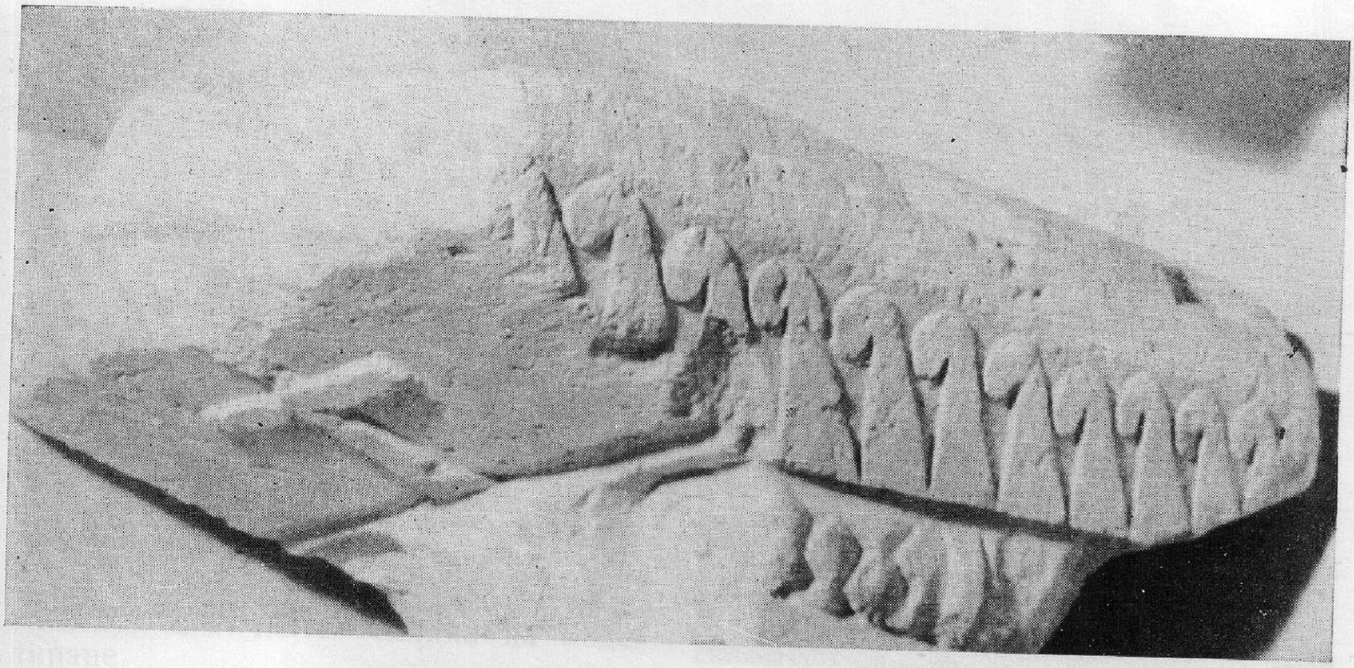

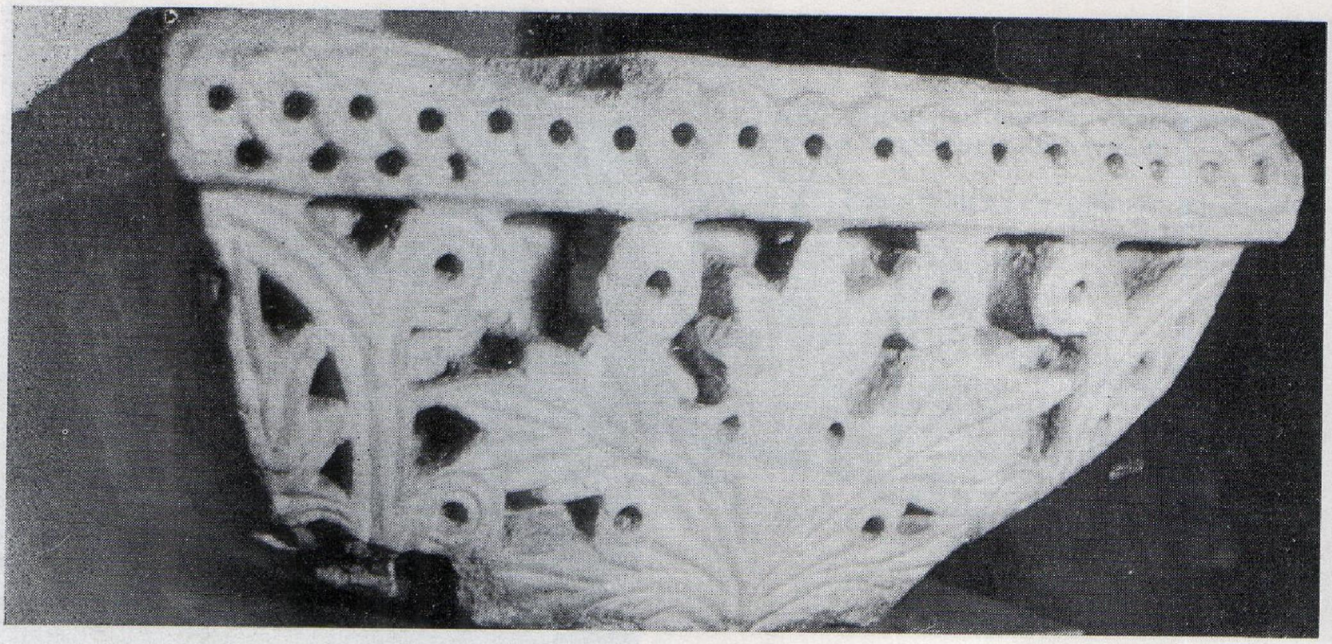

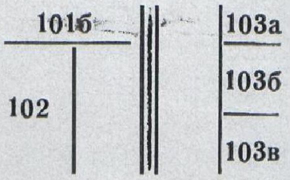

Фиг. 101. Капител на колона от преславска църква

Фиг. 102. Капител на пиластър от преславска църква

Фиг. 103. Велики Преслав. Корнизи

102) са изработени от мрамор или от варовик. Най-често капителите имат форма на пресечени пирамиди и са украсени със стилизирани акантови и лозови листа, а абакът им — с плетеница или ивица от рибена кост. Недалеч от църквата с гроба на Мостич са намерени капители на пиластри с богат дантелообразен орнамент. Оригинална украса е имал един кемпферов капител, намерен при разкопаването на църквата № 1 от Аврадака. Дългите страни на неговия ехинус са били покрити с плитък релеф, изобразяващ куки, наклонени в една посока, а късите му страни са били украсени с по един латински кръст с разширени краища. Този релеф получава широко разпространение в предроманската декоративна украса на Запад и преди всичко в района на Адриатическото крайбрежие [125, с. 32]. Появата му в Преслав, както и намереният тук кемпферов капител поставят интересния въпрос за културните влияния и мястото на преславската декоративна украса в европейското изкуство от предроманския период.

Особено изящни са мраморните капители от Преслав, чиято украса се състои от животински фигури (зайци, птици, грифони и др.), срещани още в старата местна художествена традиция, но интерпретирани тук ориги-

нално. Най-широко използуван обаче е растителният орнамент (палмети, полупалмети, лозови листа и др.). Изобщо разнообразните мотиви, приложени в украсата на преславските капители, изненадват със своите оригинални съчетания, които показват жизненост и богато идейно-художествено съдържание. Изглежда, че освен внасяните от Цариград са се използували и много капители, изработени в самия Велики Преслав, за което свидетелствуват еднаквите художествени мотиви и еднаквият начин на изработка на някои екземпляри. В моделировката на преславските капители се чувствува определено стремежът към античната техника на моделиране.

Намерените бази на колони в развалините на кръстокуполните църкви от Велики Преслав са засега по-малко на брой. В по-богато украсените и големи църкви те са били, изглежда, с по-сложни профили (атическа база е намерена например в църквата на Мостич). Съвършено опростени по форма и с грубо изпълнение са базите в църквата № 2 от Аврадака.

Откритите многобройни фрагменти от корнизи (подпокривни и по стените), части от подпрозоречни плочи, няколко къса от рамки на врати и др. са елементи от външната украса на църквите (фиг. 103). По-специален интерес представляват подпокривните корнизи, които във Велики Преслав се срещат в една характерна форма. Това е класическият торус, ограден с два астрагала. Подпокривните корнизи на преславските църкви са били изпълнявани главно от варовик и са имали по-богата профилировка от корнизите на другите части на постройките. Те имат сълзник и често са украсени с единични или двойни редове от предромански дентикули (четвъртити или остри зъбци — така наречените вълчи зъби). Този интересен орнамент, който се среща в различни съчетания, е една от най-оригиналните и прилагани форми на преславската архитектурна украса.[26]

За отбелязване е, че понякога кор-

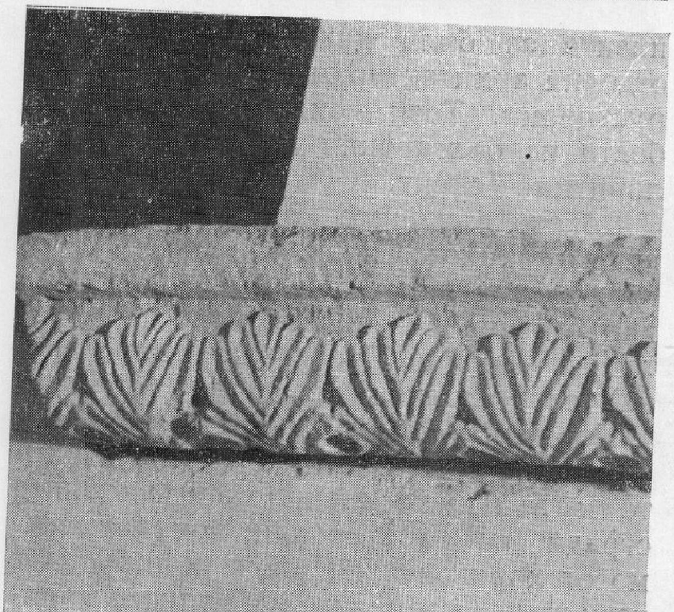

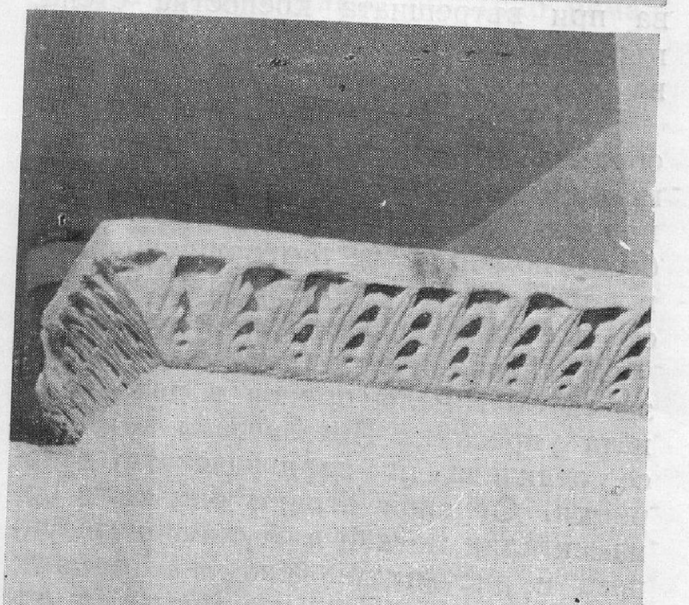

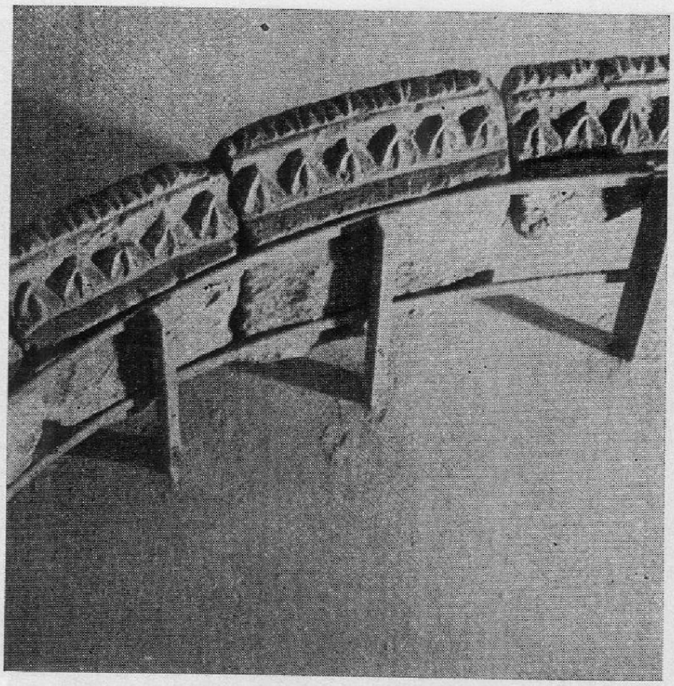

Фиг. 103. Велики Преслав. Корнизи

103г | 103д

низите са били даже оцветявани, а отделни архитектурни детайли — инкрустирани. Този похват показва любовта на българския майстор към колоритния ефект.

Докато външните корнизи на църквите от ранното Средновековие в Цариград са тухлени и там отдавна е изчезнал античният подпокривен корниз, тези от Велики Преслав (а и от Плиска) са изпълнени само от камък.

Корнизите, които са отбелязвали началото на арки и сводове по вътрешните и външните стени на църковните сгради, са се състояли понякога само от хоризонтална плоча и торус. От този вид са корнизите на Долната църква при вътрешната крепостна стена, църквата в Патлейна, малката църква в местността Делидушка и др.

В повечето случаи обаче торусът обрамчва богат растителен или геометричен мотив подобно на богатите корнизи от Кръглата църква. Вече беше споменато, че торусът се среща и в профилите на корнизите, изпълнени от рисувана преславска керамика.

Скулптираните и рисувани корнизи са оригинален принос в декоративната украса на Преслав, по която тя се отличава от цариградската декорация. От своя страна близките орнаментални мотиви в скулптурната украса и рисуваната керамика говорят, че приложниците — керамици и скулптори, са си влияели взаимно. Варваризираните кими, корнизи и фризове доближават българската архитектура до тази на източните византийски провинции и показват развитие, свързано с тогавашната средиземноморска европейска култура.

Наред с правите корнизи във Велики Преслав се срещат и части от архиволти, следващи очертанията на арки. Такива са намерени в църквата № 1 от Аврадака, която изглежда е била една от по-богато украсените църкви от кръстокуполния тип, макар че показва известен упадък в скулптурното майсторство в сравнение с други произведения на преславската скулптурна школа (Кръглата църква, Гебе клисе и др.). Архитектурните детайли на тази църква (части от корнизи и арки с листовидни орнаменти и зъборези) са изработени от бял варовик, от какъвто са изградени и детайлите на други представителни паметници от Велики Преслав.

Каменната рязана украса се среща често в преславските църкви и според В. Иванова намира аналогии в пластичните изображения от Предна Азия и кавказките страни [61, с. 36; 70, с. 95]. Ние споделяме това схващане, като имаме пред вид редица паметници от Армения (църквите в Багаран, Мастара, Птгни, Одзун, Талин и др., особено църквата от Звартноц [128, с.

16], а също и църкви от Грузия), които опознахме лично и чиято каменна украса, макар и изключително богата в сравнение с преславската, представлява по отношение на мотивите си неин далечен паралел.

Наличието на такива детайли във Велики Преслав свидетелствува за богатите форми на преславската архитектура, както и за художествената ѝ близост с кавказката каменна пластика. Тази констатация се подкрепя и от факта, че в Преслав са разкрити църкви, които са били украсени с декоративна скулптура и фигурална кръгла пластика, каквато се среща също в църкви от Армения и Грузия, но в по-богати образци. При разкопаването на църквата № 1 и на манастирските сгради от местността Аврадака са били намерени глави на лъвица и на маймуна, скулптирани в пълен релеф (фиг. 104). Главите са били вградени в стените на църквата и са служили за украса. Върху очите и устата на изобразените животни са намерени следи от червена окраска.

Въздействието на тези форми навярно е било подобно на ефекта, който създават скулптурните глави на лъвици (сходни с преславските), вградени в стените на църквата на кръста от остров Ахтамар във Ванското езеро — сега в турската част на Армения. Не може да се приеме, че тези скулптури са били правени по цариградски образци, защото те не се срещат във византийската столица, а освен това за цариградския канон маймуната е образ на дявола, така че поставянето ѝ в култова сграда е съвсем неподходящо. Към скулптурната украса на същата църква се отнасят и други две лъвски глави, които според В. Иванова са представлявали каменен край на олук [61, с.28 — 30]. По-вероятно е обаче те да са били поставени в краищата на уламите между отделните покривни плоскости [167, с.612].

При всички случаи е налице обстоятелството, че средновековният майстор е съчетал успешно функцията с украсата, така както по-късно романските скулптури правят това на Запад. Забележителен е и фактът, че подобна каменна пластика не се среща, доколкото ни е известно, през разглеждания период в Цариград. Такава пластика не е позната и в по-късната църковна архитектура на средновековна България; тя остава чужд за нея декоративен елемент. Единствено далечно напомняне за нея е пластичният орнамент по конзолите на църквата „Св. Иван Неосветени" в Несебър.

Скулптурната украса на преславските църкви в повечето случаи изглежда е създавана на място специално за отделните постройки. Не липс-

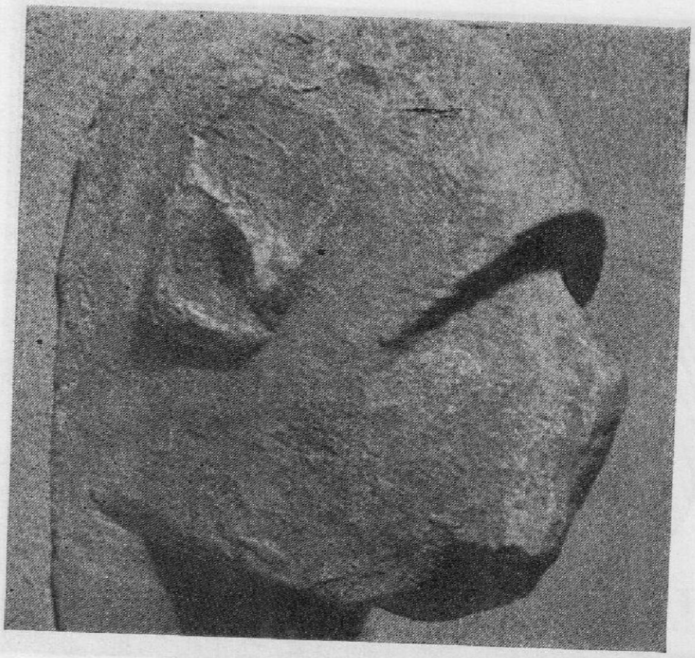

Фиг. 104. Велики Преслав. Църквата № 1 в местността Аврадака. Глава на маймуна и на лъвица

ват обаче и единични примери, когато материалите са взимани от по-стари разрушени сгради или са били внасяни от други културни центрове.

В някои църкви украсата е била по-богата, в други — по-скромна. Находките показват, че, общо взето, тя е по-широко застъпена в по-сложния вариант на типа. Това би могло да се дължи както на предназначението на тези църкви (манастирски, обществени или собственост на по-богати светски феодали), така и на известна промяна в художествения вкус съобразно с относителната хронология на паметниците.

Стилизираните животински глави независимо от грубата им обработка изненадват със своята изразителност, подсилена от колоритните ефекти. Всичко това определя зрелостта на средновековната българска архитектура, в чиято фасадна декорация и скулптура е бил проявен творчески дух.

Архитектурно-декоративните материали от Велики Преслав демонстрират добрия художествен вкус на средновековния български строител. Последният е комбинирал с вещина пластично-декоративните елементи, като е изтъквал умело техните художествени възможности, свързвайки ги с утилитарните изисквания по отношение на постройките. Декоративната украса на преславските църкви сочи, че изкуството на Първата българска държава е било дял от съвременното културно развитие на епохата. Преславските творци са черпили вдъхновение както от местната строителна традиция, така и от близки и по-далечни културни центрове.

Трябва да се изтъкне, че изключително важна роля за ефекта на декоративно-приложните изкуства във Велики Преслав играе самата архитектура на църквите с техните раздвижени вътрешни обеми и разчленени външни плоскости. Скулптура, мозайка, керамика и стенопис са изпълвали правите и извитите стени на вътрешните пространства и на фасадите. Дъговидни профили са обрамчвали конструктивните арки и полукръглите ниши, прозорците и входните отвори. Както във външния изглед, така и във вътрешността на църквите е било проведено хоризонтално и вертикално членение чрез профилирани корнизи, при което декоративната украса е подчертавала главните конструктивни елементи. Художественото майсторство на строителя — архитект, конструктор и декоратор, се де-

монстрира в естетическата стойност на синтеза на архитектурата с изобразителните изкуства. Благодарение на умението да се подберат за архитектурно-конструктивните детайли най-подходящите украсни елементи е могло да се достигне до оня единен художествен образ на сградите, в които архитектурата и декоративната украса представляват неотделимо цяло.

През епохата на Втората българска държава украсата на църквите от Източна България се характеризира с подчертаната си жизнерадостна пъстрота благодарение на широката употреба на тухлата и разноцветните глазирани керамични розети и на по-наситената декоративност, създавана от различни по мащаб детайли. В църквите от Западна България украсата обаче е по-сдържана и почти само пластична. Освен това тя е свързана почти винаги с вътрешното пространствено членение. Тухленият орнамент, характерен за XII — XIV в., тук играе скромна роля, а керамичните розети за разлика от фасадите на църквите от източните райони на страната рядко намират приложение.

* * *

Преобладаващата част от преславските църкви са датирани досега от изследователите им главно в X в. Изключение са тези, които са отнесени към края на IX и началото на XI в. В. Иванова счита, че църквите от цариградската разновидност на кръстокуполния тип са строени по времето на цар Петър, когато византийските влияния нахлуват свободно в България [63, с.468]. Като най-ранни средновековни църкви в Преслав се смятат базиликите от местностите Гебе клисе, Сакалова могила и Черешето. Това мнение споделяме и ние, като имаме пред вид техните архитектурно-планови особености, отнасящи ги към края на IX в.

Досегашните опити да се потърси хронологичен ред на изграждането на преславските църкви не дават изяснена картина. Всяка църква е датирана по най-общи белези сама за себе си, като не е проследена взаимовръзката с типологическото развитие на паметниците от съответната група. Ние мислим, че видът на олтарното решение на преславските църкви и установените преправки в много от паметниците могат да хвърлят допълнителна светлина по проблемата за датировката. Към ранния период на Велики Преслав освен базиликалния тип църкви биха могли да се отнесат според нас и кръстокуполните църкви, които първоначално са имали единичен олтар с архаична форма (църквата в Патлейна) или несвързани с предапсидното пространство на презвитерия протезис и диаконикон (църквата № 2 от Аврадака). Към по-късните кръстокуполни църкви спадат онези, които имат първично изграден напълно развит триделен олтар, трите части на който се свързват помежду си (църквата на Мостич и др.)[27].

Направеното от нас сравнение между преславските кръстокуполни църкви (в техните основни варианти) и същия тип църкви от XII — XIV в. в България показва настъпилите промени в по-късното развитие на кръстокуполната църква. Установихме, че някои преславски разновидности не намират изобщо разпространение през епохата на Втората българска държава. Обстоятелството, че независимо от отликите между отделните паметници кръстокуполните църкви на Велики Преслав имат редица общи черти, които ги обединяват в единна група и същевременно ги отличават от по-късната еволюция на типа през развития феодализъм, и фактът, че в много преславски паметници са установени едни и същи преустройства и допълнителни градежи към първичните планове, свидетелствуват за принадлежността на тези паметници към епохата на Първата българска държава.

Безспорно е обаче, че решаването на сложния въпрос за уточняване на относителната хронология в градежа на преславските църкви се нуждае от допълнителни проучвания.

Докато за базиликите като църковен тип е възможно да се потърсят

връзки и влияния с местната строителна традиция, за кръстокуполната църква въпросът не стои така. При нея са възможни само заемки на отделни форми от други архитектурни типове и общи строителни принципи (например по отношение на външната украса по фасадите, градежните особености и др.). Кръстокуполната църква като архитектурна концепция се появява за пръв път в нашите земи след официалното приемане на християнството в българската държава през 865 г.

Тук отпреди IX в. не е разкрит досега нито един паметник с план във форма на вписан кръст.

Макар че прототипове на кръстокуполната църква са били изграждани освен в източните византийски провинции и на Балканите, те са били единични звена по пътя на оформянето на типа. Преславските кръстокуполни църкви свидетелствуват обаче за един вече изкристализирал план. Като архитектурно решение той е внесен от византийската столица Константинопол, където този тип е официален и доминиращ и откъдето България приема новата религия. Издълженият план с четири свободни подкуполни подпори, свързани с арки, сложният олтар с предапсидно пространство, многоъгълното очертание на апсидите, трите врати, водещи от притвора в наоса, свързаната с носещата конструкция фасадна украса са характерни компоненти на константинополския кръстокуполен тип.

Сходните обществено-икономически и религиозни условия във Византия и в България стимулират проникването на византийското влияние у нас. Както показва проучването обаче, те не успяват да византинизират напълно българската култура. До известна степен това се дължи на живите строителни традиции в нашите древни земи и на стремежа на княз Борис I и цар Симеон към църковно самоуправление.

Това, което прави най-силно впечатление при проучването на църковните паметници от Велики Преслав, е че неговите църкви представляват голяма и своеобразна група вътре в общността на типа, каквато не е била известна по онова време в никоя друга балканска и славянска държава. Те се срещат в много локални разновидности, някои от които са непознати сред паметниците на Цариград, други намират паралели, както вече посочихме, в различни културни центрове, трети се отличават със специфични архитектурни особености.

Независимостта от цариградските паметници се проявява най-силно в провинциалните варианти на типа, които представляват своеобразни съчетания на форми. Оригинален характер имат фасадните елементи, несвързани с вътрешната носеща конструкция, пластично-декоративната украса, включваща фигурална кръгла пластика и многоцветна глазирана керамична облицовка с инкрустации, и др.

Може би някои от разгледаните разновидности на преславските църкви ще дадат възможност да се проследи развитието на някои изчезнали форми на кръстокуполната църква от IX — X в. в самия Константинопол и да се възстановят по този начин разрушени паметници и липсващи звена в средновековната архитектура на византийската столица. Тази хипотеза има отдавна свои поддръжници по отношение на архитектурната украса в лицето на видните византинисти А. Грабар и Кр. Миятев [102, с.100]. Заедно с това не трябва да се пренебрегват и отбелязаните провинциални паралели (особено по отношение на каменната пластика), които по различен път са могли да проникват на Балканите.[28]

При нашето проучване бяха установени редица съществени отлики между преславските и цариградските църкви, които не са били посочени досега в тяхната комплексност: липсата във Велики Преслав на характерния цариградски многокуполен храм; широкото разпространение на така наречения съкратен кръстокуполен вариант; по-различното вътрешно и външно

пластично оформление на паметниците; употребата на камъка за строителен материал и за декоративна украса; някои специфични особености на отделните композиционни елементи на типа (характера на олтарното пространство и притвора); различните стилистични мотиви, прилагани в каменната декоративна пластика; използването на скулптурни животински глави в архитектурната украса; широкото използване на многоцветна местна глазирана керамична декорация и др.

Обърнахме внимание на обстоятелството, че в българските земи архитектурните форми на кръстокуполната църква носят белезите на местната строителна школа. В тяхната еволюция на местна почва се създават нови разновидности на типа, внасят се нови детайли в плановата схема, в пространствено-обемните решения, в живописната и пластичната украса. Дали някои форми са плод на чужди влияния, дошли у нас през Византия, е един голям проблем за бъдещите изследвания. Защото независимо от установените паралели напълно допустимо е едни и същи архитектурни форми да са възникнали в различни области на византийския свят въз основа на близкото обществено-икономическо и културно-религиозно развитие.

Подробният архитектурен анализ на съставните елементи на преславските кръстокуполни църкви ни позволи да изясним техните общи особености, разновидности и преходни решения, което не е правено досега. Посочихме някои допуснати грешки в тълкуването на фактическия материал от други автори и изразихме критично становище по спорните въпроси. Характерът на труда наложи някъде да потвърдим направени преди нас изводи и наблюдения, другаде да им се противопоставим и да ги коригираме. Проучването показа, че в края на IX и през X в. в преславските църкви се наблюдава реализиране на художественото съответствие между интериора и екстериора на култовите сгради. Подчертахме съществуването на функционално и художествено единство в паметниците, при което е използувана органично богата пластична украса, неподчинена на геометричната точност и тектоничната строгост, характерни за църквите от Цариград.

* * *

В епохата на бурен икономически, политически и културен подем, в условията на остра политическа борба с вековната византийска империя българската църковна архитектура от IX — X в. във Велики Преслав преживява сложен процес на развитие, съпроводено с художествени търсения и творчески постижения. Някои от преславските форми получават развитие през следващите векове, други отмират още в началото.

Вариантността и разновидностите на решенията на преславските църкви говорят категорично за високо развитата строителна култура на Първата българска държава, в която с успех е бил прилаган синтезът между изкуствата — архитектура, пластика, стенопис, керамика. Това се отбелязва още през X в. от Йоан Екзарх. Този синтез между изкуствата се е осъществявал във Велики Преслав, защото тук е била създадена пълноценна архитектура, даваща възможност за обогатяване със средствата на другите изкуства.

Развивайки се във взаимовръзка с архитектурата на другите културни християнски народи, българската средновековна църковна архитектура прави смело първите си стъпки. Велики Преслав и неговата околност стават творческо средище, където на основата на цариградската кръстокуполна църква се създават началните форми на по-късно развилия се „живописен стил“ в средновековната българска архитектура. Заедно с това църковната архитектура на Велики Преслав бележи възхода на най-ранния и най-голям център на славянската култура, което в своята съвкупност има голямо значение за целия славянски свят.

РАЗДЕЛ II

МАНАСТИРСКИ КОМПЛЕКСИ ВЪВ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Писмени източници свидетелствуват за изграждането на множество манастири още по времето на княз Борис I (фиг. 105). Известни са редица манастири, издигнати в източните и западните краища на страната. Така в житието на Климент Охридски, написано от Теофилакт, се съобщава, че „този княз (Борис) украси цяла България, която беше под негова власт, със седем съборни църкви", а също, че „той (Климент) пожела сам да построи в Охрид свой манастир. . . "[29] В житието на друг голям български просветител — Наум, четем: „. . . при края на езерото на Охридския град, в междуречието, Наум създава голяма обител и храм на чиноначалника архангела Михаила и на всички сили небесни със средствата и повелението на благочестивия цар Михаил Бориса и сина му цар Симеон, бидейки тогава година 6413 (905)".[30]

Изграждането на манастири е важен дял от строителната програма на първите български християнски владетели. Особено активно тази програма е била осъществявана във втората столица на България — Велики Преслав. В една приписка на Тудор Доксов се говори за Златната църква при устието на р. Тича. По всяка вероятност в манастира към нея са превеждани и преписани редица книги: „Тези книги преведе по повеля на нашия княз Български Симеона от гръцки на славянски език епископ Константин, ученик на Методия, архиепископа Моравски, а ги написа по повеля на същия княз черноризец Тудор Доксов, на устието на Тича, гдето е съградена светата Златна нова църква от същия княз."

Разкритият каменен надгробен надпис от X в. на чъргубиля* Мостич категорично свидетелствува, че в местността Селище е съществувал друг богат манастир, в който е прекарал последните си години като монах споменатият знатен служител на цар Петър [64, 120]. В едно от ранните произведения на старобългарската литература — Беседа на Презвитер Козма против богомилите, определено се говори също за монаси и манастири. Писмени източници утвърждават, че дори отшелникът Иван Рилски по същото време е бил основател на манастири в планините Осогово и Рила.

Разбира се, най-много данни за манастирското строителство от периода на Първата българска държава получаваме от археологическите разкопки. За съжаление разкритите изпод насипите на времето останки са намерени в твърде разрушено състояние. Те остават наистина автентични документи за историята, но на историка на българската средновековна архитектура предоставят поради своята оскъдност труден материал за изследване. Навярно поради тази причина у нас и досега липсват обобщителни трудове, посветени специално на манастирското строителство от средновековния период.

Начало на проучване в такъв аспект поставя Кр. Миятев в книгата си „Архитектурата на средновековна България", но ограниченият обем на раздела за манастирите в нея не е позволил въпросът да бъде разгледан в необходимата широта [102].

Предмет на изследване в настоящия труд са най-голямата група манастири от периода на Първата българска държава — манастирите на Велики Преслав. Разположени във втората българ-

---

*Чъргубил (ичъргу боила) — висш военен служител и дипломат с наследствена титла при двора на цар Симеон и цар Петър (вж. [64] и [120]).

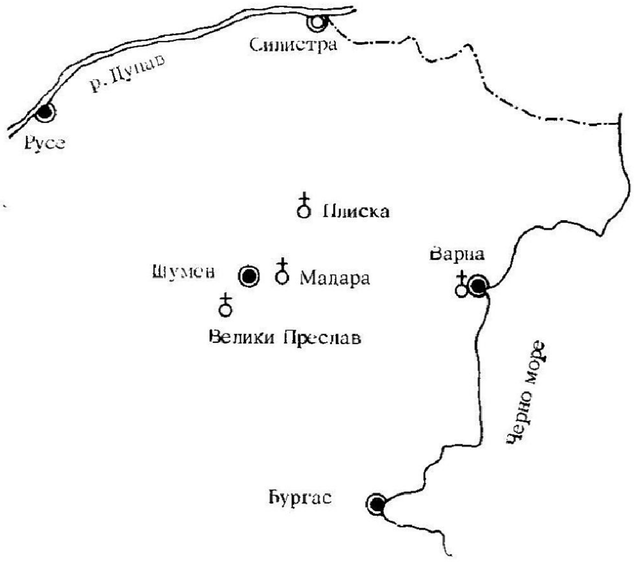

Фиг. 105. Местонахождение на средновековните манастири в Североизточна България

Фиг. 106. Велики Преслав. Общ план на територията на археологическия резерват

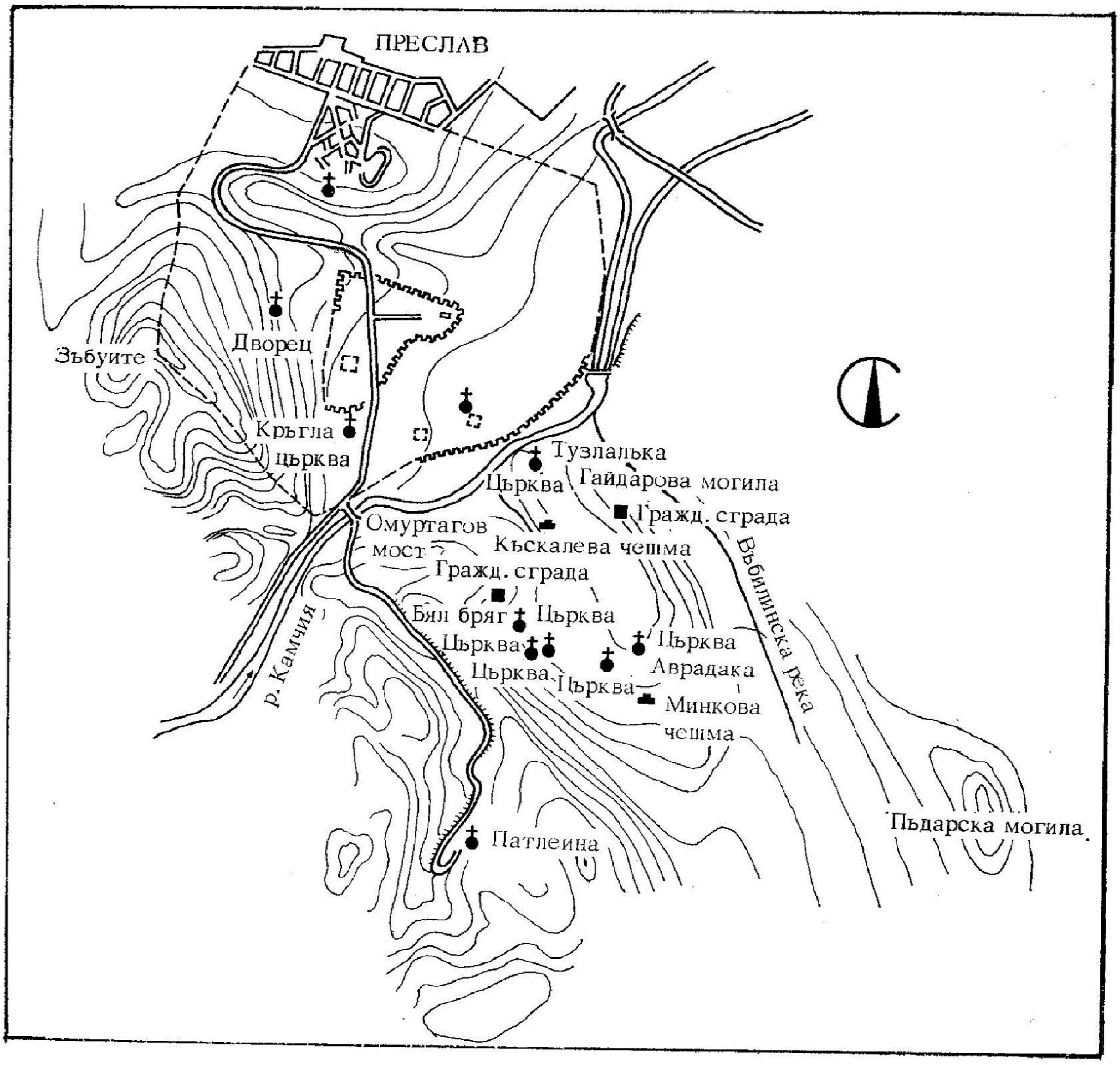

ска столица или в непосредствена близост до нея и тясно свързани с религиозната политика, те придобиват и представително, определящо значение за манастирското строителство през този период изобщо (фиг. 106).

Задачата, която си поставяме във връзка с тази проблема, е двояка:

— Въз основа на получените чрез археологически разкопки и отразени в съществуващите публикации данни, допълнени от нашите лични проучвания, да изясним специфичните особености на отделните манастирски комплекси по отношение на техните ситуационни и планово-композиционни решения, както и да извлечем наличните сведения за изграждане на техния архитектурен образ.

— Чрез сравнителен анализ на планово-композиционните решения на отделните манастирски комплекси да установим общите черти в тяхното изграждане, които ги свързват функционално, планово и архитектурно в единна група със свои характерни белези, доколкото това позволява тяхното нееднакво състояние и степента на археологическото им проучване.

Трябва веднага да отбележим, че изследванията на манастирските комплекси, които ни занимават, не дават понастоящем достатъчно пълни знания, за да се правят категорични изводи и заключения. Именно поради това много от изказаните досега мнения имат дискусионен характер. Такива ще бъдат навярно и някои наши нови становища. Наистина, както споменахме, извършваните твърде интензивно през последните години археологически разкопки в Североизточна България и главно в центровете Плиска, Велики Преслав и Мадара, допълниха значително картината на широко разгърнатото тук култово строителство през епохата на Първата българска държава (фиг. 105). Някои от големите и изключително важни от гледище на науката комплекси обаче все още са в процес на доразкриване и изясняване (в Плиска — манастирът на Голямата базилика; в Преслав — комплексът под Зъбуите и манастирът около Кръглата църква). Макар и да имаме лични наблюдения и проучвания и върху тези паметници, ние ще оставим засега открити онези техни проблеми, по които изследователите-разкопвачи не са се произнесли още, а ще спрем вниманието си само на основните им особености като архитектурни комплекси, без което общият анализ не може да бъде направен.[31]

Още в началото на нашата работа се налага да изразим становище по дискусионния въпрос, дали разкопаните комплекси са били действително манастирски, а не светски феодални имения. Този въпрос определя избора на паметниците, които ще бъдат предмет на разглеждане.

Разграничаването на двата вида ансамбли действително представлява извънредно голяма трудност, от една страна, поради състоянието, в което паметниците са дошли до нас, а от друга, поради типологичната близост между средновековния манастирски и светско-феодалния комплекс. По наше мнение обаче все пак съществуват някои обективни критерии за отлики между тях, които не са още достатъчно анализирани.

Ние се присъединяваме към онези от обнародваните в литературата мнения, според които преславските комплекси в местностите Аврадака, Вълкашина, Тузлалъка, Патлейна, Черешето, Под манастира, комплексът при Кръглата църква и този на чъргубиля Мостич в местността Селище са били манастирски. Всички те са представлявали големи ансамбли, построени около църкви. Тяхната планова композиция и специфичното в архитектурните особености на съставляващите ги сгради по наше мнение свидетелстват за манастирския им характер. Например известно е, че църквата на всеки манастир е негов основен композиционен елемент, поради което тя заема централно място в двора като свободно стоящ архитектурен обем. Останалите сгради са разположени по такъв начин, че оформят заедно с оградата затвореното пространство на манастирския двор.

Тази композиция се е запазила като традиционна за манастирския тип строителство дори до наши дни. За разлика от нея при светските комплекси (за какви-

то смятаме този до църквата № 4 в местността Селище и комплексите в местностите Гайдарова могила, Бял бряг и др.) църквата или не заема централно място в ансамбъла, или изобщо липсва [7, 161, 38, 144, 146, 10, 145, 132]. Напротив, жилището на светския владетел заема средищно място спрямо останалите постройки и обемно доминира над тях. Освен това общите помещения в манастирите (например трапезариите) имат по-специфични планове, различни от тези на помещенията в един светски феодален комплекс. Техните размери са значително по-големи, което съответствува на изискването да събират ежедневно по-голям брой хора, т. е. всички членове на манастирското братство.

Специфични по своето устройство са и самите монашески килии, които обрамчват манастирския комплекс откъм страните с благоприятно осълнчаване. Те се различават по своята архитектура от жилищните и стопанско-производствените помещения в светските комплекси главно по това, че са еднотипни и с еднакви размери. В отличие от тях помещенията в светските имения съобразно с конкретните жилищни или стопански нужди, които задоволяват, имат различна големина.

От друга страна, поради характера си светските комплекси са с по-голям брой производствени, отколкото жилищни помещения. Тези два вида помещения се разграничават помежду си по естеството на находките, намирани в тях, и по различното им обзавеждане. В работилниците са откривани вместо предмети на жилищния бит различни оръдия на труда, части от водопроводни тръби, неподвижни дълги седалки и маси, останки от суровината или готовата продукция на производството.

Друга нееднаквост в двата вида комплекси се наблюдава по отношение на гробничните им съоръжения. Във феодалните имения, където погребенията са семейни, обикновено те са били извършвани в притворите на самите църкви-параклиси. В комплексите, смятани за манастирски, разкопаните погребения се оказват само на възрастни хора.

Те са били извършвани в специални гробнични съоръжения, представляващи значителни по големина постройки-костници с изградени в тях камери и места за събиране на костите, т. е. налице е грижата за по-голям брой погребения, от каквито има нужда едно монашеско общежитие.

С тези допълнителни нови наблюдения и съображения ние подкрепяме изказаните в литературата становища, че посочените комплекси са били действително манастирски обители, а не светски феодални стопанства.

АРХИТЕКТУРНИ ОСОБЕНОСТИ НА ОТДЕЛНИТЕ МАНАСТИРСКИ КОМПЛЕКСИ

Манастирите на Велики Преслав са разпръснати на територията на така наречения външен град и недалеч извън него (фиг. 106). Четири от тях са накацали върху живописни хълмове по десния бряг на р. Тича в местностите Вълкашина, Аврадака, Тузлалъка и Патлейна. Те се намират извън крепостните стени на града. Останалите четири са в очертанията, заключени между двете крепостни стени: манастирът на Мостич, този в местността Черешето, манастирът на Кръглата църква и внушителният ансамбъл в местността Под манастира (или Зъбуите). Нито един манастир досега не е разкрит в площта на вътрешния град, който е създаден, както изглежда, като резиденция на светската, а може би и на духовната власт.

Манастирът в местността Черешето (фиг. 107, 108) се е намирал на северния хълм на външния град на Велики Преслав (при сегашния Ловен дом) и е доминирал ситуационно над цялата околност. Разкопан е още през 1905 г. от К. Шкорпил [161]. Сега развалините са напълно обезличени, но по време на разкриването му са личали основите на голяма църква и на верижно наредени помещения западно от нея, завършващи към юг с двуделна едноапсидна постройка, разположена под прав ъгъл спрямо дългото крило и успоредно на манастирския храм. Според Шкорпил тази сграда е била малка каменна църква. Н. Мавродинов обаче предполага, че споменатата постройка е служила за трапезария в манастира [84, с. 148].

Публикуваният план на комплекса показва, че манастирският храм е бил разположен като свободен обем. Той е известен в литературата като „дървената църква" и е представлявал голяма трикорабна базилика, изградена според Шкорпил от дървена скелетна конструкция над цокъл от дялани варовикови блокове. Наосът на църквата е имал специфично решение: в западната част на средния кораб се е издигала галерия, характерна и за другите преславски базилики (църквите от местностите Гебе клисе и Сакалова могила). На изток църквата е завършвала с голяма полукръгла апсида, а на запад — с изключително просторен притвор, типичен за манастирските църкви. Подът на наоса е бил облицован с красива подова настилка от мраморни плочи и рязана мозайка.

По характера на архитектурата си — трикорабна едноапсидна базилика, паметникът се отнася към ранния период на преславското християнско строителство, когато тази старинна форма доминира. По същото време е бил изграден навярно и манастирът към нея.

Запазените основи на манастирските помещения са очертавали жилищното крило от запад, изградено успоредно на късата ос на църквата. Отделните помещения са представлявали еднакви по размери близки до квадрат стаи. Съществува вероятност жилищното крило да е било двуетажно, тъй като в крайното югозападно помещение има възможност да бъде разположено стълбище за етажа. Споменатата постройка, чиято дълга ос е перпендикулярна на верижните сгради, има по-сложно разпределение. Нейният план, съставен от апсида, наос и притвор, ориентацията ѝ изток — запад и малките размери дават основание в полза на хипотезата на К. Шкорпил, макар че за манастирска трапезария може да бъде използвано и еднокорабно помещение, завършващо с конха. Такива слу-

Фиг. 107. Велики Преслав. Манастирът в местността Черешето. План

Фиг. 108. Велики Преслав. Манастирът в местността Черешето. Подова настилка

Фиг. 109. Манастирът Неа Мони на остров Хиос (Гърция). Трапезария — план и разрез

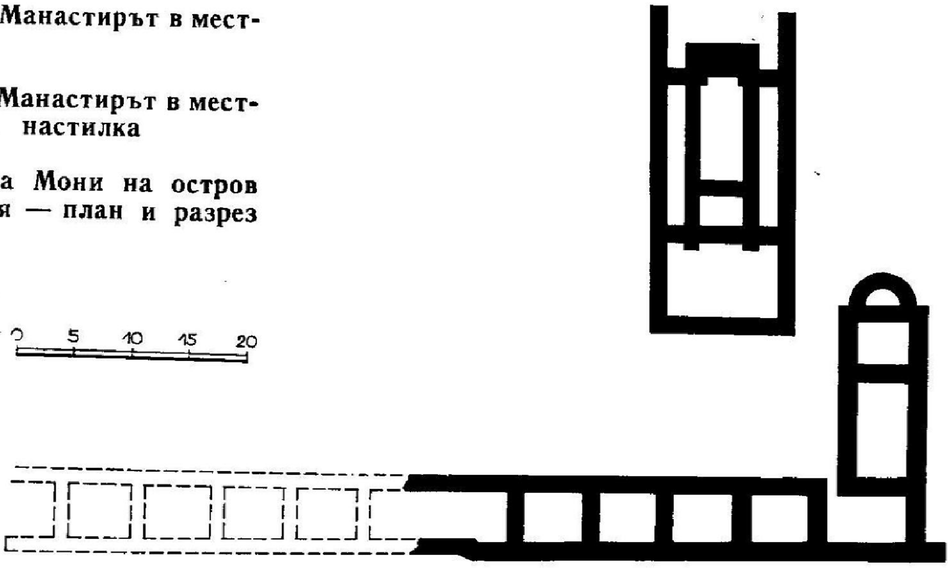

107 | 109
108

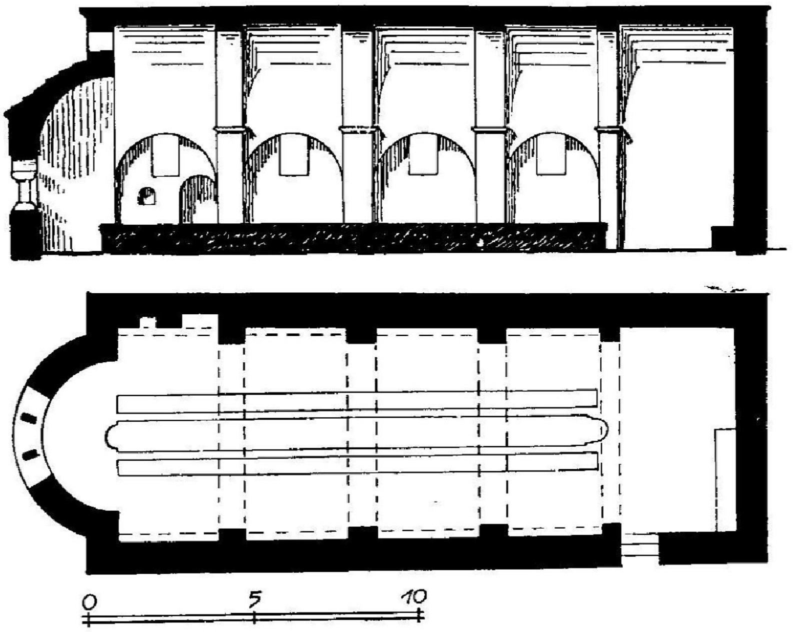

чаи са известни в редица големи византийски манастири от X — XI в. Техните трапезарии обаче са с по-големи размери, по-издължени пропорции и обикновено нямат затворено преддверие пред залата за хранене [195, с. 24] — фиг. 109.

Манастирът от местността Черешето се е отличавал с богато архитектурно оформление, за което съдим по количеството и характера на разкритите находки (в изкопите на комплекса са намерени множество фрагменти от мраморни плочи, кемпферов капител, облицовка, мозаични късове и др.). Тези данни дават основание да се предположи, че тук са живели знатни духовни лица.

Освен западното жилищно крило части от другите манастирски трактове не са оцелели, но голямата и богато украсена църква дава основание да се предполага, че тя е принадлежала на голям манастир. Изглежда, че последният е бил разрушен още по времето на византийското владичество по българските земи. Вероятно затова по-голямата част от него е била намерена напълно обезличена при археологическото му разкриване.

Манастирът на Кръглата църква [34] се намира на едно от най-живописните места във Велики Преслав — на южния край на високата тераса под хълма Зъбуите и „до устието на р. Тича", както се съобщава от Тудор Доксов в споменатия старобългарски ръкопис (фиг. 110). Грижливо избраното местоположение и близостта на дворцовия ансамбъл подчертават изключителната важност на този архитектурен комплекс, който сега се разкопава и проучва археологически. Установено е, че части от църквата са построени върху изкуствен насип, т.е. теренът тук по изключение е претърпял външна промяна.[32] Самата църква има уникален план — ротонда (фиг. 111), затворена от 12 екседри, просторен правоъгълен притвор от запад, фланкиран с две цилиндрични кули, и квадратен атрий, чиито стени са също разчленени с екседри (фиг. 112).

Паметникът се е отличавал с извънредно богатата си и изящна архитектурно-пластична украса (фиг. 115). При разкопаването му са намерени множество късове от външни и вътрешни мраморни и варовикови корнизи, фрагменти от колони (фиг. 114), профилирани и орнаментирани с мраморна резба плочи, скъпи облицовки, керамична и стъклена инкрустация, разнообразни подови настилки, разноцветни рисувани и глазирани керамични плочи и др. (фиг. 115).

Безспорно този архитектурен шедьовър е могъл да бъде изграден само към богат манастир с представителни функции. За съжаление данните от разкривания южно от църквата манастирски

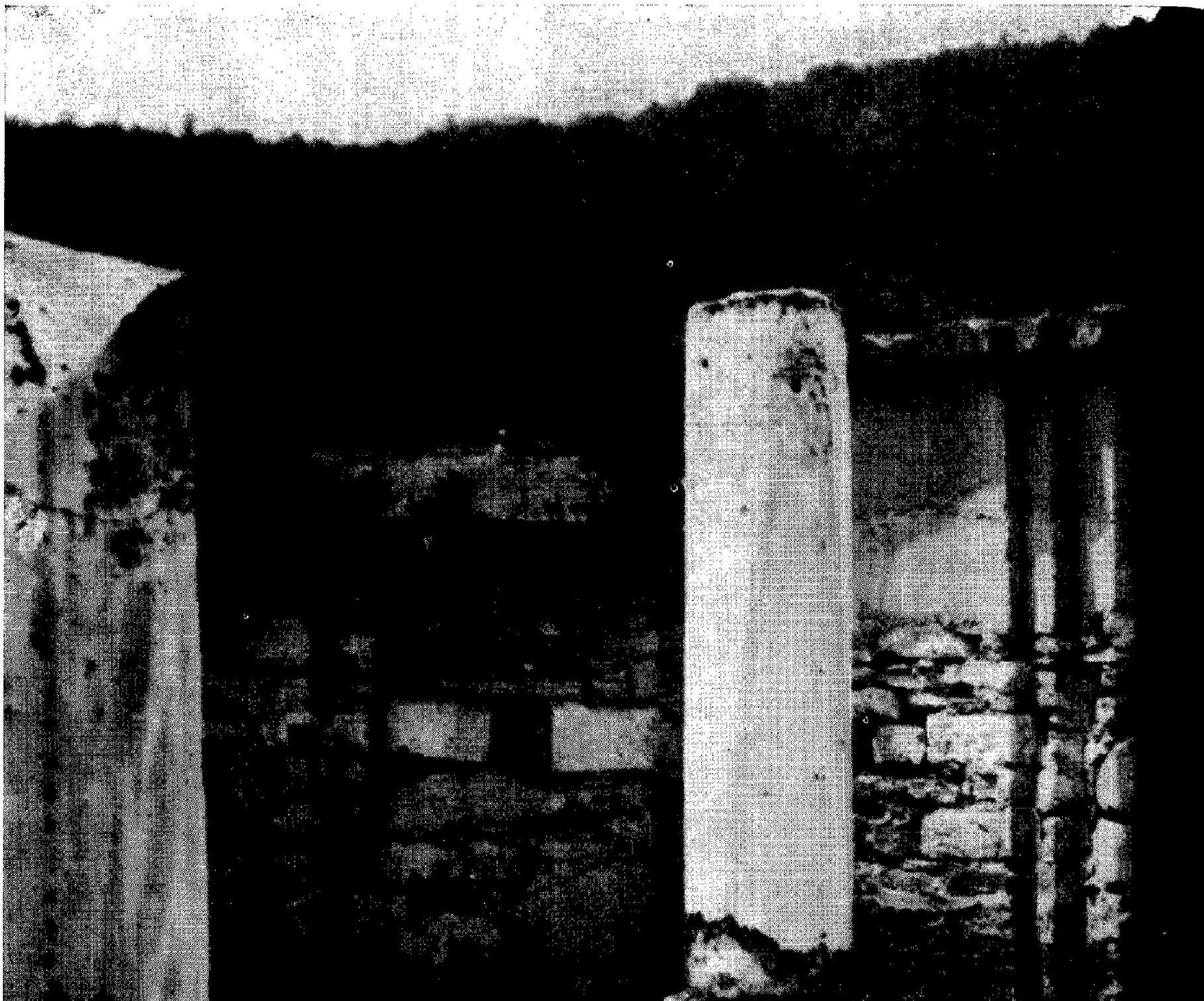

комплекс са все още много оскъдни. Доскоро беше известно само, че южно от църквата са били разкопани през 1930 г. някои манастирски постройки, които обаче са останали непроучени и били отново засипани, а северно и източно от църквата са разкрити работилници за рисувана керамика и за мозаични кубчета (фиг. 116).

При разкопките на Кръглата църква са намерени плочи, съдържащи текстове на кирилица с религиозно и с учебно съдържание, които са без начало и без край (навярно понеже са били наредени върху стени). Възможно е те да са били поставени освен в църквата и в помещения, използувани за учебни занятия. Може би в комплекса на Кръглата църква са се обучавали млади държавници и духовници, книжовници и калиграфи-художници. Във всички случаи тези текстове дават аргументация на хипотезата, че манастирът на Кръглата църква е играл важна роля в преславската книжовна школа, където плочите са били използувани като учебни помагала [104, с. 294].

Новите проучвания около църквата показаха, че тя е била оградена не само от изток и север, както се знаеше досега. Разкопките разкриха на юг от ротондата останки от манастирски сгради, строени от ломен камък и бял хоросан, какъвто е и градежът на самата църква[33] (фиг. 117).

Тъй като теренните проучвания не са завършени, ще се ограничим само с най-необходимите ни данни, като например, че Кръглата църква засега остава включена в самостоятелен втори двор, съседен на разкривания същински жилищен двор на манастира. В последния се очаква да бъде разкрита втора църква. За нея още преди години съобщи Кр. Миятев, който е правил сондажи на същото място. Ако съществуването на втора църква се потвърди, трябва да се проучи каква е относителната хронология в градежа на двете църкви и коя от тях е по-ран-

Фиг. 110. Велики Преслав. Кръглата църква. Изглед на част от наоса

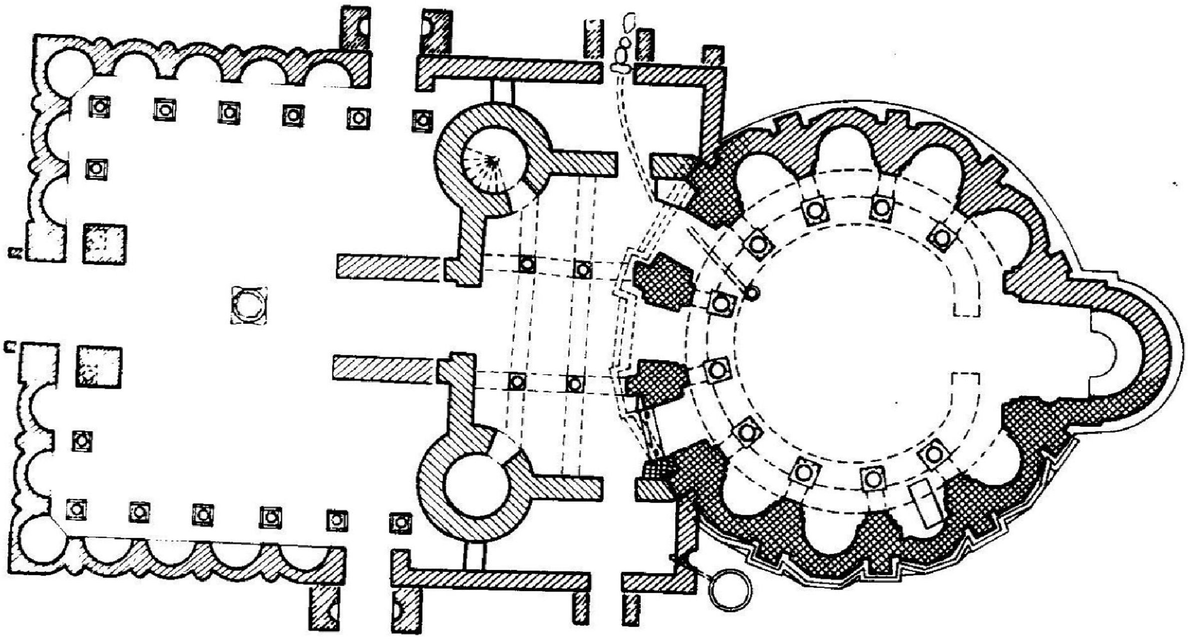

Фиг. 111. Велики Преслав. Кръглата църква
а — план; *б* — наос и останки от амвон

Фиг. 112. Велики Преслав. Кръглата църква
а — изглед на атрия отвън; *б* — корниз

111а	112а
111б	112б

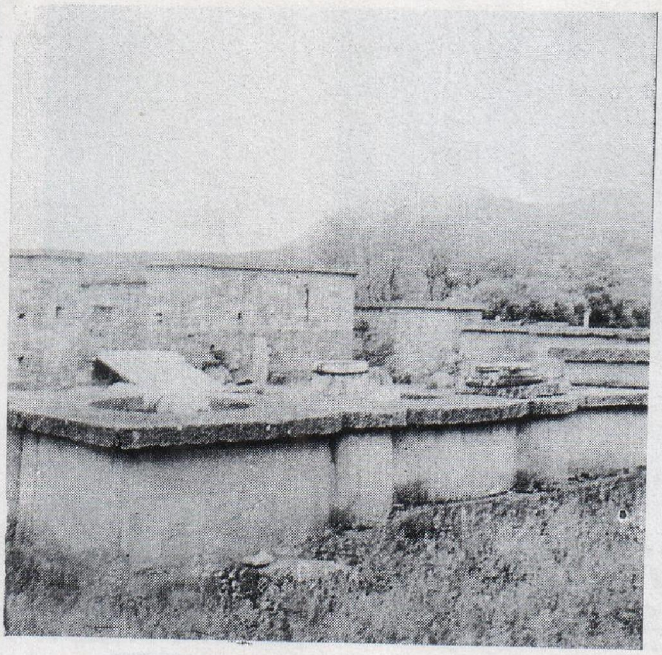

8

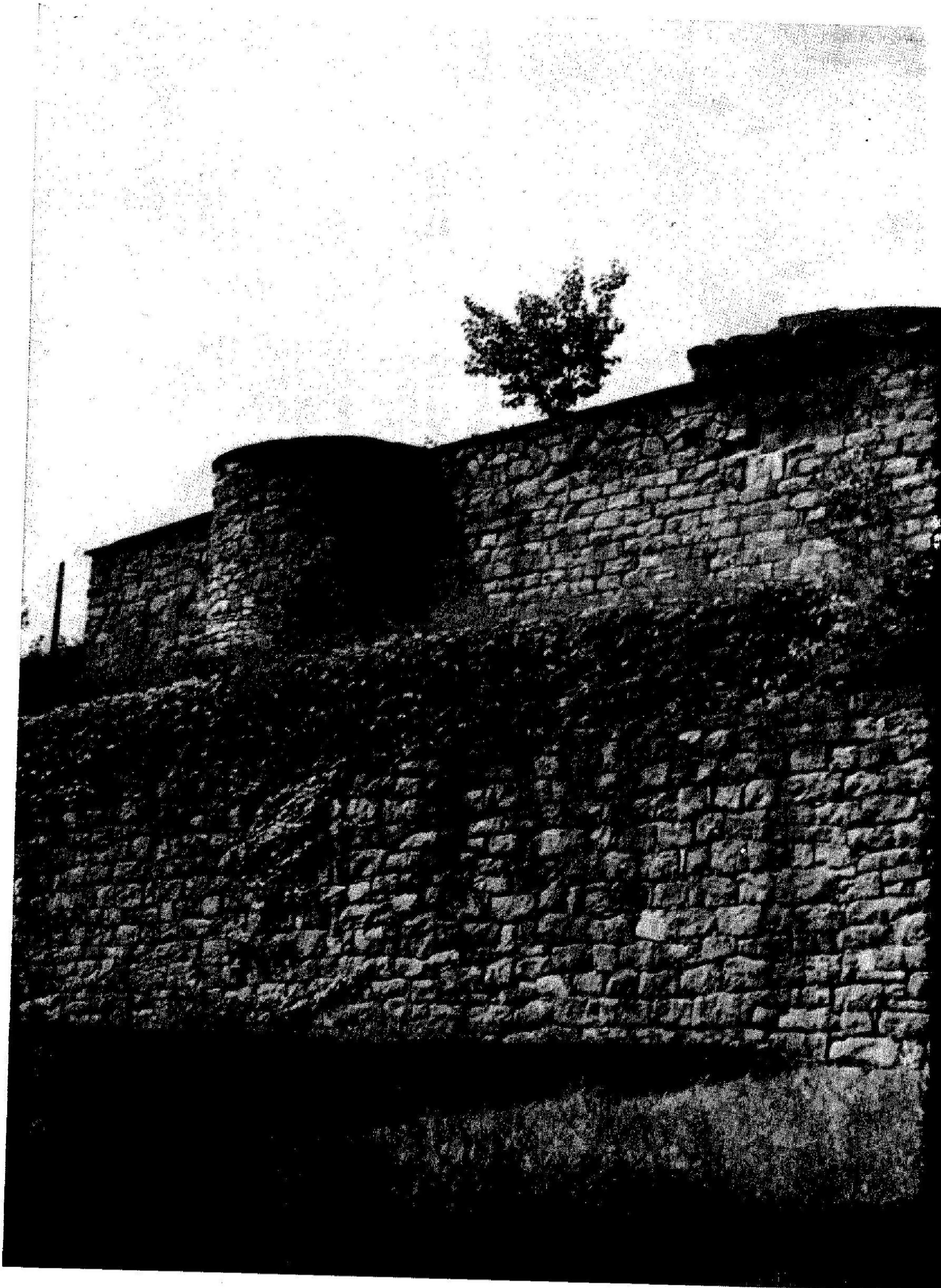

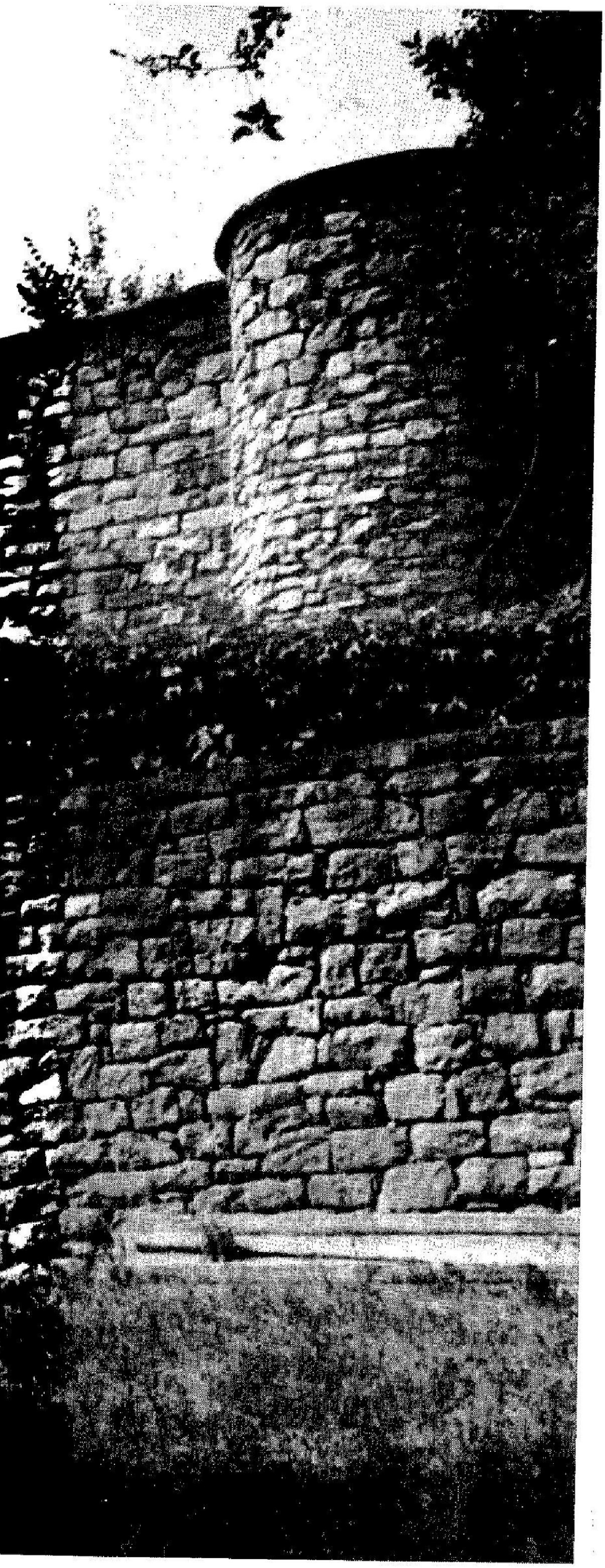

Фиг. 113. Велики Преслав. Кръглата църква. Подпорна стена на църквата откъм изток

Фиг. 114. Велики Преслав. Кръглата църква. Част от колона

на. Намиращите се в непосредствена близост северно от комплекса останки от една езическа сграда (по-късно превърната в църква) са указание, че мястото на строежа е било отдавна известно и може би смятано за свято (фиг. 118). При бъдещите разкопки трябва да се изследва по-подробно теренът на запад от Кръглата църква. Едва тогава ще може да се установи дали църквата е стояла изолирано от жилищния манастирски двор, както сега изглежда, и дали могат да се направят аналогии в това отношение между манастира на Кръглата църква и този от местността Аврадака, за чиято църква е отдавна установено, че е била изградена извън жилищния манастирски двор.

Въпреки че незавършените разкопки на ансамбъла ни заставят да бъдем предпазливи в предварителните си догадки, все пак съществуващите досега материали дават основание да се мисли, че подобно на манастира на Голямата базилика в Плиска и манастирът на Кръглата църква е имал по-специално предназначение, свързано с живота на двореца. За това говори изключително богатият план на църквата (фиг. 111), пищната му архитектура и декорация,

Фиг. 115. Велики Преслав. Кръглата църква. *а, б, в* — корнизи; *г* — част от наоса

115а	**115б**
115в	**115г**

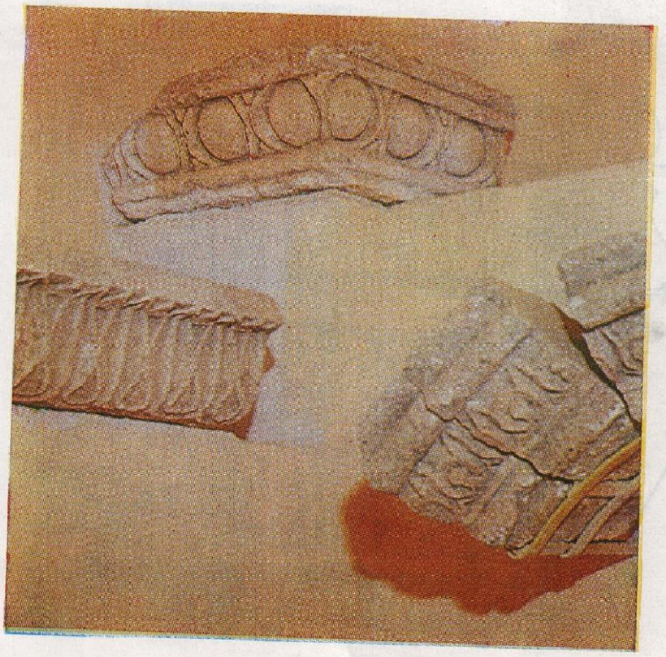

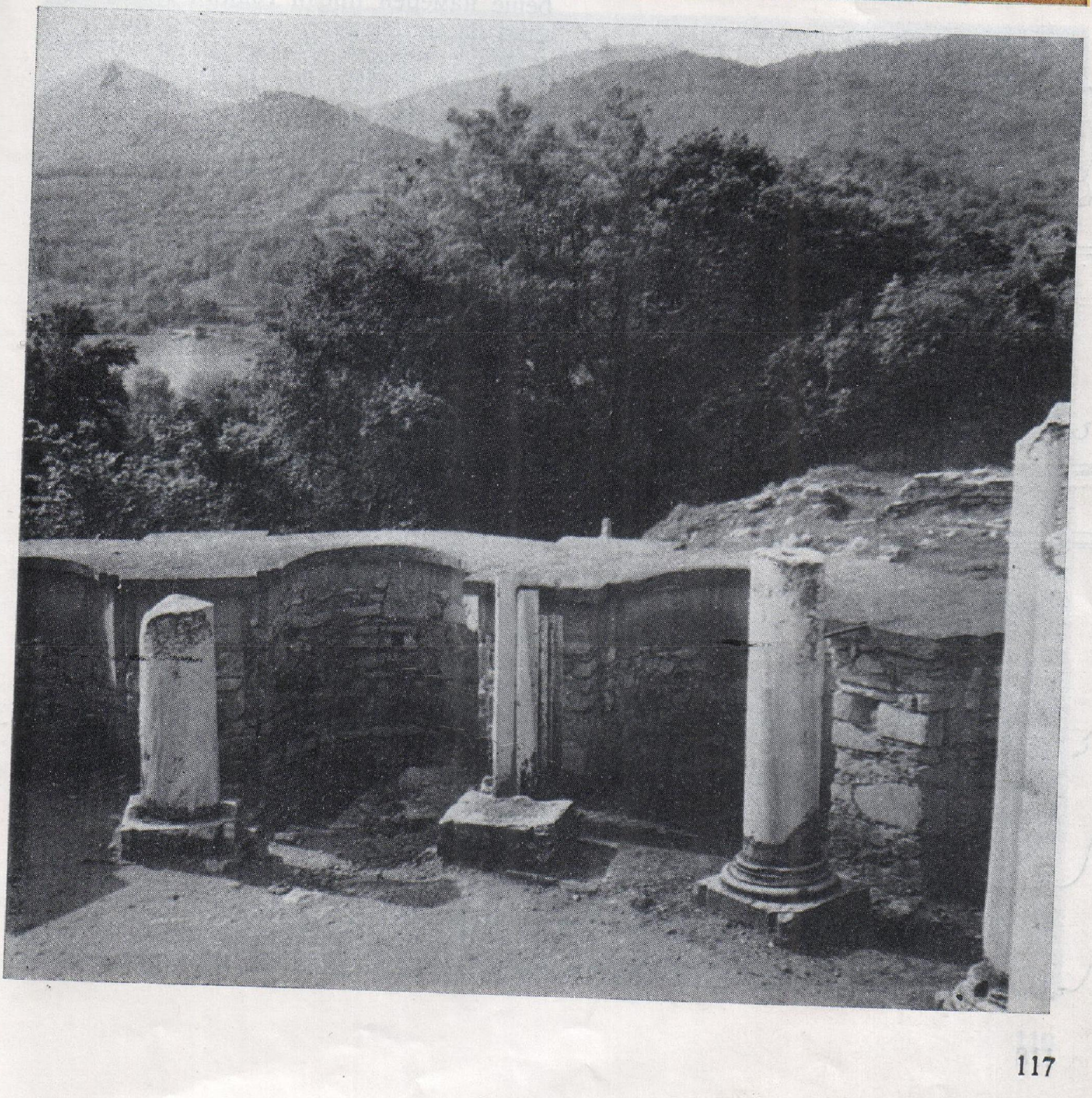

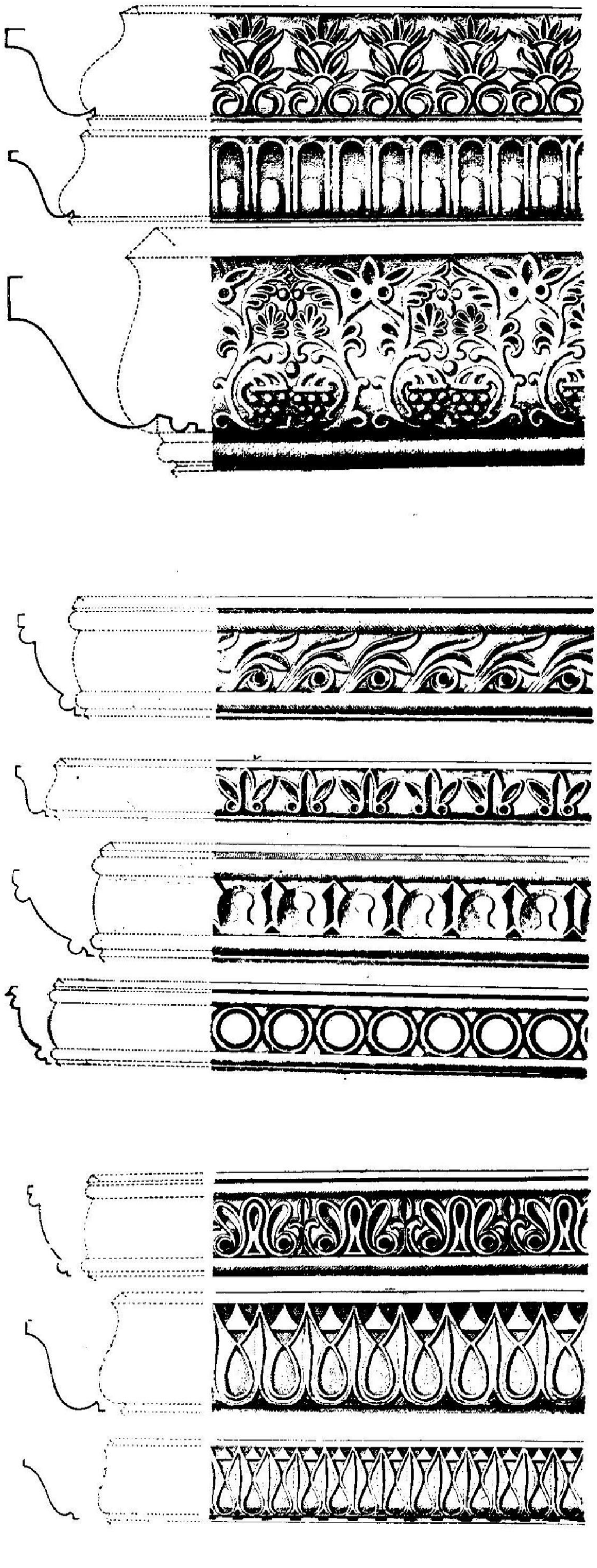

наличието на амвон в малкия наос, на кръщелня южно от него и на изящно оформен атрий от запад. Скромните размери на паметника, неговата интимност и изискана красота показват, че той е бил предназначен за малък брой високопоставени люде, може би дори за членовете на царското семейство. По своята декоративна украса Кръглата църква може да се отнесе към дворцовите църковни сгради от рода на църквата „Неа“ в Цариград.

Манастирът на Мостич се е намирал в равнинната част на Велики Преслав, наречена Селище. Той е бил богат манастир, от който са запазени за съжаление само основите на голямата му църква. До северната стена на храма беше намерен преди години гробът на чъргубиля Мостич, покрит с каменна плоча с издълбан върху нея надгробен надпис [120, 64, 121] — фиг. 119. В църквата са били разкрити много части от мраморни колони (между които и профилирана база), изящно разработени от мрамор архитектурни детайли, късове от разноцветно стъкло, кубчета от стенна мозайка и др.

По богатството на употребените материали, а също така и по размерите и сложната си планова композиция църквата може да се сравни с най-представителните църковни сгради на Велики Преслав. А това свидетелствува, че комплексът е бил значителен и не случайно тук се е оттеглил като монах Мостич — знатният служител на цар Петър. Изглежда, че църквата е била използувана и като храм-костница, тъй като в източната част на наоса (под пода) са разкрити четири мощехранителници, а в притвора ѝ е намерена втора гробница, покрита с дебела плоча, поставена наравно с пода. Изказаното предположение, че в нея е бил погребан самият цар Петър, не е лишено от известни основания[34], защото обикновено „знатни“ се погребват в притвора на манастирския храм.

За съжаление комплексът е бил изцяло разрушен. Преди години около църквата още са личели някои градежи и една работилница за мозаични кубче-

Фиг. 115. Велики Преслав. Кръглата църква. Корнизи

Фиг. 116. Велики Преслав. Кръглата църква. Работилници за керамична украса под укрепителните стени на църквата

115д	116а
115е	116б
115ж	

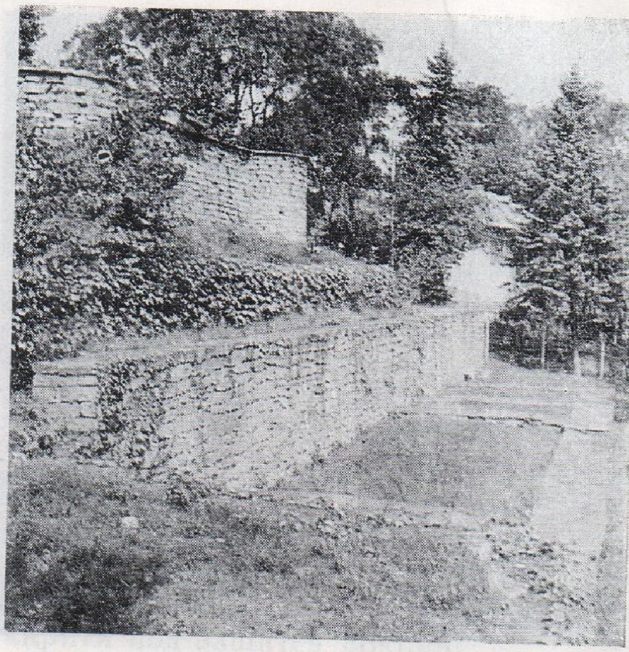

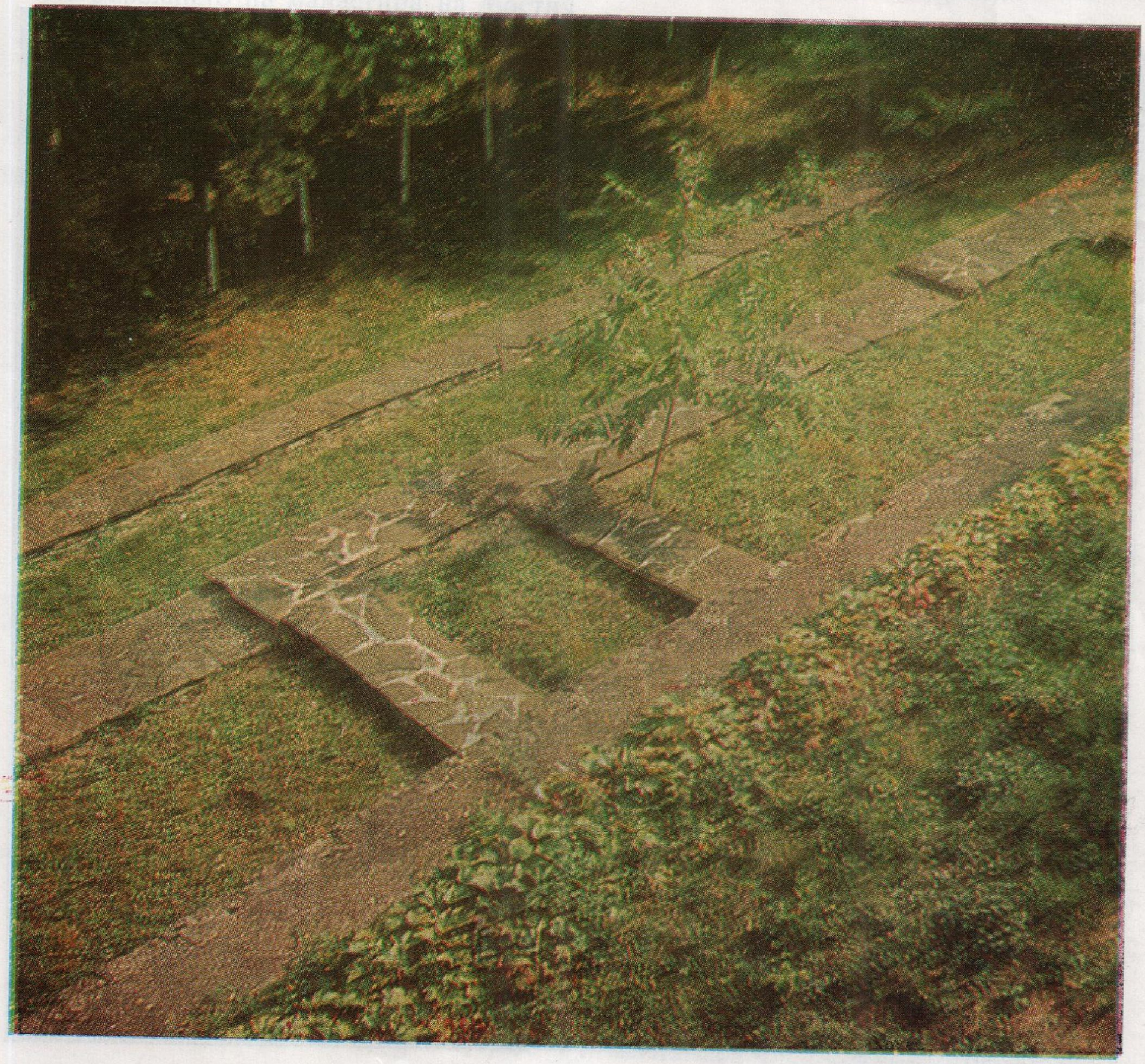

Фиг. 117. Велики Преслав. Кръглата църква. Изглед на разкопките

Фиг. 118. Велики Преслав. Изглед на езическия храм и на Кръглата църква

Фиг. 119. Велики Преслав. Надписът на чъргубиля Мостич

117

118 119

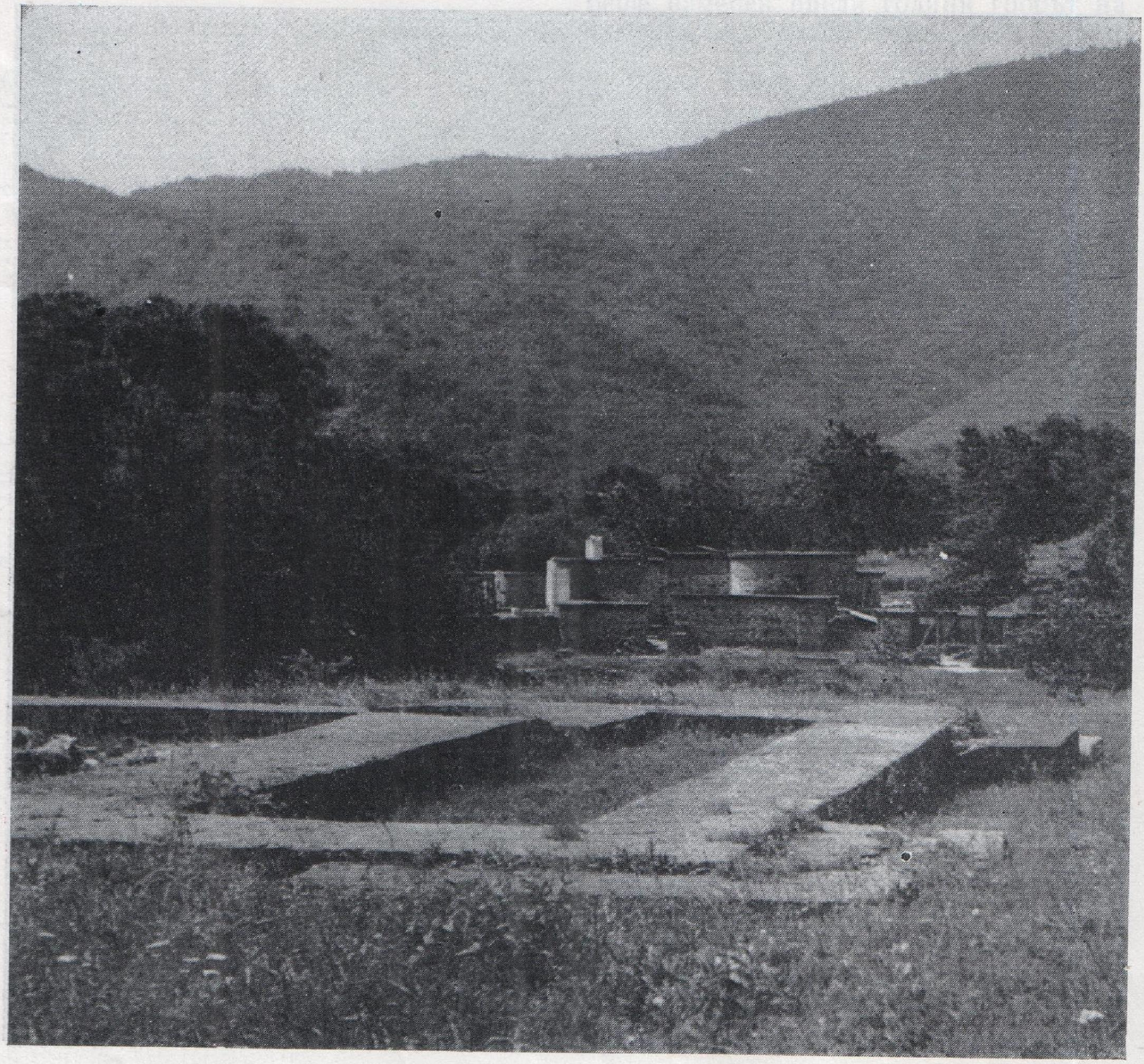

та с огнище и пещ, но сега и те са вече изчезнали.[35]

Недалеч от главния манастирски храм е разкрита втора, по-малка църква, чийто план има форма на вписан кръст с вградени в ъглите подпори. Предполагаме, че тя е била гробничната манастирска църква, за което говори нейният план. Не е изяснена обаче категорично принадлежността ѝ към този комплекс. Изказано е мнение, че манастирът на Мостич е имал преки връзки с българската патриаршия [120]. За важното място, което той е заемал в живота на столицата, говорят намерените тук два оловни печата на цар Симеон и на „Георги монах и синкел български".

Изграждането на манастира на Мостич може да се отнесе най-късно към средата на X в. За това свидетелствуват както надписът върху гроба на Мостич, така и архитектурните особености на манастирския храм.

В местността Под манастира, на северозападния склон на хълма Зъбуите, се издигат внушително върху полегата тераса, спускаща се към изток, развалините на извънредно обширен и богат комплекс.[36] Неговата големина (22 декара застроена площ), близостта му до вътрешния град и двореца, както и намерените тук голям брой изящни предмети на лукса го свързват с най-представителните столични ансамбли, включително и с дворцовия (фиг. 120). Т. Тотев, разкопвач и изследовател на комплекса, го смята за манастир, съставен от няколко големи двора, обградени от верижно наредени помещения. Според Т. Тотев комплексът не е имал дебели оградни зидове и не е бил укрепен.

Църквата е разположена в северния Г-образен двор, но същевременно тя е в близост и до южния двор на комплекса. Тя е кръстокуполна постройка от съкратения вариант на типа, към която от север е изградена гробница, разположена с дългата си ос успоредно на тялото на църквата. За разлика от гробниците в другите манастири тази е разкрита в твърде добро състояние. Достъпна е била от двора посредством стълбище, съставено от 11 каменни стъпала. Гробницата представлява правоъгълна зала, ориентирана в посока изток — запад. Покрай широк коридор са наредени двустранно по три големи гроба, иззидани от камък и вместени в самостоятелни ниши, засводени с цилиндричен свод. В дъното на залата има гробна камера, чието предназначение се свързва с поставянето на костите от изпразваните странични гробове [21, с. 206]. Църквата и гробницата са били с богата декорация. Югозападно от църквата са изградени сравнително добре запазени постройки, като на места стените им достигат до 2—3 m височина (сега те са скрити под защитен покрив).

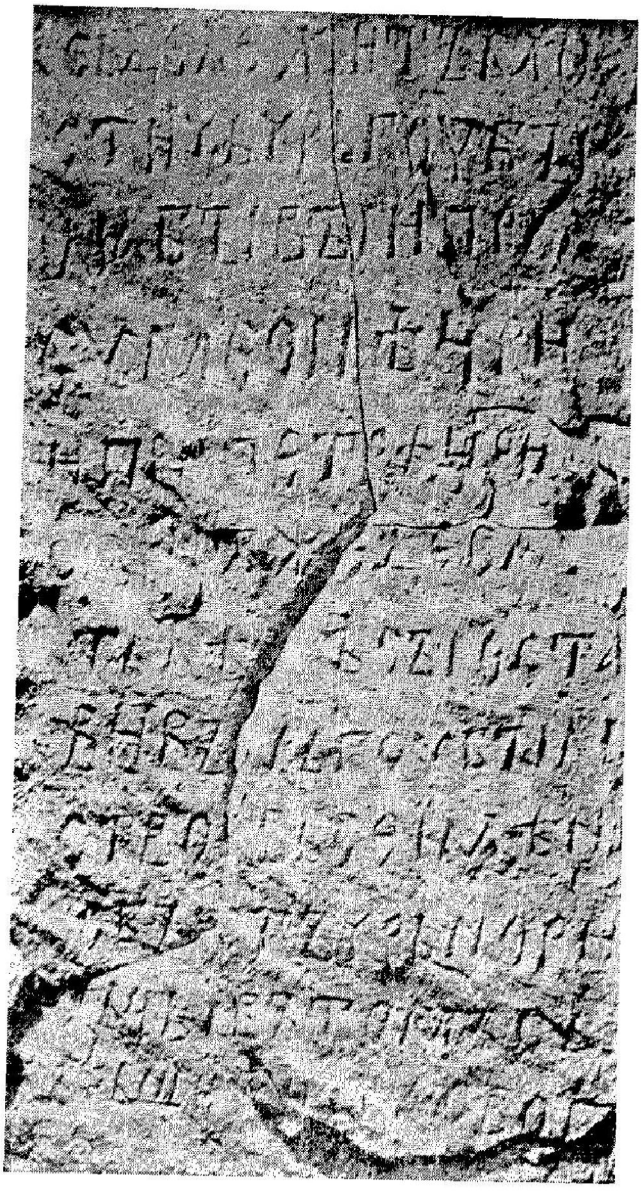

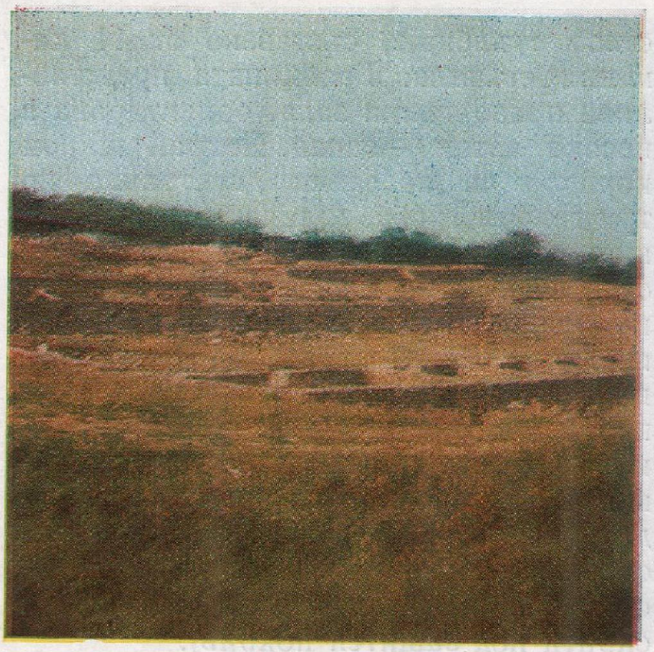

Фиг. 120. Велики Преслав. Местността Под манастира (или под Зъбуите). Изглед на разкопките

Фиг. 121. Велики Преслав. Манастирът в местността под Зъбуите. Мозайка от наоса на манастирската църква

Фиг. 122. Велики Преслав. Манастирски постройки в местността под Зъбуите

120 | 22
121

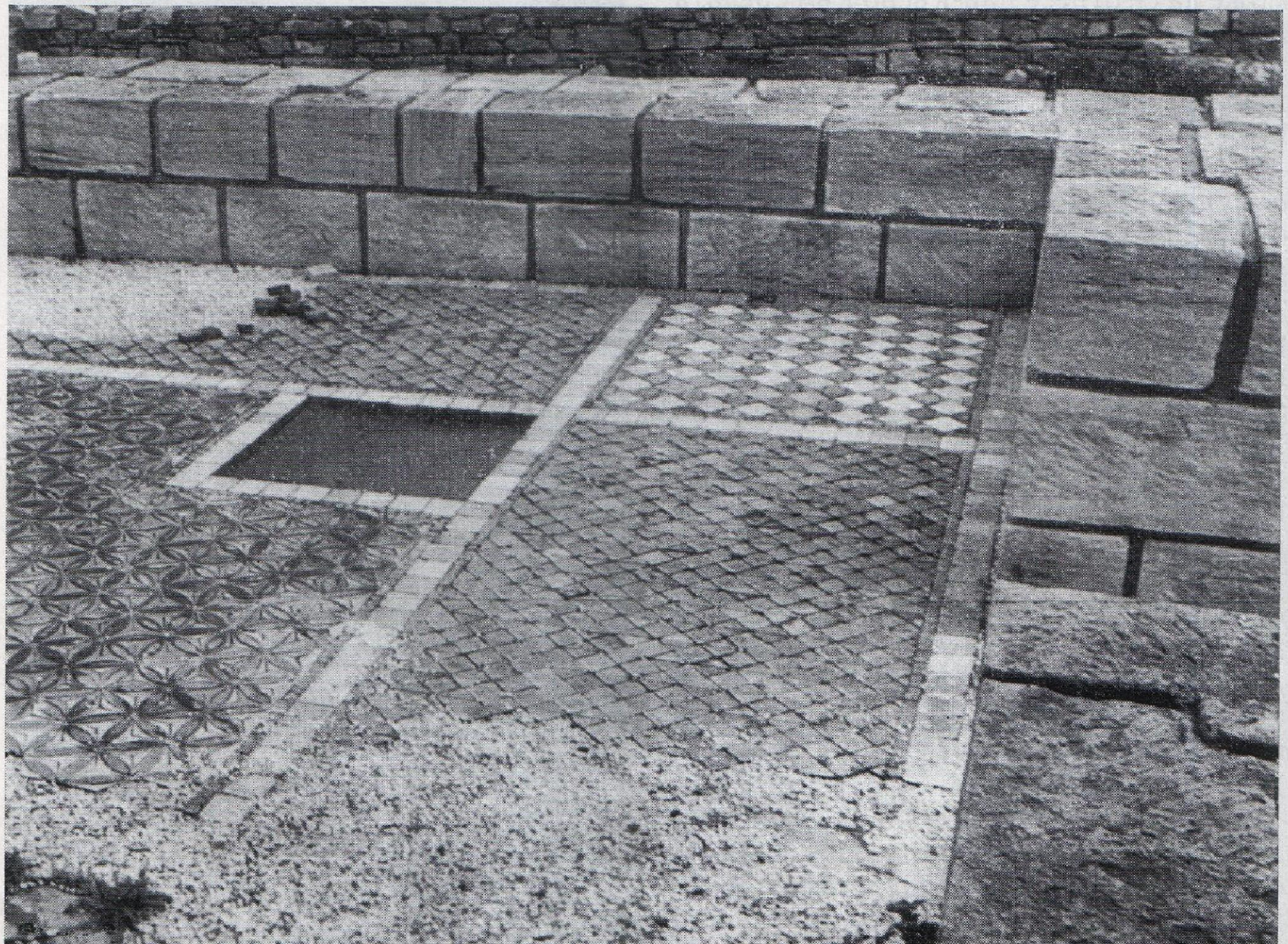

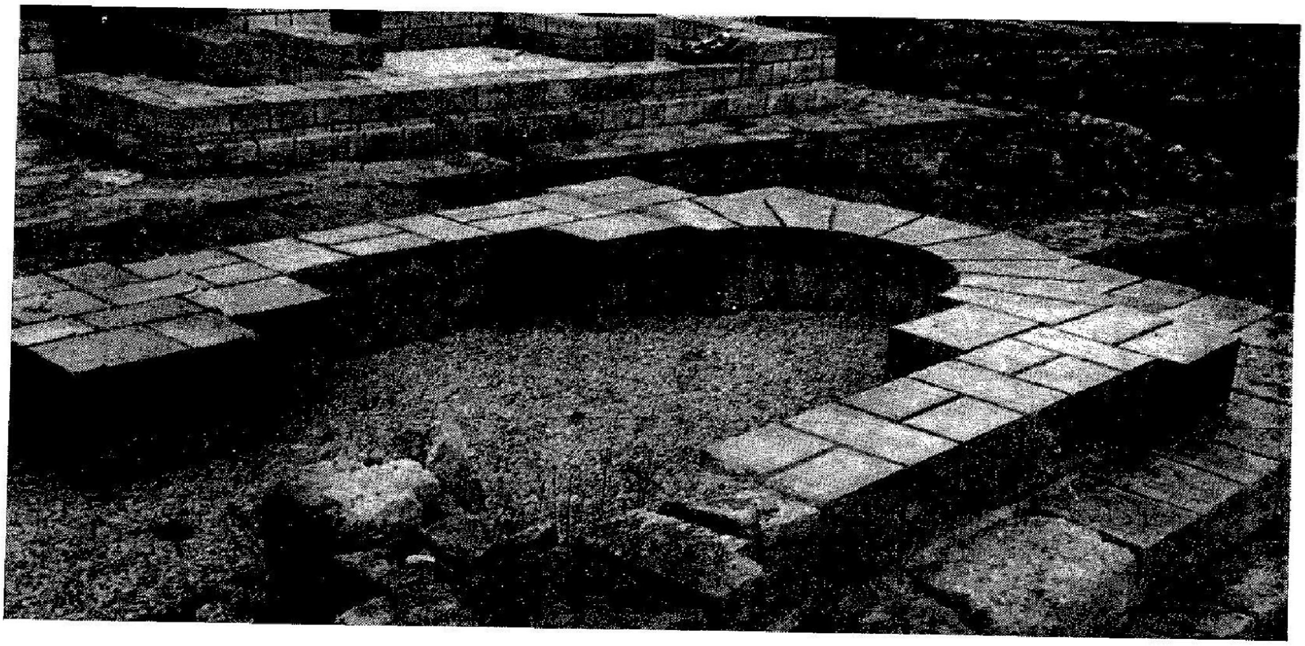

Южно от църквата до западното манастирско крило е намерена малка кръстовидна постройка с плътни междурамия, изградена върху висок многостъпален цокъл. В североизточната част на комплекса са разкрити керамични работилници с пещи и ателиета, в който са били изработвани художествени произведения. Намерените в работилниците плочки, на гърба на които са надраскани глаголически и кирилски знаци и букви, говорят, че майсторите-производители са били грамотни българи.

Допълнителните градежи както в цялостния ансамбъл, така и в отделните му сгради свидетелстват за продължителен живот и за жизненост на местната строителна традиция. Запазените останки от архитектурно-пластична украса дават представа за богатото оформление на манастирските сгради (например полукръглите ниши по фасадите на банската постройка от комплекса). Намерените разнообразни археологически материали сочат също изключителното богатство на манастира. От една страна, това са битови предмети, а от друга, каменно-пластична декоративна украса: различни корнизни дялове, орнаментирани с палмети, богато украсени капители, разноцветни мраморни плочки за рязана подова настилка, мозайка, миниатюрни икони, керамични колонки, плочки за стенна облицовка и др. [131] — фиг. 121. Този извънредно голям архитектурен комплекс е по-добре запазен от останалите преславски манастири (фиг. 122). Неговата близост до двореца, изключително богатото му обзавеждане, огромните размери и разнообразните по предназначение сгради (включително и баня) показват важната обществена роля, която той е играл в живота на столицата. С обнародването му ще се изяснят редица архитектурни особености на голямото строителство през Първата българска държава и ще се хвърли нова светлина върху ролята на манастирите в нейния културен живот.

Манастирът от местността под Вълкашина е разположен на запад от р. Тича в хълмиста живописна долина, наречена Бял бряг [107]. Според публикувания план откъм изток, север и юг той е бил оформен от сключено застроени дълги верижни сгради (фиг. 123). Югозападната му страна е оставала отчасти открита, като тук се е издигал единичният обем на постройка с по-сложен план. Но комплексът изглежда е продължавал и в тази посока, както и към северозапад, защото са били проследени стени и в тези направления, но не са нанесени в публикувания от изследователите-археолози план. Незастроена плътно със сгради е оставала само западната част на манастирския двор.

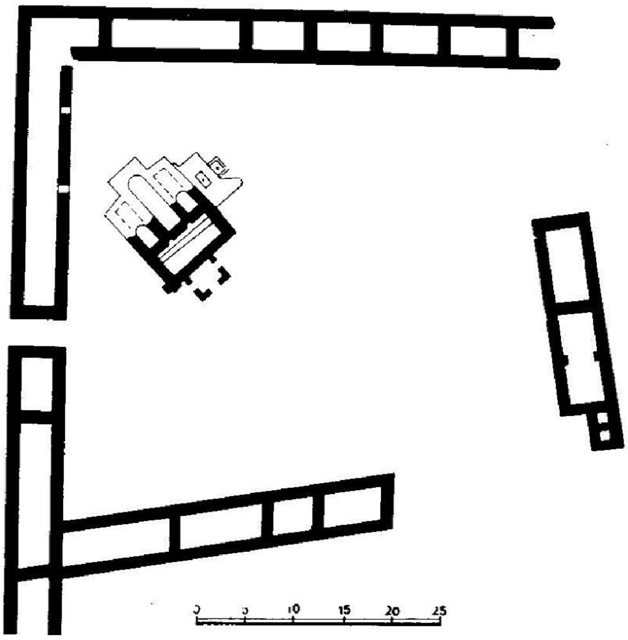

Фиг. 123. Велики Преслав. Манастирът в местността под Вълкашина. План

Така оформен, обширният комплекс се очертава като внушителен ансамбъл с форма на неправилен четириъгълник, в чийто източен ъгъл се е издигала сравнително малка кръстокуполна църква, разкрита само със стилобата си. Към нея от юг е била долепена манастирската гробница. Църквата е твърде доближена до североизточния тракт на комплекса, като отстои само на около 5m от него. Поставена е така, че достъпът до нея от главния манастирски вход е възможно най-кратък и удобен.

Църквата е била кръстокуполна с две свободни подпори в наоса и с широк притвор, какъвто имат повечето манастирски църкви. От запад към нея е прилепен малък квадратен портик, разположен асиметрично спрямо оста на църквата. Той е от по-късен строителен период и върху него е била навярно изградена кула-звънарница — вертикален акцент на ансамбъла, какъвто получават и другите манастирски църкви от Велики Преслав по времето на Втората българска държава. Църквата е била украсена със стенописи и облицовъчна керамика, части от които са намерени при разкопките.

Не са били разкрити останки от манастирската ограда; навярно тя е била строена от по-несолиден материал. Прави впечатление, че ширините и дължините на по-малките помещения във всички крила са почти еднакви (около 3,60 m ширина и 6 m дължина). Това са размерите на монашеските килии, които се повтарят със своите типови клетки. Пред югоизточното крило е намерена база на дървена колона, което показва, че тук навярно е бил развит портик. Над портика е имало чардак, служещ за коридор на стаите зад него. Изградените в източното крило на комплекса помещения с по-големи размери са били вероятно използувани за общи манастирски нужди. Възможно е някое от тях да е служило за манастирска трапезария.[37]

Самостоятелната сграда в югозападната част на двора изглежда е имала също по-специално предназначение, защото в нея са намерени ценни предмети на бита (късове от рисувана керамика, фрагменти от редки предмети и др.) — [107, с. 377]. Освен това тя е била грижливо изградена с варовикови блокове, докато всички останали сгради в комплекса са строени от обикновен ломен камък. Приемливо е предположението на първите изследователи на паметника, че тук е била игуменарницата на манастира, тъй като сградата има разположение и план, подходящ за самостоятелно жилище, каквото е било обикновено жилището на игумена.

Изказаното в научната литература предположение [84, с. 172], че североизточното крило е било заето от манастирските конюшни е според нас неубедително, тъй като в такъв случай те ще бъдат само на 4—5 m от свещеното място на църквата — олтара. Много по-вероятно е такъв вид помещения да са били разположени в най-отдалечените части на комплекса, в така наречения втори, чисто стопански двор [84, с.171]. Впрочем дори и от публикувания план се вижда, че действително помещенията към север продължават и е възможно да са оформяли именно такъв двор.

Според хипотезата на първите изследователи в североизточното крило

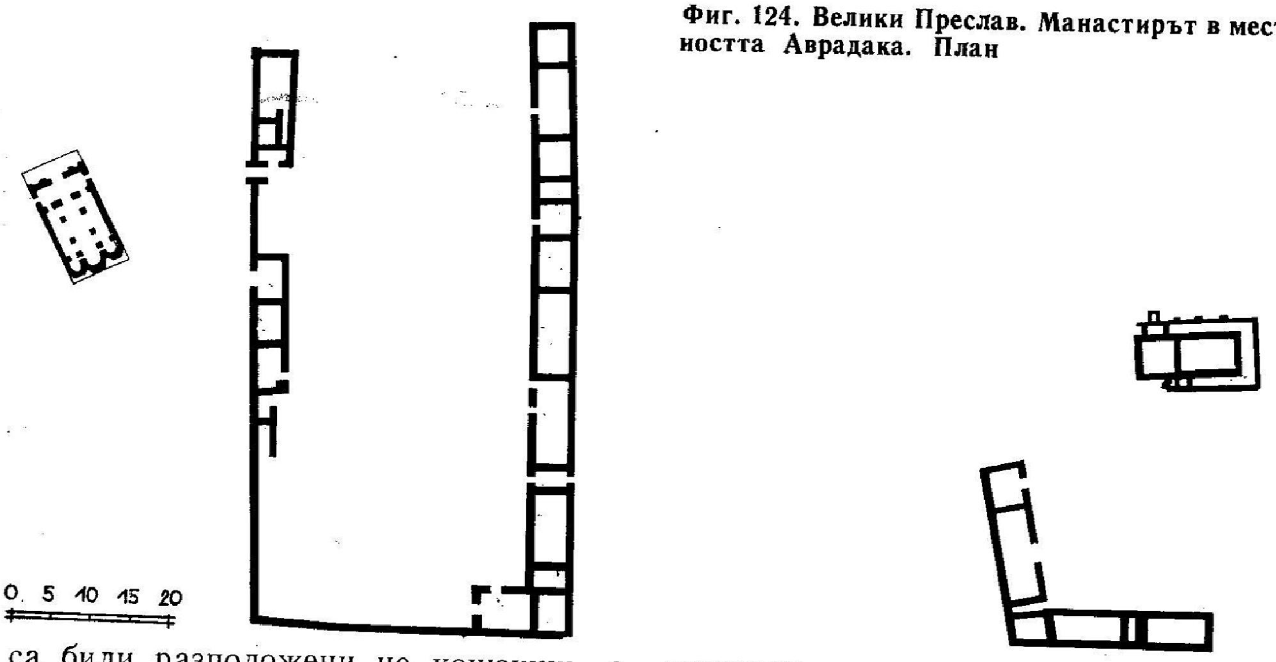

Фиг. 124. Велики Преслав. Манастирът в местността Аврадака. План

са били разположени не конюшни, а манастирската трапезария [107, с. 393].

В полза на това схващане можем да прибавим, че двете врати на въпросното дълго помещение биха намерили оправдание във функцията на трапезария, тъй като в нея се събират за хранене по едно и също време всички монаси. (С повече от един вход са редица добре запазени манастирски трапезарии в съседна Гърция.) Освен това размерите (дължина и ширина) на споменатото помещение са достатъчни, за да се използува като трапезария, а съседството му с манастирската кухня (малка стая, където са намерени останки от счупени съдове и много кости на животни) е също убедителен аргумент за предназначението на тази просторна зала.[38]

Намерените археологически материали при разкопките дават основание да се смята, че комплексът в местността под Вълкашина е бил един от ранните и богати манастири на Преслав, основан може би скоро след покръстването [107]. Разкритите в изкопите фрагменти от по-късна керамика, както и допълнително построената кула-звънарница към църквата показват, че манастирът е продължил съществуването си и през Втората българска държава [107]. Тънкият културен пласт от онова време обаче свидетелствува, че животът тук вече не е бил така интензивен и навярно манастирът постепенно е запустял.

Манастирът в местността Аврадака е разкопан от В. Иванова [61] през 1945 г. Разкритите внушителни останки очертават дълъг четириъгълен двор с форма на буквата *П*, а вън от него — кръстокуполна църква (фиг. 124). Комплексът е разположен източно от р. Тича на един хълм, който се спуща стръмно от планината към запад и север. И днес манастирската църква, гледана от Велики Преслав, се откроява ясно на хоризонта, а гледката от нея към околната хълмиста равнина и към средновековната столица е забележителна. В ситуационно отношение манастирът е един от най-типичните примери за пригаждане на архитектурата към теренните особености.

Верижните сгради са разположени по хоризонталите на терена, като не се забелязва изкуствено подравняване и укрепяване на застроеното място.

Манастирската църква е построена извън ограничения от жилищните сгради двор. Това рядко срещано композиционно решение говори, че навярно църквата е обслужвала освен манастира и околното гражданско население, като е имала свой отделен двор. Ние мислим, че намерените части от зид южно от църквата са останки именно от оградата на този втори двор.

При всички случаи местоположението на църквата свидетелствува, че жилищният манастирски двор е бил замислен като обособено пространство, осигуряващо спокойствие на вътрешния манастирски живот. За предполагания от нас втори двор около църквата говорят останките от чешма на външната стена на манастирската ограда. Освен това две от помещенията на южното манастирско крило са били достъпни не от вътрешния жилищен двор (както останалите), а откъм църквата.

Манастирският храм се е отличавал с извънредно богатото си външно и вътрешно пластично решение и с разнообразните си архитектурни детайли (корнизи със сложни профили от обли торуси, дентикули с вълчи зъби в различни съчетания, капители с богата скулптурна украса, многоцветни подови мозайки в опус сектиле, дори фигурална кръгла скулптура, изпълнена от варовик (фиг. 125).

Жилищните манастирски постройки са разположени североизточно от църквата около споменатия просторен двор, който е останал незастроен към запад, така че пред него се е разкривала цялата живописна долина. Главният вход на двора е бил в близост до входа на църквата и се е намирал в югозападния край на комплекса. Той е бил оформен като проход (навярно засводен); от едната си страна е долепен до помещение, а от другата — до самата манастирска ограда.

Вторият манастирски вход, който е бил по-тесен, е разположен в отдалечения североизточен край на комплекса. Ако се съди по плана на останките, той е представлявал пространствен пробив в една редова клетка на поредицата от верижни сгради в приземието. Двата входа са били разположени диагонално един спрямо друг. Изглежда, че предназначението на първия е било да свързва жилищния двор с църковния, а на втория — жилищния двор със стопанската част, но така, че тези

Фиг. 125. Велики Преслав. Манастирът в местността Аврадака. Детайли

две основни линии на движение да не се пресичат.

Зидовете от източната част на манастирския двор са намерени твърде обезличени. Навярно тук е имало някакви стопански помещения, строени от по-несолиден материал и затова те не са оставили следи. Северната страна на комплекса е била оформена от значителен брой верижно наредени помещения с различна големина. Комплексът не е бил изобщо застроен към запад и според В. Иванова тук е липсвала даже ограда. Това обаче е трудно приемливо, защото начинът на живот в манастирската обител налага манастирите да бъдат оградени. Навярно строителят съзнателно е избягнал в тази част плътното застрояване със сгради от практически съображения. Стръмният скат от тази страна е бил мъчно достъпен. Освен това оставал е свободен погледът към столицата и красивата околност, а дворът е получавал по-добро осльнчаване. Самите оградни стени не са били дебели и стабилно изградени, тъй като не са били предназначени за активна защита, а само за създаване на подходяща атмосфера на манастирския живот, който е имал свой ритъм, строго установен от религиозния канон.

В. Иванова предполага, че северното жилищно крило е било двуетажно, тъй

Фиг. 126. Велики Преслав. Манастирът в местността Аврадака. Корнизи

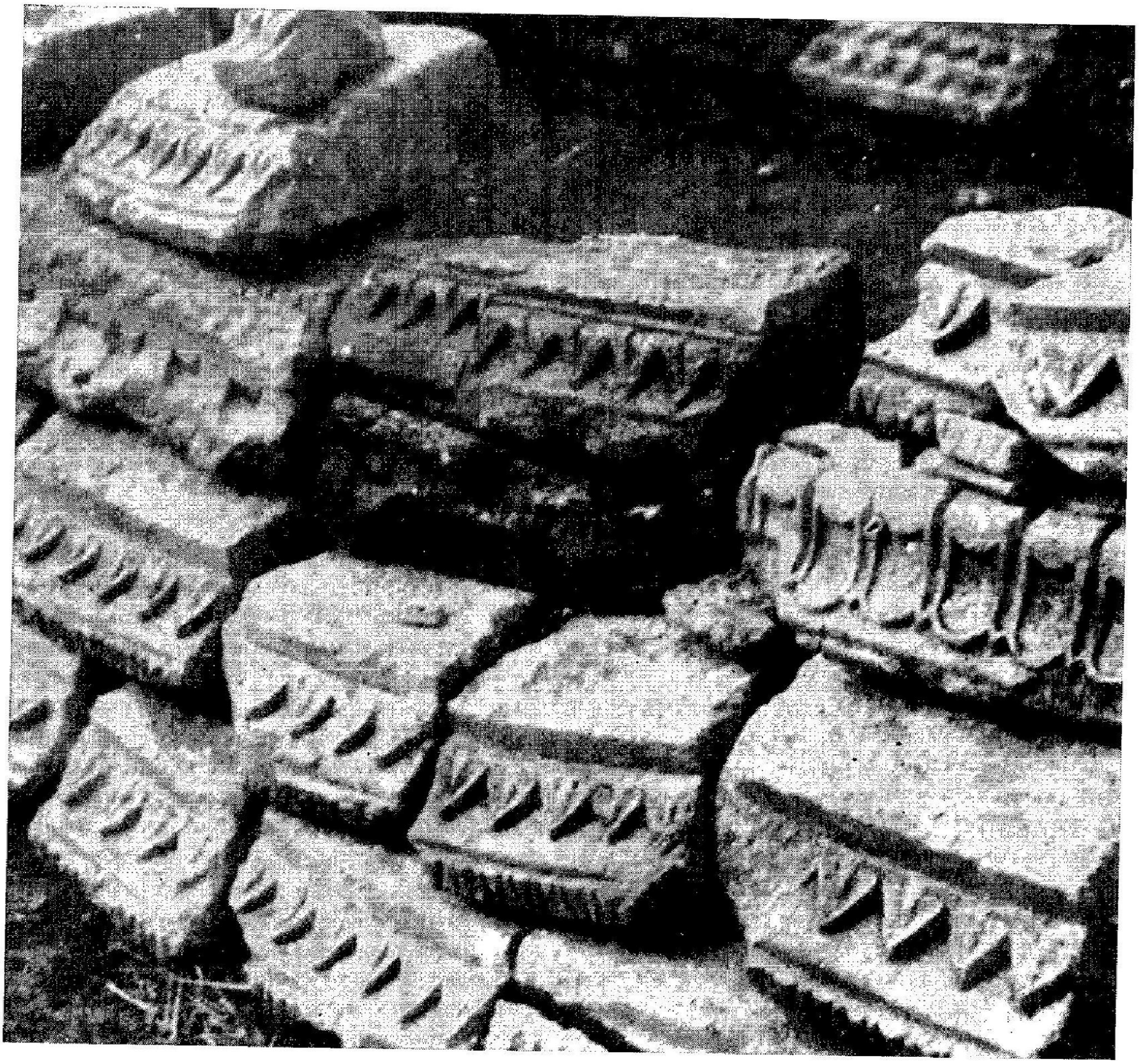

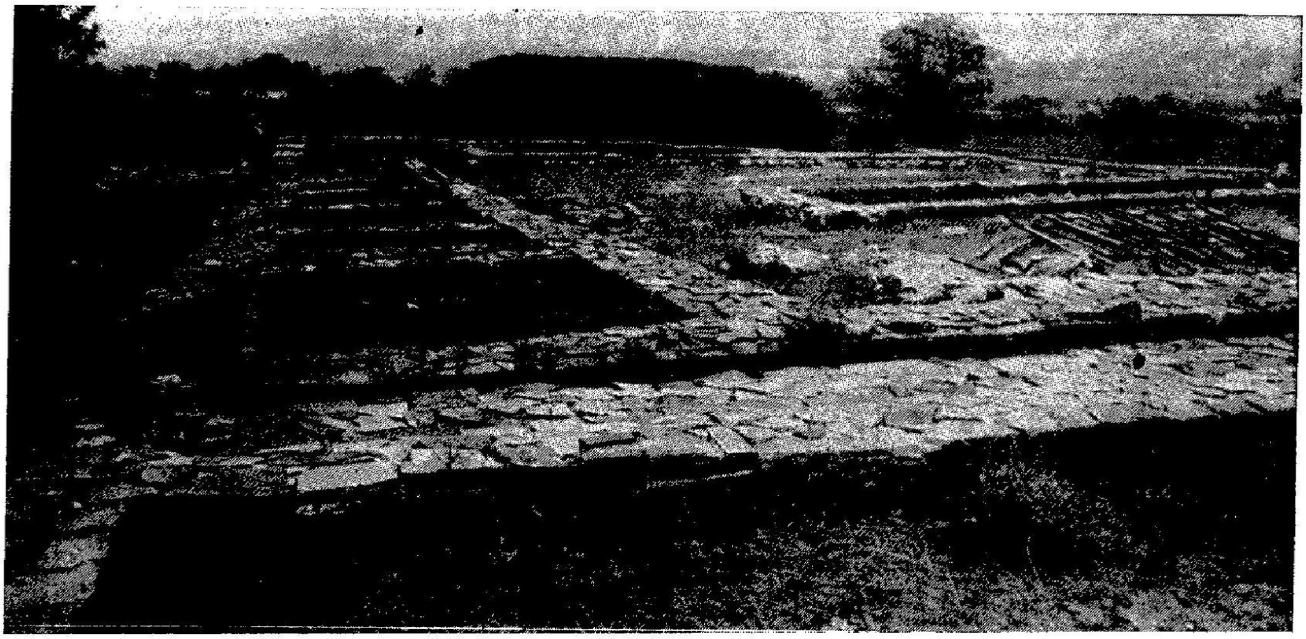

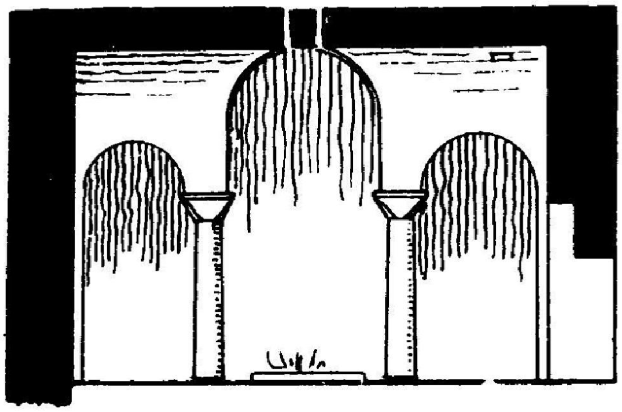

Фиг. 128. **Манастирът „Св. Лука“ във Фокида (Гърция). Старопиталище — план и разрез**

Фиг. 129. **Велики Преслав. Манастирът в местността Тузлалъка. Общ изглед**

129а | 127

128 | 129б

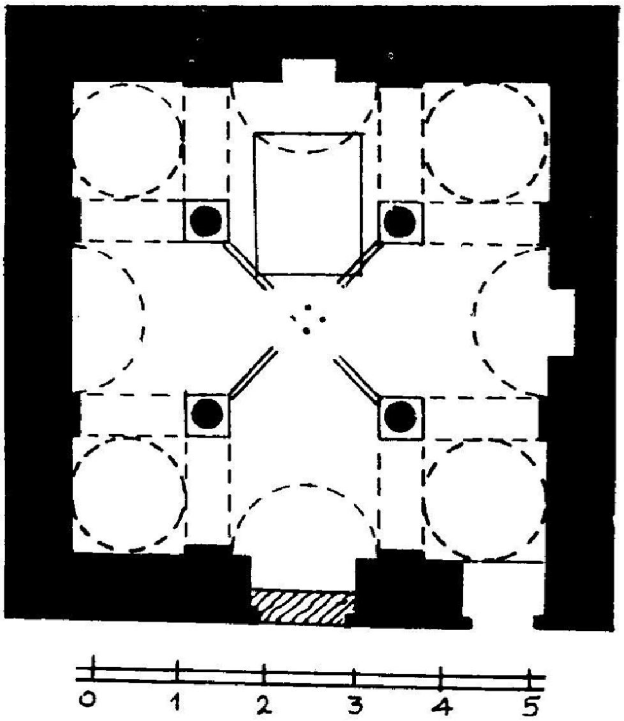

като в този сектор е намерена подложка, служеща като база на подпора. Според същия автор манастирската трапезария е била разположена в това крило близо до втория, по-тесен вход на манастира. Като аргумент служи фактът, че това помещение е с големи размери и в неговите рушевини е намерена една подова мраморна плоча, изрязана кръстообразно, т.е. то е било по-богато украсено.

Манастирските постройки са били градени от местен ломен камък, споен с глина, а отвън стените им са измазани с хоросанова мазилка. Дворът е бил настлан с каменни плочи.

Североизточният вход на комплекса води към други две постройки, изглежда, свързани с манастира. Това са сгради с доста различен план, но с градеж, еднакъв с този на манастирските верижни постройки (фиг. 124). Едната от

Фиг. 127. Манастирът „Св. Варлаам“ в Метеорите (Гърция). Болница — план и разрез

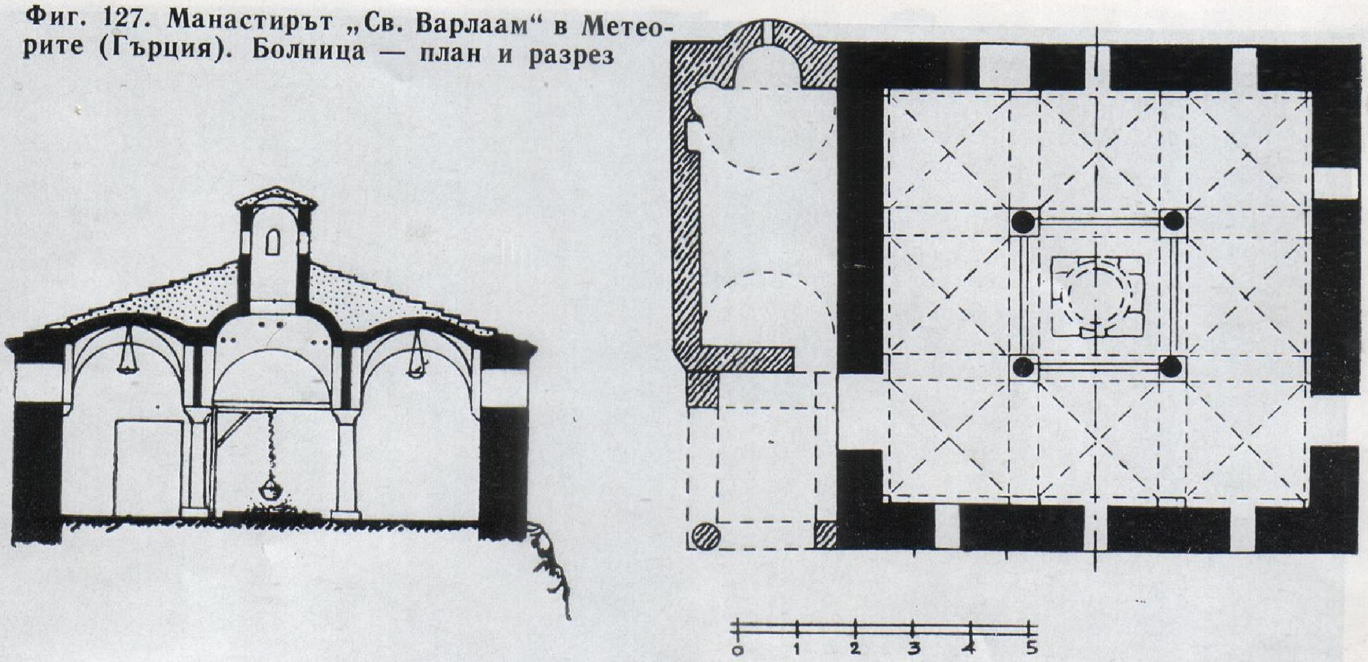

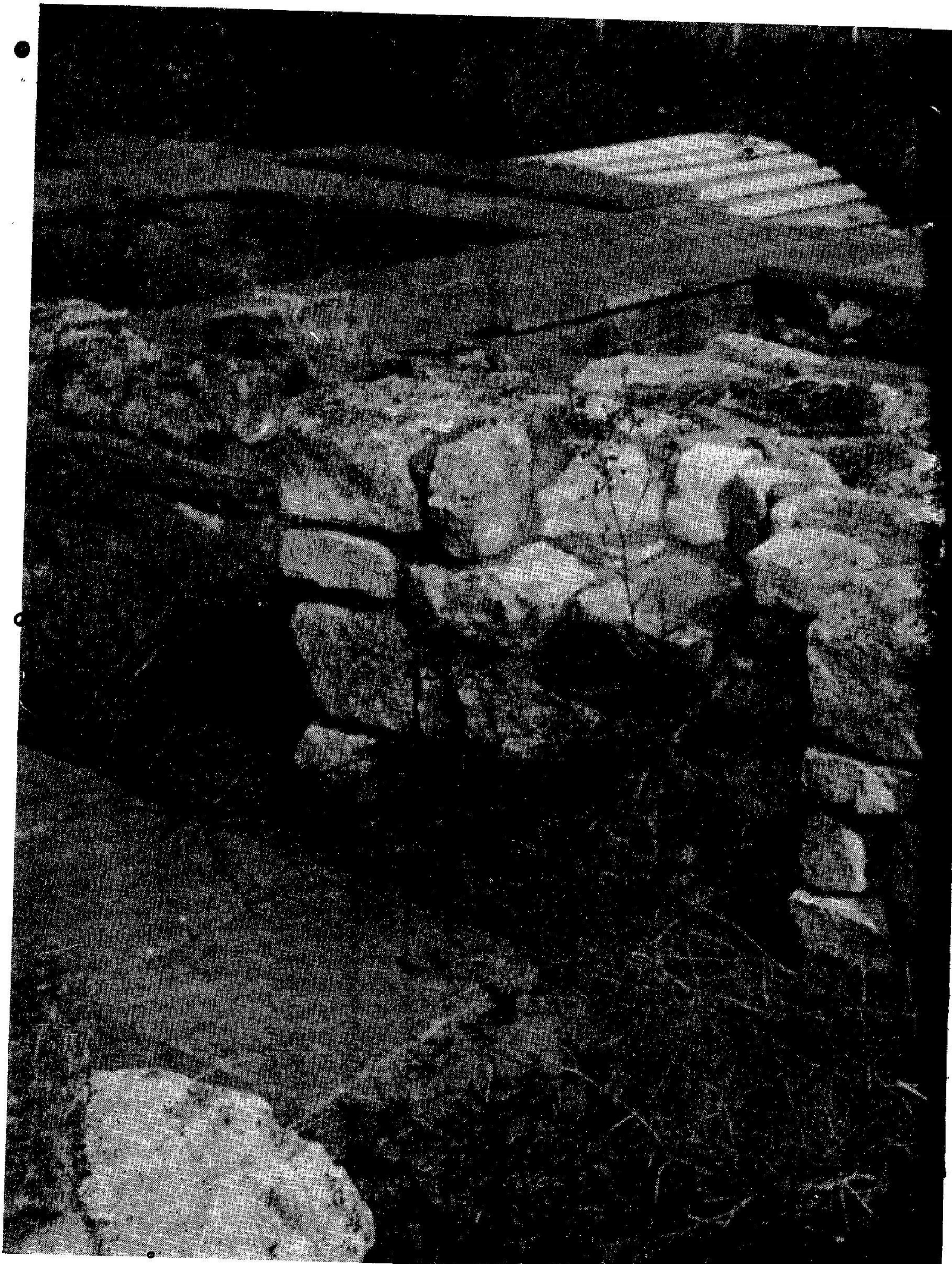

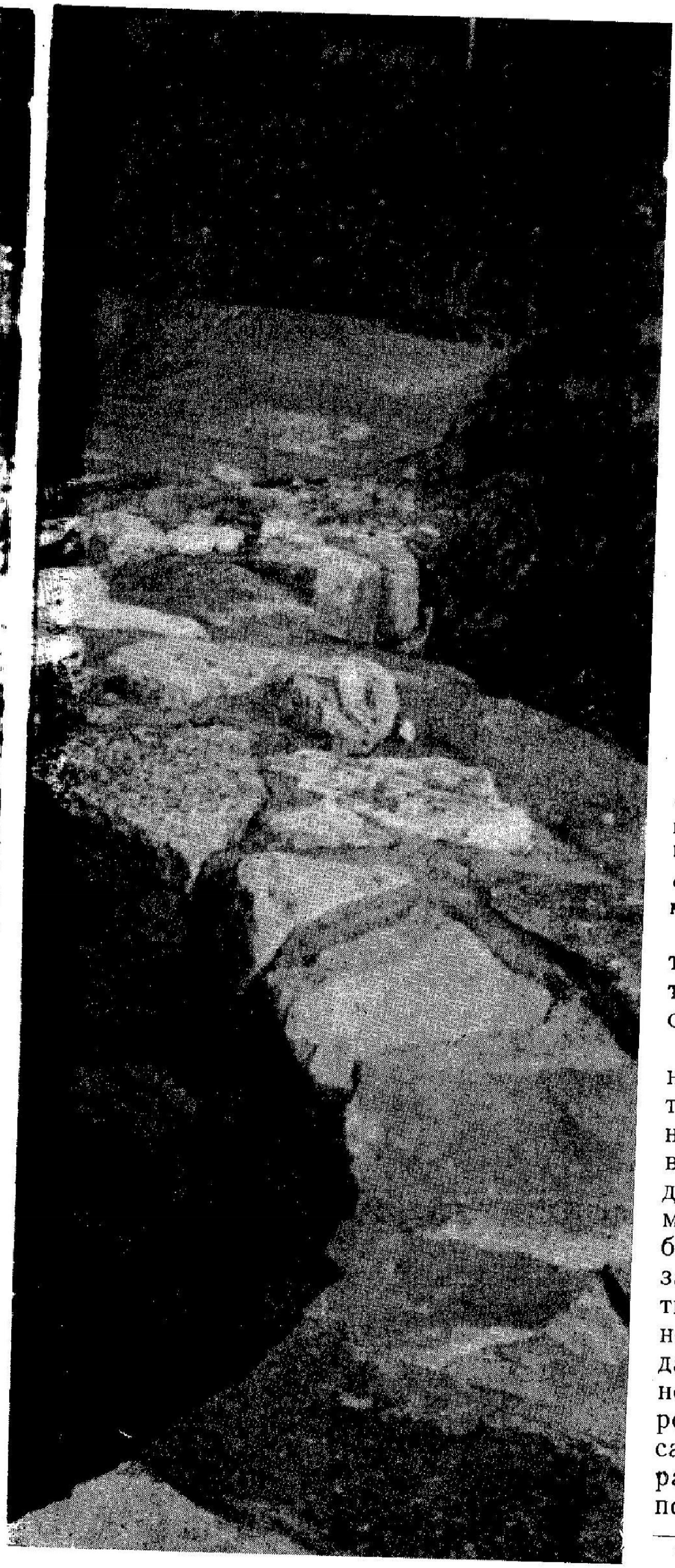

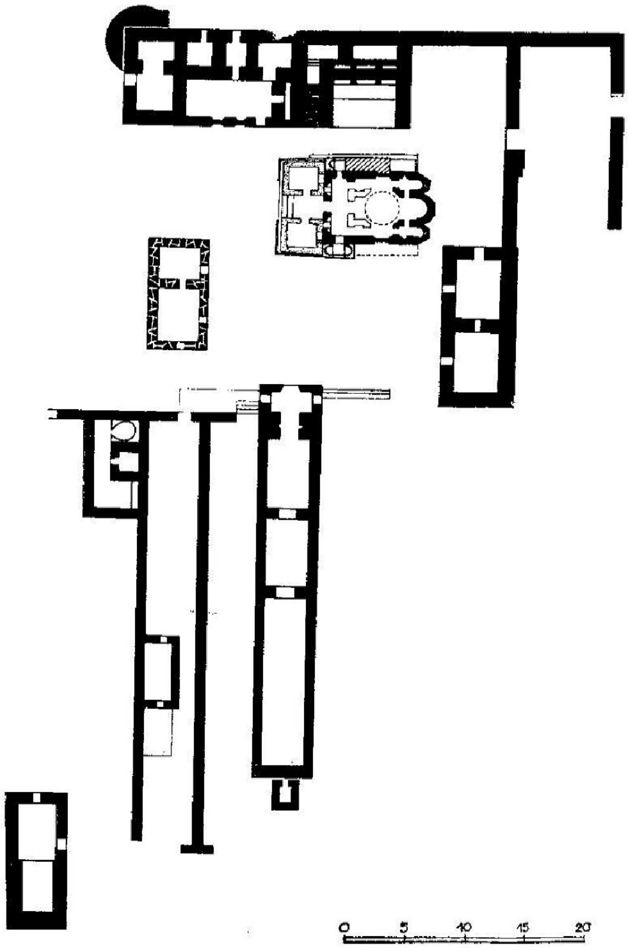

Фиг. 130. Велики Преслав. Манастирът в местността Тузлалъка. Фрагменти от североизточните части на двете църкви

Фиг. 131. Велики Преслав. Манастирът в местността Патлейна. План

тях има Г-образна форма, като по-късото й крило е било по-рано изградено от другото.

Втората постройка има твърде сложно разпределение. Според някои автори [84] тези две сгради са били болница и старопиталище. Макар че основите и на двете са вече обезличени, съдейки по публикуваните планове, ние мислим, че постройката, смятана за болница, има план, напълно подходящ за богато средновековно жилище от типа, срещан в Преслав и Плиска. Тя не отговаря на представата, която ни дават манастирските типици* за средновековните болници [195, с 49]. Според историческите сведения болниците са имали квадратни планове, в центъра на които са били поставени четири подпори, ограничаващи малка квадрат-

*Типик (типикон)—манастирски правилник.

Фиг. 132. Велики Преслав. Църквата на манастира в Патлейна *а* — интериор на наоса; *б,в* — притвор

| 132а

1326

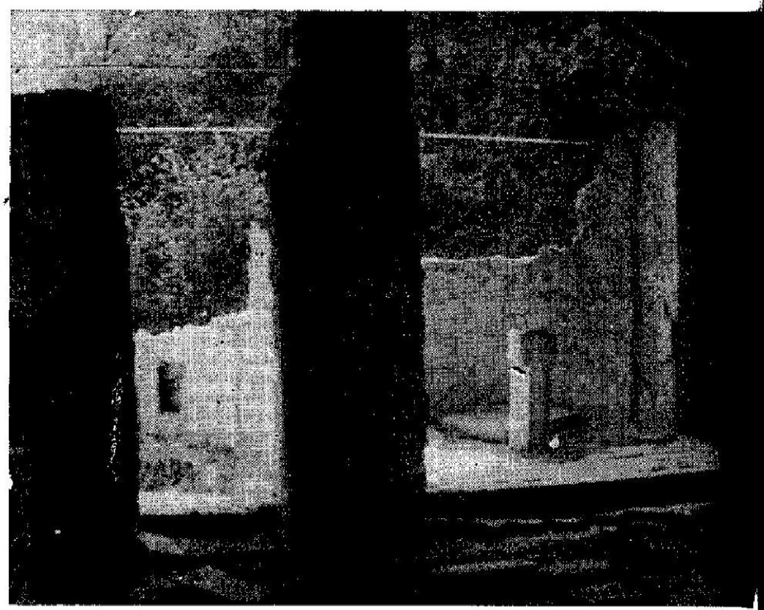

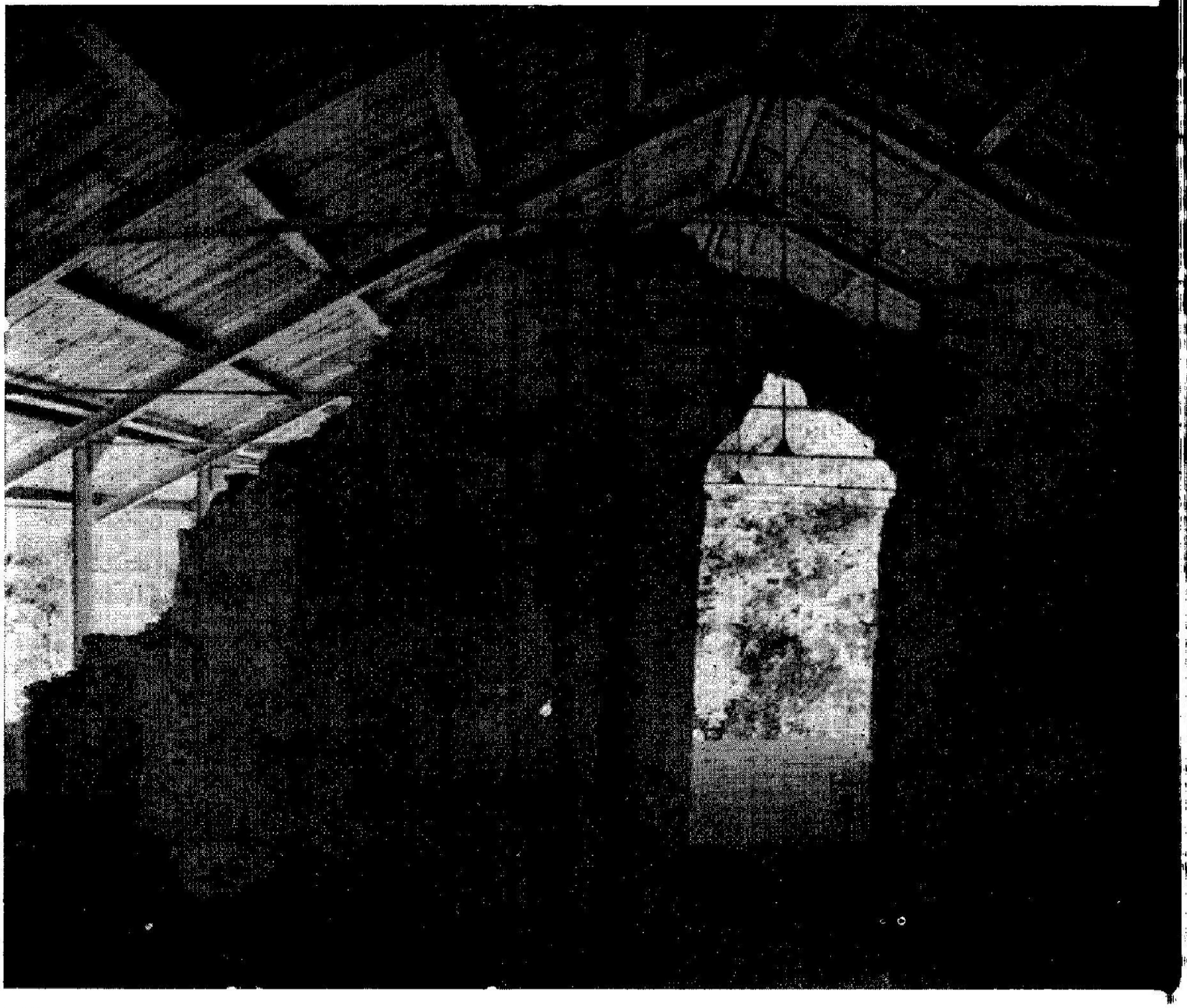

Фиг. 132. Велики Преслав. Църквата на манастира в Патлейна в — притвор

Фиг. 133. Велики Преслав. Манастирът в Патлейна. Дългата югозападна постройка
а **— преди консервацията;**

132в 133а

на площ, която се е заемала от огнището (фиг. 127). Около него и около четирите външни стени на квадратната зала са били нареждани леглата на болните. Типът на архитектурата на средновековната болница е бил твърде близък до тази на старопиталището (фиг. 128) и следователно различен от плановете на двете споменати сгради. Поради това ние предполагаме, че те са имали жилищно предназначение.[39]

Внушителните останки в местността Аврадака свидетелствуват, че тук е бил изграден голям средновековен манастир, който е имал общите черти на другите преславски манастири.

Той е съществувал вероятно и през

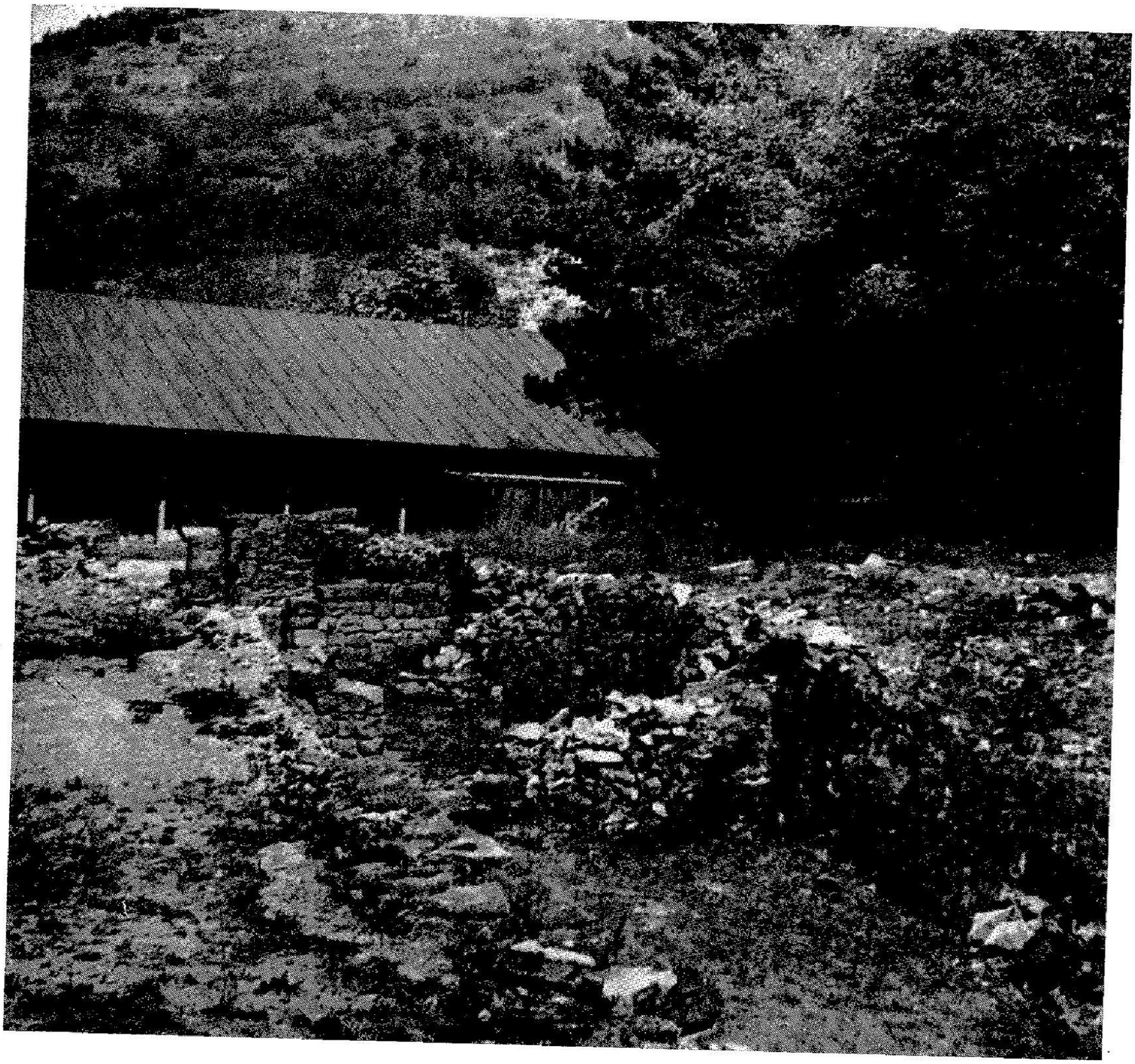

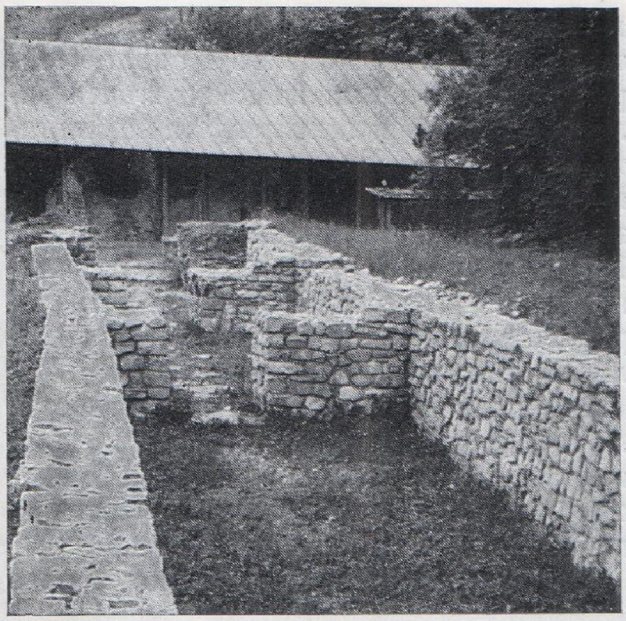

Фиг. 133. Велики Преслав. Манастира в Патлейна. ***б*** **— след консервацията — поглед от север;** ***в*** **— след консервацията — поглед от юг**

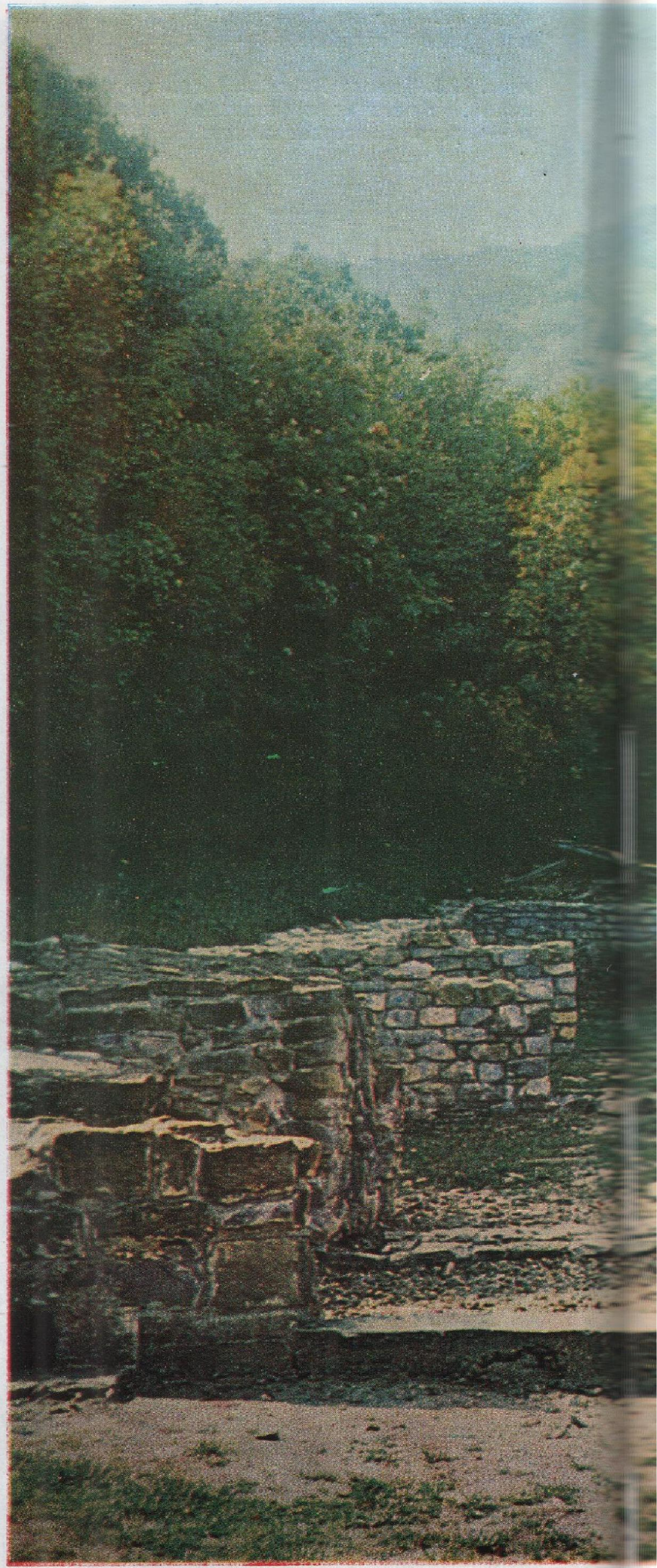

Втората българска държава. Към това време може да се отнесе пристроеният от запад портик на църквата, носещ кула-звънарница.

Манастирът в местността Тузлалъка [39, 52, 130] е друг значителен архитектурен комплекс, който се намира също извън крепостните стени на града.[40] Разположен е на една височина от десния бряг на р. Тича. Комплексът е изграден около двор с почти квадратна форма. Помещенията са правоъгълни и просторни, свързани в общ верижен план (фиг. 129) от север, юг и изток. Дворът е ограничен откъм запад от източната фасада на манастирската църква с долепени до нея две каменни гробници и няколко помещения. Южно от църквата се издига сграда с необичайна форма. Това е квадратна постройка с вписан в нея равнораменен кръст по такъв начин, че в четирите ъгъла се получава по едно квадратно помещение, което е отделено от останалите чрез рамената на кръста.[41] Този оригинален план се среща за пръв път в нашите земи [134, с. 55]. Негови паралели се намират обаче в представителната жилищна архитектура на Близкия Изток и особено в богатото иранско

жилище[42]. (Общите манастирски помещения като тези, в които монасите са се събирали за огрев през зимата, също имат подобен план.) Наличието на тази своеобразна сграда в манастирския ансамбъл поставя редица интересни въпроси, свързани с предназначението и времето на строежа ѝ, със строителната традиция и с относителната хронология в изграждането на комплекса.

Явно е, че архитектурните обеми на квадратната сграда и на манастирския храм са доминирали в ансамбъла. В същност в този манастир са разкрити две църкви, разположени една върху друга (фиг. 130). Долната по-голяма църква е била разрушена и върху нея е била изградена нова, по-малка. В последната е приложен скъсеният вариант на кръстокуполния тип с две подпори. Първият манастирски храм е представлявал голяма триапсидна църква, части от която са били украсени с разноцветно рисувани и инкрустирани керамични плочки. Тази изящна многоцветна украса е била изработвана от монасите на същия манастир, което се доказва от разкритите в комплекса керамични работилници с пещи за изпичане на керамиката [130]. Работилниците се намират в югозападния ъгъл на комплекса и се състоят от четири верижно свързани отделения, в които може да се проследи целият производствен процес[43].

Това, което отличава плановата ком-

Фиг. 134. Велики Преслав. Манастирът в Патлейна. Гробницата

Фиг. 135. Велики Преслав. Манастирът в Патлейна. Част от северното крило на комплекса

Фиг. 136. Велики Преслав. Манастирът в Патлейна. Подпорен зид в северозападния ъгъл на комплекса

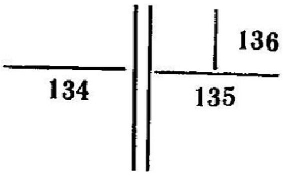

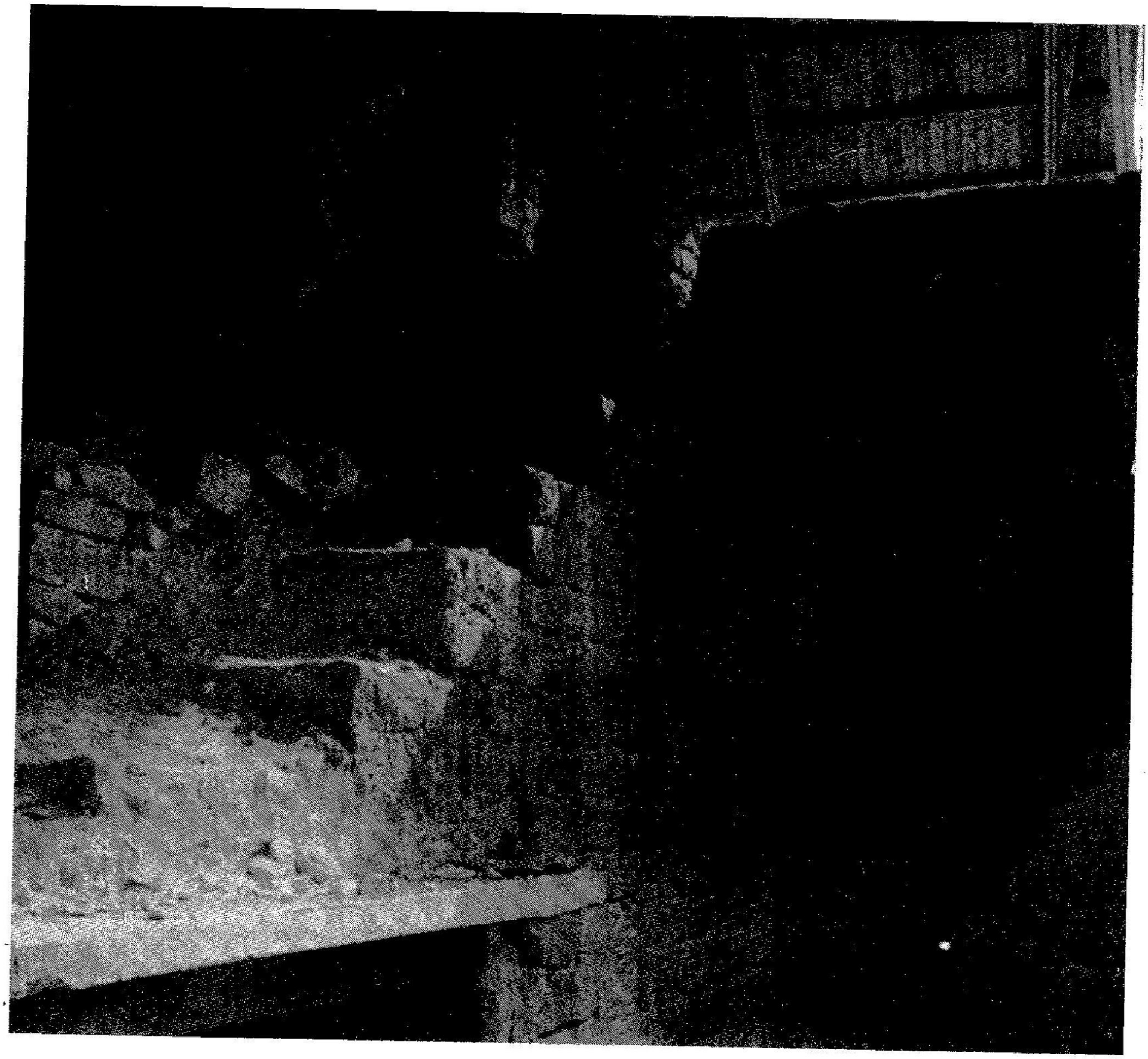

позиция на този манастир от останалите, е, че неговата църква е изградена не като свободно стоящ обем, а сключено с други помещения, разположени във верижен план. При това за отбелязване е, че олтарната част на църквата затваря заедно със съседните ѝ помещения плътно западната страна на комплекса, така че църквата остава недостъпна от жилищния двор и няма връзка дори с долепените до нея помещения. Този начин на застрояване се е получил навярно по-късно. Наблюденията от място свидетелствуват, че сградите около църквата са били построени допълнително, тъй като тук има застъпване на зидове.

Тъй като комплексът не е още обнародван, ще спрем нашите наблюдения дотук със забележката, че към запад изглежда комплексът е имал втори обособен двор. Към това насочват наблюденията върху местата, където църквата се свързва с долепените до нея сгради. Може би първоначално църквата е била изградена като самостоятелен обем, а след известен период от време при някое разширение на комплекса са били прибавени съседните помещения. При това препланиране на комплекса се е целяло да бъде разграничено движението към църквата от ходовите линии на жилищния манастирски двор.

Засега не е изяснен входът на манастира. Наистина разкрит е един външен отвор в североизточния ъгъл, но той едва ли е бил главният вход, тъй като не води в двора, а в единично помещение. Освен това последното се намира на най-отдалечената спрямо Велики Преслав манастирска стена и е настрана от църквата, докато по-логично би било обратното — главният манастирски вход да бъде от запад, където е най-близкият подстъп от столицата към манастира и неговата църква.

Намерените в изкопите на паметника извънредно голям брой облицовъчни плочки от белоглинена рисувана керамика, различни бои, инструменти, бракувани украсни детайли говорят, че тук е било създадено и е действувало голямо керамично производство. На обратната страна на много от плочките са отбелязани строителни знаци с кирилски и глаголически букви. Т. Тотев предполага, че продукцията е била предназначена не само за украсата на манастира, но и за други представителни сгради на столицата. Разкритите в комплекса съвършени образци на глазираната рисувана преславска керамика (керамични икони, релефни образи на цели иконографски сцени, керамични плочки с геометрични изображения на растителни мотиви и др.) изненадват със своята изящност и орнаментално разнообразие.

Фиг. 137. Велики Преслав *а* — манастирът в Патлейна — керамичен образ на Св. Теодор;

Освен с производството на декоративна керамика манастирът е бил, изглежда, свързан и с други старобългарски художествени занаяти. Т. Тотев съобщава, че тук са намерени няколко комплекта златарски инструменти, което му дава основание да предполага, че в този манастир са работили и майстори-златари.

Манастирът от местността Тузлалъка се очертава като интересен архитектурен комплекс, в който е била извършвана активна художествено-производствена дейност. Той хвърля допълнителна светлина върху облика на преславските манастири и ролята им на центрове на художествени занаяти през времето на Първата българска държава.

Като имаме пред вид, че върху старата манастирска църква е била изградена втора (вероятно към края на X в.) и че в общото застрояване на комплекса се забелязват редица преправки и преустройства, считаме, че манастирът е имал сравнително дълъг живот, започнал още през първите християнски години на Велики Преслав и продължил през Втората българска държава.

Манастирът в Патлейна е най-отдалечен от столицата (фиг. 131). Той се намира в планината на около 1,5 km източно от р. Тича. Разкрит е още през 1909 г. от Ю. Господинов.

Голямата денивелация на мястото е наложила предварителна подготовка на строителния терен; направа на изкуст-

вено изравнена висока тераса, чийто северозападен ъгъл е укрепен с мощен подпорен зид. Природната даденост е предизвикала промени и в плановото решение. Вместо винаги срещаното досега обиколно подреждане на сградите около манастирския двор дългите постройки в Патлейна са разположени напречно на надлъжната ос на двора, но те следват теренните хоризонтали. Изградената от запад като самостоятелен обем малка двуделна сграда е показана в досегашните публикации като съставка на първичния план на манастира. Ние мислим обаче, че тя е една от по-късно изградените постройки в комплекса.

Макар че средновековните строители са били поставени пред големи ситуационни затруднения, те са се справили успешно със сложната задача. Наистина на пръв поглед ансамбълът в Патлейна има твърде своеобразно решение [33]. Верижно наредените му сгради изглеждат случайно разхвърлени по терена. Фактически обаче те оформят планомерно няколко малки двора: един главен, втори жилищен и трети стопанско-производствен.

Независимо от особеностите на плановата композиция на ансамбъла църквата и тук е обединяващ композиционен център на целия комплекс, построен върху общата тераса, укрепена с дебела подпорна стена. Църквата представлява кръстокуполен храм от провинциалния вариант на типа [18] — фиг. 132. (Според преданието тя е била посветена на Св. Пантелеймон.) Претърпяла е значителни преустройства: откъм изток са били изградени допълнително странични апсиди за протезиса и диаконикона, а към притвора — портици (от север и юг). В един още по-късен период (навярно през епохата на Втората българска държава) са били прибавени симетрично към западната ѝ фасада две правоъгълни помещения. Църквата е имала извънредно богата пластична украса от мрамор и рисувани керамични плочки [100].

От изток и север храмът е бил заобиколен, изглежда, от сключено изградени помещения, долепени до манастирската ограда или заместващи я подобно на другите наши средновековни манастири. Един вход е бил открит на източната страна на комплекса. От юг манастирският двор е бил ограничен от тесните фронтове на две дълги сгради, разположени успоредно една спрямо друга. Едната от тях днес е съвсем обезличена. Изказано е предположение, че в нея са се помещавали готварницата с пещта и манастирската трапезария [84]. От другата постройка сега е запазено вкопаното в земята приземие, което е служило за склад (фиг. 133). Предполага се, че над него са се намирали монашеските килии, пред които е имало чардак. В манастирските постройки се забелязват, също както при църквата, много преправки.

В северната част на двора, където е най-старият дял на комплекса, е вкопана манастирската гробница (фиг. 134). До нея се слиза по 11 високи стъпала. Костницата (в консервирания ѝ вид) има план, различен от публикувания. Била е покрита с нисък цилиндричен свод. Гробовете в нея са шест, наредени двустранно около общ коридор, т. е. по разположението си те повтарят плановата схема на споменатата гробница от комплекса в местността Под манастира. На запад от костницата се намира стая с неизяснено предназначение (фиг. 135).

Някои изследователи предполагат, че ъгловото помещение от северозапад, изградено в началото на долната редица от помещения, чиято външна стена е представлявала продължение на оградната манастирска стена, е било използувано като „кула-затвор“ [84]. В същност обаче то е само подсилено от полукръгла подпорна стена, тъй като издигащият се твърде високо и натоварен със сгради терен в тази част се е нуждаел от допълнително заздравяване (фиг. 136).

При консервационните укрепителни работи в манастира са били разкрити керамични работилници с пещи за глазирана керамика [54], извити плочки за корнизи, икони, съдове с рисувана украса, инкрустации в камък и други архитектурни детайли, каквито е имало в по-богатите преславски манастири (ма-

настира на Кръглата църква, манастирите в местностите Зъбуите и Тузлалъка). Работилница е била изградена и на горната тераса източно от църквата, където са намерени складирани голям брой глазирани плочки и множество късове от разтопено стъкло. Това дава основание да се предполага, че тук се е произвеждала и стъклена смалта за мозайка [37]. Под манастира близо до реката са разкрити пещи на опалване на керамика, а до тях — каменен басейн и корита.

Откритите работилници и пещи във и извън комплекса, но в близост до него са указание, че патлейнският манастир е бил важен специализиран производствен център. Монасите от Патлейна подобно на тези от манастирите в местностите Тузлалъка и Под манастира се занимавали освен с духовните си задължения [38, с. 407; 57, с. 242] и с производителен труд. В патлейнския манастир са работили едни от най-големите ателиета за производство на рисувана керамика и на стъкларски изделия, предназначени не само за декоративната украса на самата църква, но и за представителните сгради в столицата — за княжеските и болярските дворци, за богатите църкви и манастири. Намерените тук изящно изработени плочки-икони, включително и прочутата икона на Св. Теодор (фиг. 137), показват високото ниво на керамиката и живописта, създавани от патлейнските монаси. Разкритите неотдавна нови помещения и преправки в манастира (по повод на последната му консервация) свидетелствуват за продължителния и активен живот на комплекса [134, с. 57].

Като се имат пред вид плановите особености на църквата и установените в нея значителни преустройства, първоначалното изграждане на комплекса може да се отнесе към втората половина на IX в. През XII—XIV в. животът в патлейнския манастир е бил, изглежда, отново активизиран, за което говорят допълнително изградените архитектурни прибавки към западната фасада на църквата. Този факт сам по себе си е твърде важен, защото свидетелствува за приемственост на архитектурните и културните традиции в старите центрове на българската държава през епохата на развития феодализъм.

* * *

Дотук бяха разгледани в светлината на новите данни архитектурните ансамбли на отделните манастирски комплекси около Велики Преслав по времето на Първата българска държава. Въз основа на тях изразихме критично отношение по някои дискусионни или остарели тълкувания и подкрепихме с допълнителни аргументи някои изказани вече предположения, а на места, използвайки лични наблюдения и проучвания, предложихме нови хипотези.

ВТОРА ГЛАВА

ОБЩИ ЧЕРТИ В АРХИТЕКТУРНОТО ИЗГРАЖДАНЕ НА МАНАСТИРСКИТЕ АНСАМБЛИ

На базата на систематичния преглед на паметниците и по пътя на сравнителния анализ ще извлечем и обобщим някои характерни особености на ситуационните и плановите решения на манастирите от Велики Преслав. Ръководим се от убеждението, че дълг на историка на архитектурата е да представи, макар и като работна хипотеза, най-вероятния обобщен манастирски план, като се постарае дори „да проектира" (където се налага и е възможно) липсващи части от този план. В нашата работа ние ще използуваме за тази цел някои общи архитектурни принципи, които при култовата архитектура са традиционни, като ги съпоставяме с характера и особеностите на съществуващите архитектурни останки и с публикациите върху тях. Ще имаме пред вид и сведенията на средновековни типици на отделни манастири, както и близки паралели с по-добре оцелели паметници в сродни културни центрове от същото време [195, с.133].

Първата особеност, която изпъква при обобщеното разглеждане на манастирите от Велики Преслав, се отнася за тяхното местонахождение (фиг 105). Както видяхме, те са групирани извън цитаделата на царската резиденция, но по-представителните от тях (манастирът на Кръглата църква и манастирът в местността под Зъбуите) са изградени близо до нея и визуално са свързани с дворците (фиг. 106).

Близостта на манастирските коплекси до държавно-политическия център и изборът на изявени места за изграждане на манастирите според нас не са случайни явления, така както не е случаен и фактът, че каменният път, който започва от източната порта на вътрешния град на Плиска, е свършвал точно пред входа на манастира на Голямата базилика. Обстоятелството, че съзнателно не са търсени далечни и недостъпни, скрити от погледа места, осигуряващи усамотеност и самовглъбяване, показва стремеж не към средновековен аскетизъм и бягство от живота, а обратно, чувство на жизненост и търсене на връзка с обществения живот.

Разгледано в тази светлина, споменатото разположение на църквата № 1 от манастира в местността Аврадака в самостоятелен двор, отделен от жилищния манастирски двор, получава своето логично обяснение. Както вече изтъкнахме, според нас тази църква е била предназначена не само за нуждите на монашеската обител, но и за околното гражданско население, за което има данни, че е живяло в близост до манастира.[44]

Връзката на манастирите с обществения живот е тяхна важна характерна особеност. Тя намира историческо потвърждение в духа на епохата в края на IX и през X в., когато не само политическият, но и духовно-религиозният живот е бил направляван от първите християнски владетели Борис I и Симеон. Известно е, че те са насърчавали духовенството към широка народополезна религиозно-просветна дейност.

Активното влияние на светската власт върху религиозната [101, с. 107] през раннохристиянския период на българската държава [57] се потвърждава косвено и от факта, че българските манастири, строени извън крепостните стени, са били неукрепени (комплексите в местностите Вълкашина, Аврадака, Тузлалъка, Патлейна). Тази особеност е специфична за тях, тъй като извънградските византийски манасти-

ри (фиг. 138) са били укрепени с дебели крепостни стени, които завършвали дори със зъбери и били подсилени с кули [174, с. 86]. Така обществено-политическите, класово-социалните и религиозните отношения в Първата българска държава намират отражение в облика на манастирските комплекси, които от своя страна в обратна връзка свидетелстват за състоянието на политическа стабилност на държавата и за мястото на манастирите в нея.

Сравнени по отношение на гравитацията им спрямо столицата, преславските манастири могат да бъдат разделени условно на две еднакво големи групи: градски (защитени от външната крепост на града) и извънградски (отдалечени повече или по-малко от крепостта). Четирите градски преславски манастира (при Кръглата църква, манастирът на Мостич и манастирите в местностите Черешето и Под манастира) са били разположени северно, източно и западно от вътрешната крепост, но близо до нея. Докато манастирът на Мостич във Велики Преслав се намира в равнинната местност Селище, другите три градски комплекса са построени върху по-високи места, т. е. за застрояване е бил предпочитан хълмистият терен.

Манастирите извън крепостните стени — в местностите Патлейна, Вълкашина, Тузлалъка и Аврадака, са били изградени върху терен с още по-рязко изразен релеф, което допринася за живописното разположение на техните сгради. Красивата местност е създавала подходящо психологическо въздействие върху обитателите-монаси и гостите на манастира.

При избора на място за манастир, изглежда, не са били пренебрегвани „светите места“ и тези, където преди това са съществували по-стари солидни светски градежи. Споменахме, че най-забележителният култов паметник във Велики Преслав (Кръглата църква и манастирът до нея) са изградени в непосредствена близост до разрушен езически храм. Известно е също, че Голямата базилика в Плиска е била построена върху терен, който е съхранил отпечатъците от пилотите на по-стара култова сграда; че базиликата на манастира в Мадара е изградена върху основите на езически храм, а за манастира над с. Калугерица (също недалеч от Мадара) са били използувани зидове от разрушен монументален светски дворец.

Тези примери говорят, че и през разглеждания период е била в сила старохристиянската архитектурна традиция да се използуват руините и основите на солидни култови и светски градежи.[45] В това отношение манастирското строителство не се отклонява от общата тенденция в строителството, установена за крепостните съоръжения и жилищните сгради и доказана от археологическите разкопки на много места в страната (Сердика, Шумен, Търново и др.).

Обстоятелството, че преславските манастири са разположени предимно в подчертано живописна природна среда, показва, че и този фактор е влияел при избора на място за строеж. Хубавото местоположение се е предпочитало винаги, макар и да не е било самоцел. В случаите, когато манастирът е бил разположен край стръмен скат, това място е било избирано според нашите наблюдения не за да се осигури непристъпност на комплекса (тъй като винаги е имало свободен подстъп от някои по-леснодостъпни и природно незащитени страни), а за да се намери красиво място, което да е закътано от неблагоприятни ветрове и мъгли, с добро осълнчаване и хубав поглед към околността.

Близостта до воден източник е била също важно условие при избора на подходящи места. Сградите са били изграждани върху терен без предварителна подготовка и без отстраняване на съществуващите неудобства, т.е. плановата композиция на комплексите е била съобразявана с природните дадености. Известно изключение представляват, както видяхме, само манастирът от Патлейна и този на Кръглата църква. Стръмният терен при първия е бил на места изкуствено терасиран, а натовареният му със сгради скат —

10

укрепен с мощен контрафорс. Източната част пък на ротондата на Кръглата църква е била издигната върху изкуствено създадена тераса, укрепена с каменни зидове и с няколко контрафорса с полуцилиндрична форма, напомнящи крепостни съоръжения. (Интересно е да се отбележи, че контрафорсът на манастира в Патлейна е бил оформен по същия начин.)

Денивелацията на терена е използвана особено сполучливо в манастирите от Патлейна и Аврадака и този при Кръглата църква. Дългите сгради от верижно свързани помещения са разположени при всички манастири по земните хоризонтали. Това е било правено, за да се избегне вкопаване или допълнително конструктивно укрепяване на земната маса.

Този начин на ситуиране по хоризонталите показва здравата връзка с древната градоустройствена строителна традиция, наследена още от траките и гърците по нашите земи. Тя е била прилагана толкова последователно в манастирското строителство, че в манастира от местността Патлейна, както установихме, е нарушена даже канонизираната схема на сключеното застрояване на манастирския двор. Неговите дълги сгради, които са разположени тук по необичаен начин, не са свързани помежду си, а са изградени успоредни една на друга, така че не обрамчват архитектурно двора. Налице е следователно съзнателно избягване на по-големи подготвителни земни работи и приспособяване към природната даденост. Това в конкретния случай се е оказало по-важно изискване, отколкото да се строи в духа на установената манастирска схема, при която дворът е затворен от дългите тела на сградите. Явно е, че даже самата планова композиция е претърпяла промени на местна почва.

Това отклонение от класическия манастирски план е още една специфична черта на старобългарските манастири. То показва умението на средновековните български строители да решават сложни ситуационни задачи и да ги реализират в оригинални планови композиции. Означава също така и продължение на прогресивното антично градоустройствено начало в българските земи, при което се използуват винаги природните дадености и строителите се съобразяват с тях.

Разгледана обобщено, плановата схема на манастирите от Велики Преслав има форма на неправилен четириъгълник, който при по-голямата част от запазените комплекси е ориентиран с дългите си страни в посока изток— запад (фиг. 107). Плановете на манастирите от местностите Аврадака, Вълкашина, Тузлалъка, Патлейна, Под манастира и др. свидетелствуват, че поне две от крилата на тези ансамбли са построени почти под прав ъгъл. Ние смятаме, че тенденцията на придържане към четириъгълната форма на двора е остатък още от ранно византийското строителство.[46] Самите византийски манастири от по-късно време, които са преки наследници на ранновизантийските, се отличават със сравнително правилните си геометрични очертания.[47] В сравнение с тях при нашите паметници се забелязва едно по-свободно планиране, съобразено с особеностите на терена, но все пак запазващо стремежа към четириъгълната форма на манастирския двор.

Сключеното застрояване със сгради и оградни зидове се е оказало много икономично решение, създаващо заедно с това интимност на вътрешното манастирско пространство, спокойствие в живота на монасите и удобни комуникационни връзки. Но в манастирите от местностите Аврадака, Вълкашина, Патлейна и др. се забелязва една обща специфична особеност — една от страните им е освободена от сгради. Това е обикновено природно защитената страна, същевременно ориентирана към красивия изглед и към по-хигиеничното изложение. Така се е осигурявало по-добро осльнчаване на манастирския двор и на насрещните сгради. Строителят се е стремял да съчетае тези важни практически нужди с характерното околовръстно изграждане на манастирските крила. Тази повта-

ряща се особеност при всички по-добре запазени манастири ни кара да мислим, че пробивът е търсен съзнателно и че той е също характерна черта за преславските манастирски комплекси.

* * *

Проследяването на мястото на манастирския комплекс и на оформянето на отделните елементи в общия ансамбъл е неразривно свързано с изясняването на характерната му планова композиция и нейното общо развитие.

Манастирската църква, която е предназначена да приюти за молитва както монасите, така и гостите на манастира, е главната постройка, която дава израз на богатството и значението на комплекса. Затова именно тя е най-грижливо изградената и украсена манастирска сграда. Като единствена култова постройка в манастирския ансамбъл тя е първото съоръжение, което се изгражда във всеки манастир и около което се групират останалите му съставни части. Това нейно значение определя и мястото ѝ в центъра на манастирския двор. Църквата е единственият обем, разположен свободно в пространството на двора, докато всички останали сгради се включват в околовръстното застрояване. По такъв начин църквата става композиционен център на целия ансамбъл.

Жилищните и стопанските постройки имат подчинено положение спрямо нея, като образуват архитектурната ѝ рамка. Жилищните крила на манастирите от местностите Черешето и Вълкашина, макар и изградени сравнително близко до църквата, са също напълно отделени от нея. В манастира от местността Тузлалъка по-късно изградените верижни постройки са долепени до църквата, но в първичната композиция на същия манастир храмът е бил свободно изграден в двора.

Трапезарията е второто по архитектурна значимост помещение в манастирския ансамбъл. Обикновено тя е включена в реда на верижните постройки и се намира в приземието на жилищното манастирско крило, което е разположено най-близо до църквата. Тя представлява голямо правоъгълно помещение.[48] Понякога нейната къса страна е завършвала с конха, в която е било мястото за хранене на игумена (фиг. 139). Такова решение се среща в много средновековни гръцки манастири, а също и на Атон. В трапезариите се е влизало направо от двора. Самата зала е имала пряка връзка с подготвителната, която е служила като офис между магерницата и трапезарията.

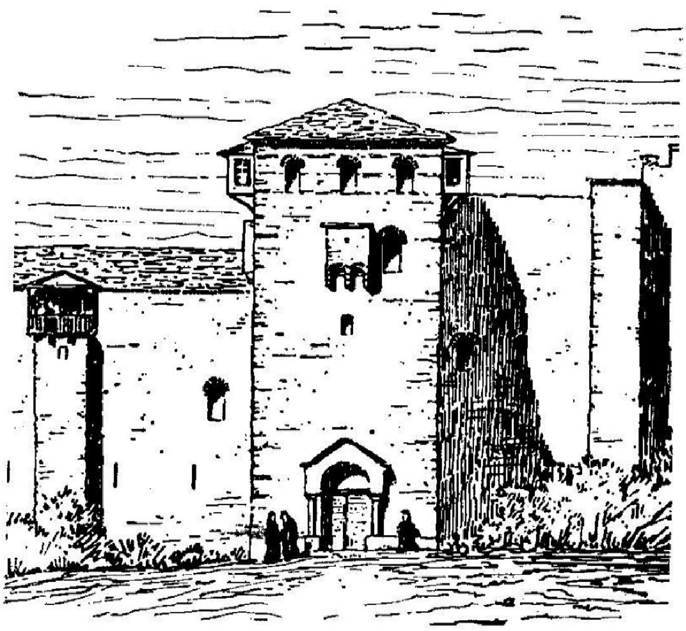

Фиг. 138. Манастирът Дохарион (Гърция). Изглед отвън

Архитектурната украса на манастирските трапезарии е била винаги по-богата от тази на другите помещения (фиг. 140). В съответствие с това подчертахме факта, че смятаното за трапезария помещение на манастира в Аврадака е било настлано с мраморни плочи с кръстовидна форма, каквито не са намерени в другите части на този комплекс.

Известно е, че във всички по-добре запазени средновековни византийски манастири магерницата, трапезарията и подготвителната са образували органично свързан малък ансамбъл (фиг. 141). Всяко от тези помещения имало своя самостоятелна функция, план и архитектурно оформление. Както показват запазените сродни образци от ранофеодалния период в други страни, магерницата е била обикновено голямо квадратно помещение, покрито с

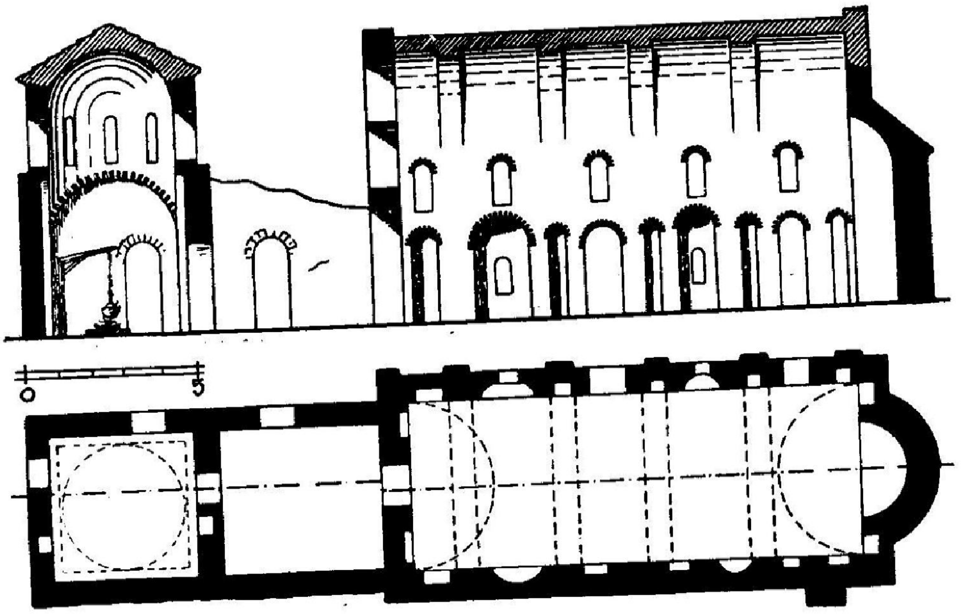

Фиг. 139. Манастирът Бронтохион в Мистра (Гърция). Трапезария, подготвителна и магерница. План и разрез

купол. Продълговатото зално пространство на трапезарията е било засводено с цилиндричен свод. Примерите на манастирски трапезарии в средновековна Гърция и трапезарията в Бачковския манастир (при която, макар и в началото на XVII в., са използувани същите традиционни форми — фиг. 142) онагледяват представата за това важно и задължително ядро във всеки манастир.

В разглежданите от нас комплекси ние търсихме магерницата също в съседство с трапезарията, като се ръководехме и от характерните находки за една магерница — останки от пещ, остатъци от храна (кости на животни и птици), фрагменти от съдове. Такива действително са били намерени от разкопвачите в смятаните от нас за кухни помещения в манастирите от Патлейна и Вълкашина [84, с. 175]. Самите магерници са имали неголеми размери и достъпът до тях е бил също направо от двора.

Килиите на монасите със своите ритмично повтарящи се типови клетки предизвикват по-малко съмнение при идентифицирането им. Във всички манастири те са наредени верижно, тъй като това решение се е оказало най-целесъобразно и се е запазило по традиция от ранновизантийския период до наши дни. Стаите са били ,изглежда, големи, с правоъгълна форма и със строителна ос, варираща най-често между 3,40 и 4,50 m. В килиите на приземните етажи се е влизало или направо от двора, или под галерия. Предполагаме, че в етажа килиите са били наредени едностранно около дълъг коридор, подобно на тези в запазените византийски манастири от онова време. Като жилищни помещения килиите са били обикновено ориентирани към хигиеничните изложения и преди всичко към юг (Аврадака, Вълкашина, Патлейна).

Всеки манастир е имал *игуменарница*, отличаваща се от останалите помещения със своя по-богат архитектурен план. В манастира от местността под Вълкашина [107, с.121] за игуменарница е служила навярно двустайната постройка, разположена в югозападния ъгъл на комплекса. В нейните две помещения са намерени по-скъпи битови предмети, което свидетелствува, че те са били обитавани от по-високопоставени лица, а не от обикновени монаси [107, с. 337]. Освен това известно е, че игуменарниците са се отличавали с по-големи жилищни удобства (те се състояли от повече от една стая, а понякога дори не са били свързани с верижния манастирски план).

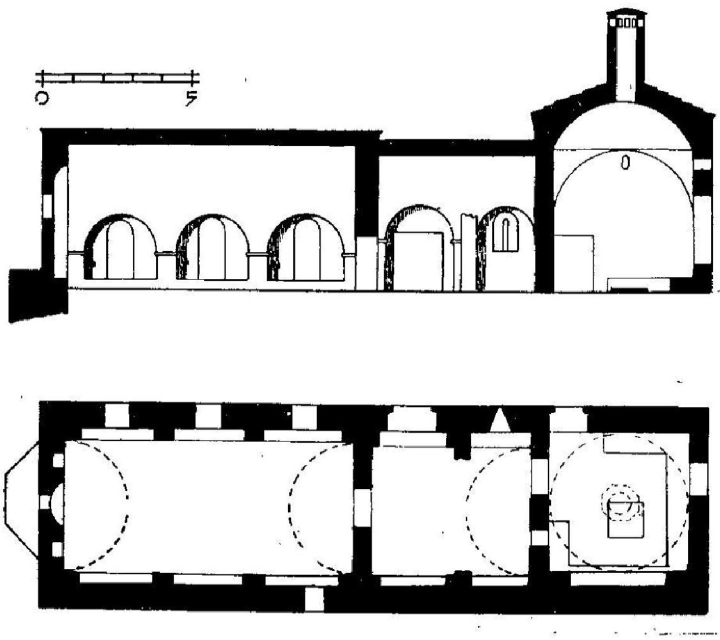

Фиг. 140. Манастирът Кесариани(Гърция). Трапезария, подготвителна и магерница. План и разрез

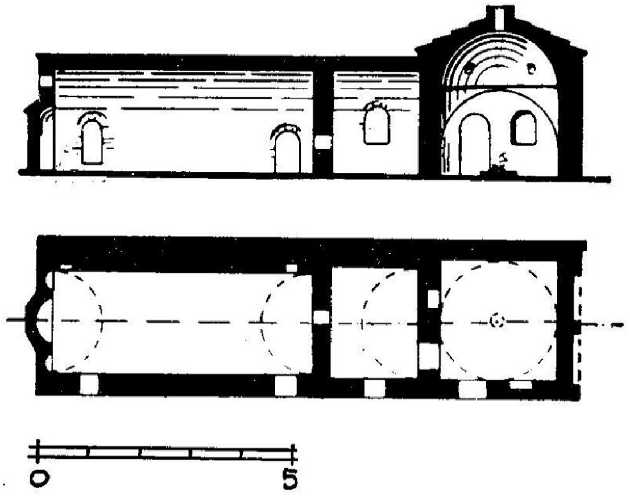

Фиг. 141. Манастирът „Св. Иван" в планината Химитос (Гърция). Трапезария, подготвителна и магерница. План и разрез

Двустайната постройка от манастира под Вълкашина демонстрира и тези особености. Затова ние подкрепихме хипотезата, изказана от разкопвачите на този манастир [107, с.121], че за игуменарница е служила споменатата постройка.

Работилниците, разкрити в манастирите от местностите Тузлалъка, Патлейна и Под манастира, са представлявали средно големи помещения с правоъгълна форма. Разположени са в групи от две, три или повече верижно свързани клетки и са изградени в по-отдалечените спрямо църквата и главния манастирски вход части на комплекса. Някои от тях са групирани в дълги верижни постройки и са обособени (според характера на трудовата дейност) в отделни дворове. В производствените помещения са намерени водопроводни съоръжения, остатъци от суров материал, готова или бракувана продукция и оръдия за производство. В някои помещения са оцелели части от обзавеждането им — неподвижни маси и пейки, които били необходими за трудовия процес. Работилниците са били най-скромният вид помещения в манастирските ансамбли, лишени от архитектурна украса.

В манастирите от местностите Патлейна, под Вълкашина, под Зъбуите и др. са оцелели сравнително добре *гробниците* [134, с. 55]. Характерният план и архитектура на този тип сгради също не оставя съмнение за идентифицирането им. Съществуващите материали показват, че това са били солидно изградени засводени постройки, долепени най-често до дългата страна на самия манастирски храм (Вълкашина, Тузлалъка). Камерите в гробниците на манастирите в Патлейна и в местността под Зъбуите са разположени по еднакъв начин — двустранно около централен коридор [134 с, 58]. Самите помещения са били изглежда украсени, за което се съди по разнообразните находки.

Манастирските входове са се намирали в приземието на някоя от сградите (Вълкашина, Аврадака) или в самата манастирска ограда. В комплексите, където са разкрити входове, последните са разположени обикновено към края на поредицата от помещения, но недалеч от манастирския храм, така че веднага да насочват потока на движението към него (Вълкашина, Аврадака). Освен това входовете са били ориентирани спрямо подстъпите от населеното място.

Забелязаните в някои манастири допълнителни градежи на нови жилищни крила или надстрояване на старите свидетелствуват, от една страна, за най-често прилагания начин за увеличаване на манастирската площ, а от друга, за настъпилите промени в живота на онези манастири, които са имали по-дълго съществуване.

* * *

Запазените и днес на място следи от основни и надосновни градежи показват, че главният строителен материал в манастирската архитектура на Велики Преслав е бил ломеният и плочест камък, свързан с варов разтвор [33, с. 119; 61, с.41; 107, с.393]. Само по изключение манастирските сгради на някои ансамбли са били строени от обработени варовикови блокове с правилна форма. (По този начин е била изградена, изглежда, църквата на Мостич.)

Общо казано, градежът на манастирските постройки не се е отличавал сгрижливо изпълнение. Зидарията е била измазана отвън и отвътре с гладка варопясъчна мазилка [61, с.35, 43], [107, с. 375, 385], [134, с.58], [33, с.124], [161, с. 209], [65, с.203], [120, с.3], [53]. В строежа са били използувани и мраморни сполии, взети, както изглежда, от разрушени по-стари сгради.

Намерените при разкопките на комплексите археологически материали показват голямо богатство от архитектурни детайли и декоративна украса. Това особено се отнася за манастира на Кръглата църква и за комплексите в местностите Зъбуите, Аврадака, Черешето, Патлейна. Украсата е принадлежала главно на църковните сгради и се е състояла от капители и бази, прави корнизи и архиволти, инкрустирани архитектурни детайли, олтарни прегради, каменни рязани плочи, фигурална пластика, подови настилки, стенни облицовки и др. Тя свидетелствува за творчески постижения специално в обработката на камъка и рисуваната керамика и показва както художествения вкус на българския строител, така и добрите материални възможности на епохата.

Фиг. 142. Бачковският манастир. Трапезария, подготвителна и магерница *а* — план и разрез; *б* — трапезарията, интериор

142а

142б

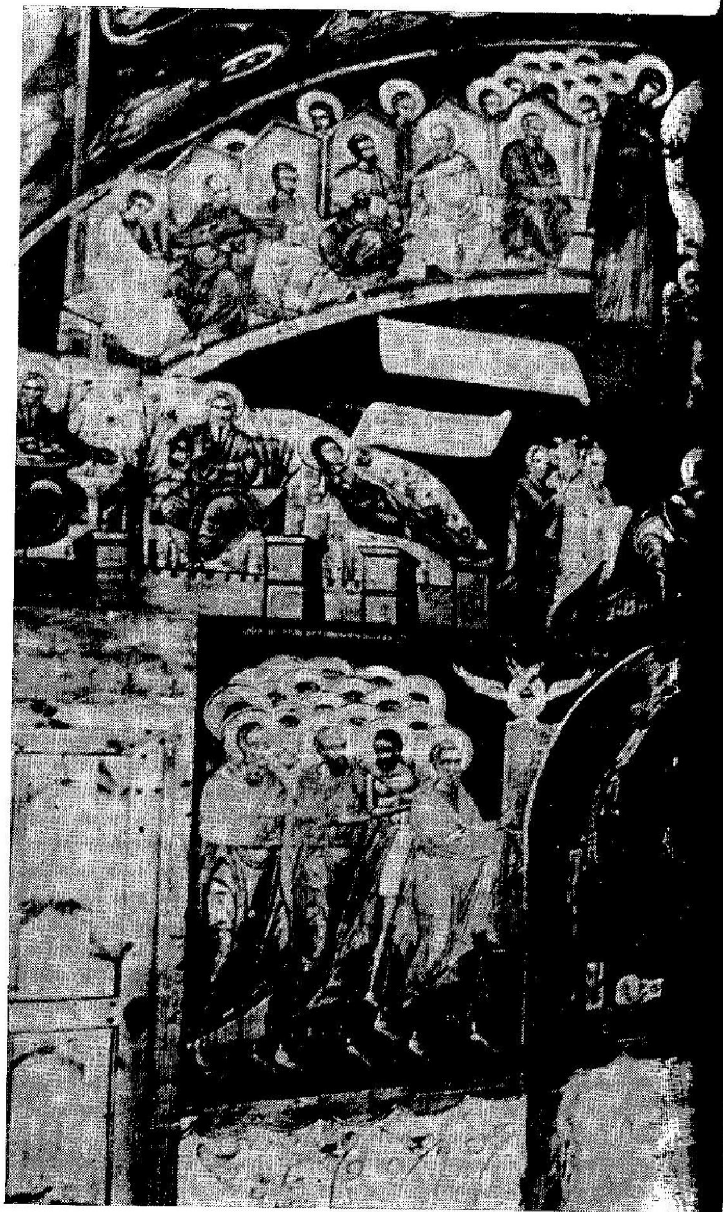

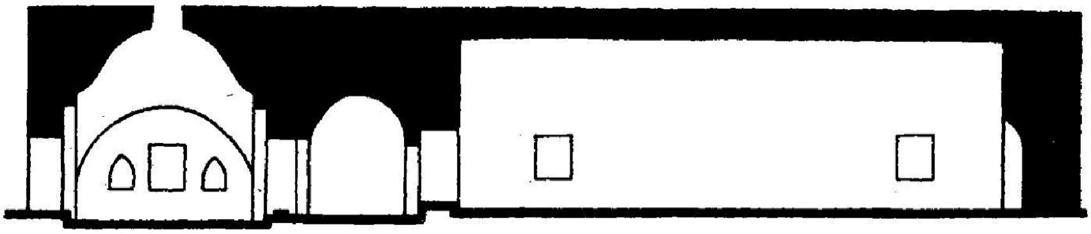

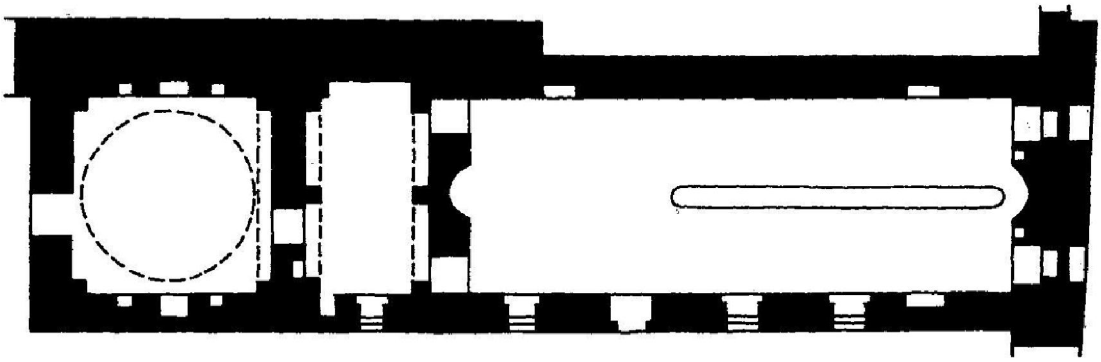

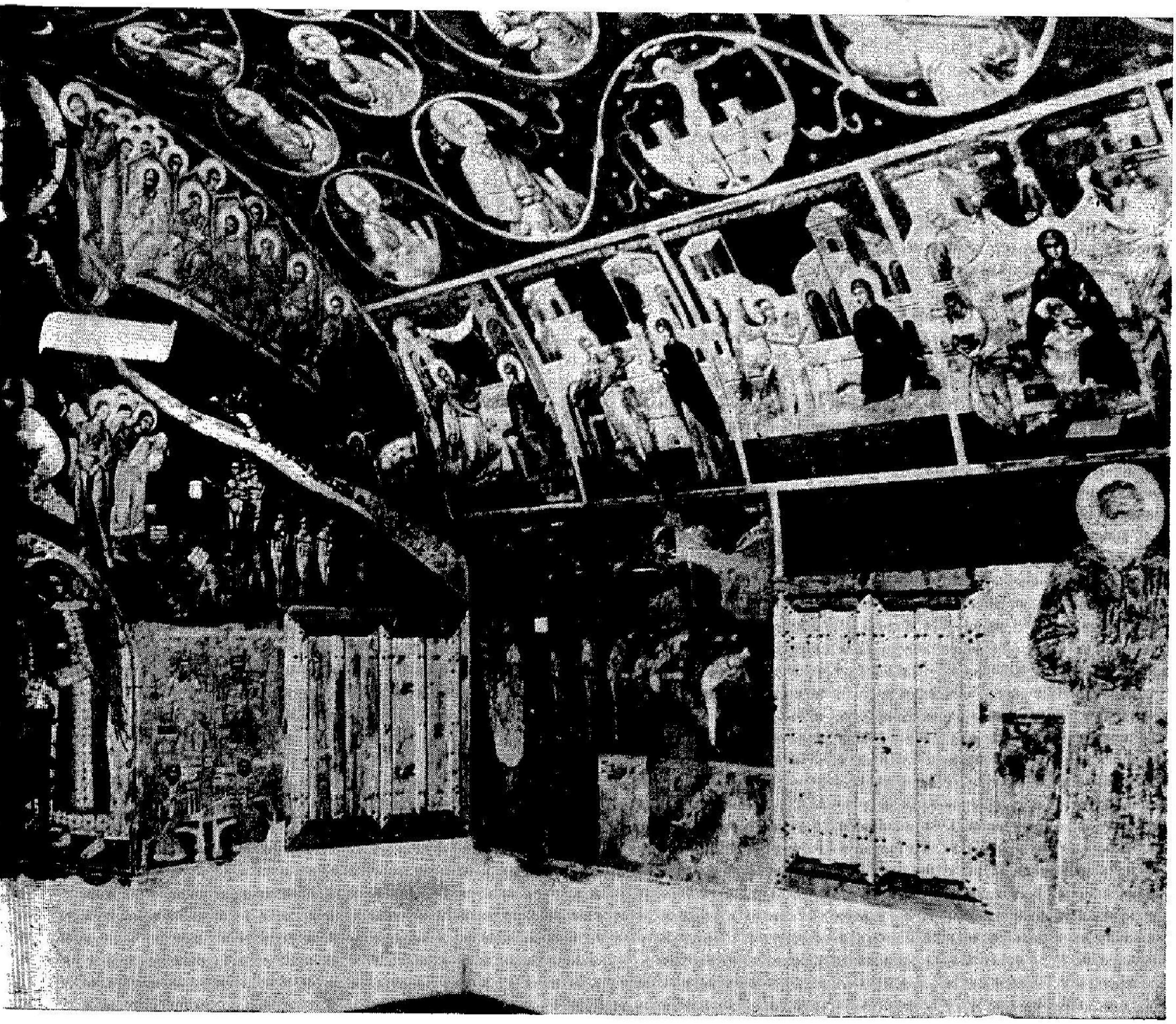

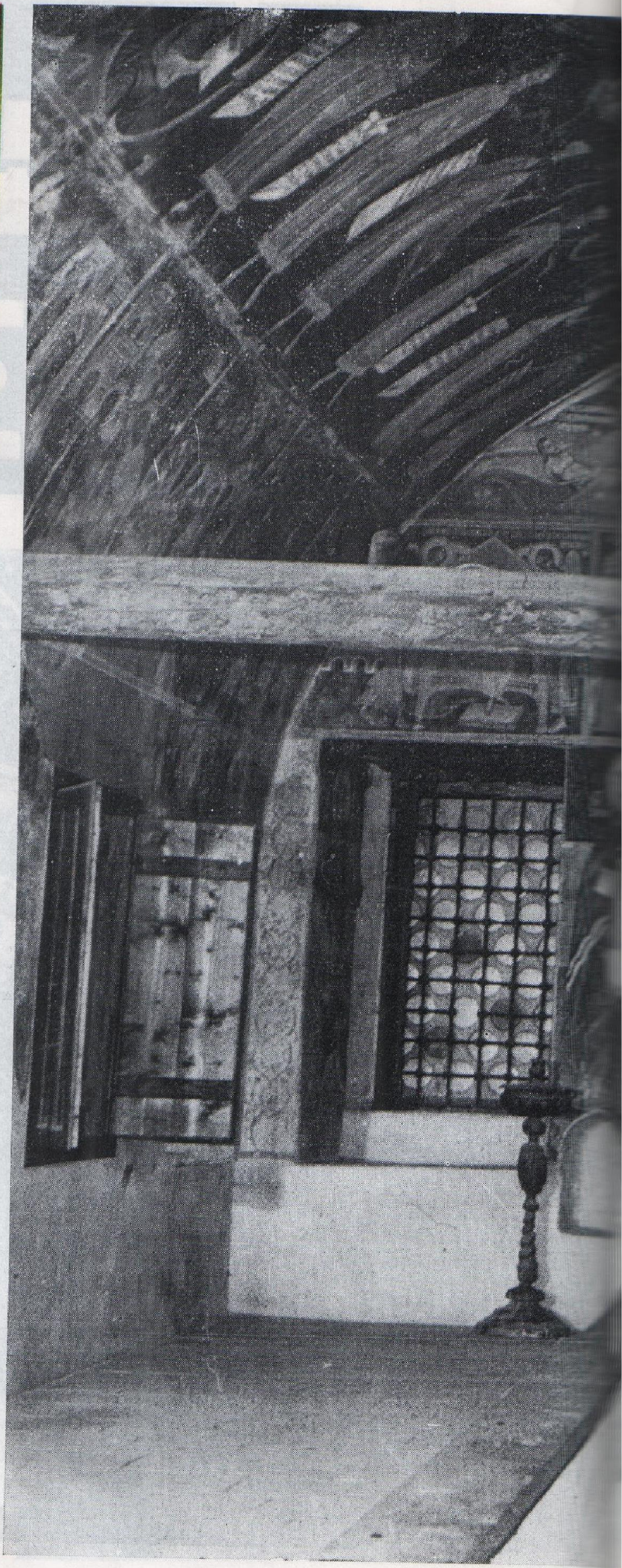

Фиг. 142. Бачковският манастир. Трапезарията; *в* — стенопис; *г* — интериор

Намерените в някои манастири (като този при Кръглата църква и в Аврадака) грижливо изградени кладенци, останки от чешми и други малки архитектурни форми сочат, че освен основното им предназначение — да посрещат чисто практически нужди, свързани с религиозните обреди, те са били използвани и за създаване на архитектурни акценти в манастирските дворове.

Поради оскъдността на материалите за архитектурното оформление на манастирските ансамбли засега може да се говори само условно. Сравнително добре запазените отделни сектори в манастира под Зъбуите (а и останките на някои други манастири) дават известна идея за архитектурния образ на ансамблите и подкрепят хипотезата, че някои от манастирските крила са били двуетажни. Приемайки тази хипотеза като твърде вероятна, можем да кажем, че архитектурата на манастирските комплекси е имала по-раздвижени ажурени форми към двора. Обратно, като съдим по оцелелите неразчленени външни зидове на разкопаните паметници, предполагаме, че обликът на манастирите отвън е бил подчертано суров.

* * *

При разглеждането на общите пла-

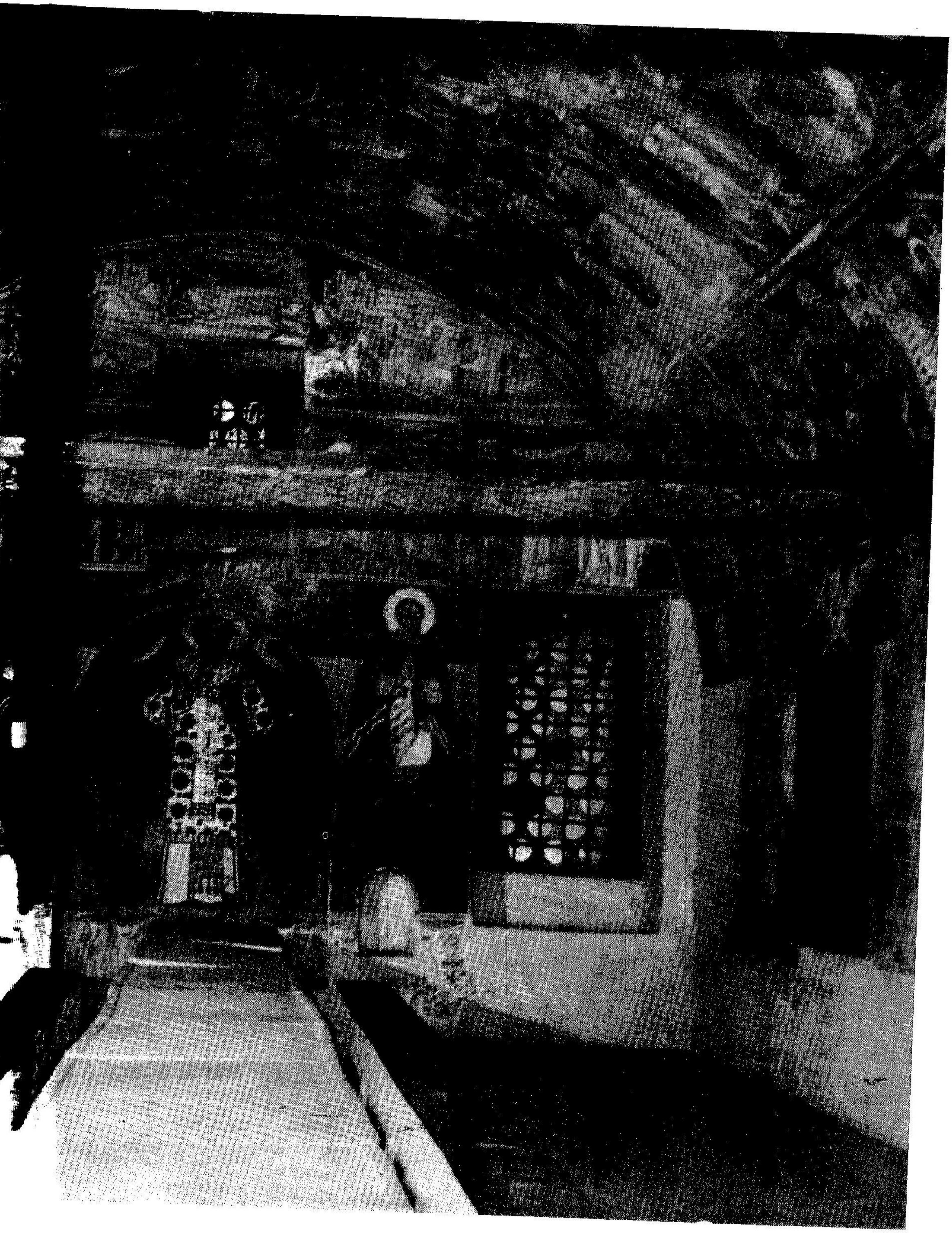

ново-композиционни особености на старобългарските манастири от Велики Преслав и посочването на специфичните им черти и на историческите сведения за тях споменахме, че комплексите са били използувани не само за култови нужди. Известните досега материали дават основание дори преди окончателното разкопаване на всички манастирски ансамбли да бъде направен опит за определяне на допълнителните функции на преславските манастири. Естествено това разграничаване засега има условен характер и повдига допълнителни въпроси, но ние го предлагаме с цел бъдещите изследвания евентуално да се разширят и в тази насока.

Манастири, които са имали представителни функции. Към тази група отнасяме манастира на Кръглата църква и големия комплекс от местността под Зъбуите (наречен още комплекс Под манастира).

Първият манастир за съжаление още не е разкопан, но ние разполагаме с останките от блестящата архитектура на Кръглата църква и с разкритите плочки и фрагменти, изписани с кирилско писмо, чиито текстове минават от плочка в плочка; това показва, че са били използувани като учебни помагала. Освен това в известната приписка на Тудор Доксов се говори, че тук, в „Златната църква при устието на Тича", са били преписвани „благочестивите книги", преведени от гръцки и славянски език по заповед на цар Симеон. Тези два факта, подкрепени от уникалната планова композиция и изтънчената декоративна украса на църквата, говорят за по-изтъкнатата ѝ роля в дворцовия и в обществения живот на столицата. Те ни насочват към хипотезата, че този комплекс е бил може би свързан с битието на царския двор, но същевременно е служил и като център на преславската книжовна школа. Вероятно той е изпълнявал във Велики Преслав същата роля, която е имала Голямата базилика в Плиска.

Подчертано монументалните размери на втория ансамбъл, наличието в него на няколко двора и на редица помещения, между които и баня, свидетелствуват за големи жилищни изисквания. Тук са разкрити множество разнообразни и изящни предмети на лукса, както и фрагменти от изключително богата архитектурно-пластична украса. Като имаме пред вид близостта и на този комплекс до двореца, допускаме, че е възможно той също да е изпълнявал по-специални представителни функции.

Манастири, средища на книжовна дейност. В тази група включваме както градските, така и извънградските манастири. Познавайки историческата обстановка през разглеждания период и общоприетата теза, че във Велики Преслав е разцъфтял „Златният век" на българската книжнина, не допускаме, че тази многостранна дейност е могла да се реализира само на едно или две места. Навярно в цяла група от богати манастири, не много отдалечени от политическия център и разполагащи със значителен брой монаси и с големи помещения, са могли да бъдат създадени необходимите благоприятни условия за оживена книжовна дейност. Такива са били безспорно манастирите на Вълкашина, Аврадака, Черешето и др.

Манастири, центрове на художествени занаяти. Съществуващите археологически данни говорят, че такива са били навярно всички манастири на Велики Преслав, но със сигурност — тези в Патлейна, Тузлалъка, под Зъбуите и около Кръглата църква. Както вече се каза, работилниците са били разположени в най-отдалечените от църквата краища на комплексите. Намерените в производствените помещения значителни количества продукция (облицовъчни плочи) и суровина дават основание да се смята, че в манастирите е било организирано голямо постоянно действуващо производство, предназначено за украсата на представителните столични сгради. Вероятно същите задачи са имали и други художествени ателиета във Велики Преслав.

Споменахме, че от патлейнския манастир „Св. Пантелеймон" произхожда

Фиг. 143. Велики Преслав. Керамична икона от манастира в местността Тузлалъка

световно известният керамичен образ на военния светец Теодор. През последните години бяха разкрити и в други преславски манастири голям брой малки икони с изображения на светци. (фиг. 143 а, б). Както изглежда, на преславските манастири се пада най-значителният дял от заслугата за създаването на различните клонове на приложните изкуства и художествените занаяти на Първата българска държава. Намерените в тях оригинални образци от разноцветни керамични плочки, части от подови настилки, облицовки и др. демонстрират широк творчески размах и художествена сила, характерни за артистичната школа на Велики Преслав.

* * *

Манастирите от Велики Преслав представляват ценен дял в областта на нашето архитектурно наследство. Те са най-добре оформените архитектурни комплекси с верижен план, съчетаващи елементи на монументалност и живописност. Манастирите на втората българска столица очертават началните форми на композиционните схеми и главните насоки за развитие на по-късното манастирско строителство в средновековна България. В тях са отразени планови решения, които имат пряка връзка с местната строителна тра-

диция. Те установяват приемственост по отношение на избора на място за манастир и начина на групиране на различните манастирски сгради вътре в комплекса. В някои случаи ансамблите на самите средновековни манастири са били формирани в течение на векове. Това има съществено значение за архитектурния облик на комплексите, които представляват жива връзка между историческите епохи на Първата и Втората българска държава. Преславските манастири от края на IX до началото на XI в. се отличават с редица характерни черти и свидетелствуват за умението на средновековния строител да решава сложни градоустройствени и композиционни задачи, да създава ансамбли от различни по обем и характер сгради.

Както проследихме, манастирите от Велики Преслав са представлявали огнища на духовна култура, изкуство и художествени занаяти. За разлика от манастирските общежития на Изтока които са „тиха обител" за индивидуално духовно извисяване, преславските манастири са били средища на голяма общественополезна дейност, засвидетелствувана от археологическите разкопки. Исторически известно е, че първите наши монаси са не само духовници, но и книжовници-просветители. В преславските манастири са се преписвали и съчинявали книги, а заедно с текста им се изработвали високохудожествени илюстрации от художници-калиграфи. Във Велики Преслав са работили видните български книжовници Константин Преславски, Йоан Екзарх, Тудор Доксов и др.

В манастирите са действували постоянни художествено-производствени ателиета за декоративна украса, изработвана от опитни майстори — живописци, скулптори и керамици. Самите майстори-декоратори са били грамотни българи. Това са установява от многобройните плочки с отбелязани върху тях кирилски и глаголически букви, използувани като производствени знаци на ателиетата. Обилието на находки от глазирана керамика във Велики Преслав и намерените в преславските манастири пещи определено показват, че тази керамика е била произвеждана на самото място. И наистина тя е така характерна за архитектурата на Велики Преслав, че с право е получила световна известност под името „преславска керамика". Наред с абстрактните и палметообразни мотиви в нейните рисунки се срещат и животински фигури, а също и забележителни изображения на светци. Керамичните иконни образи, работени в ателиетата на Патлейна, Тузлалъка и манастира под Зъбуите сочат високохудожествено развитие, изящност и индивидуалност в изпълнението. Всичко това дава основание да се приеме тезата, че преславските манастири са били действително огнища на старобългарската култура и изкуство, чрез които българският народ се е изравнил с най-просветените народи от епохата на ранния феодализъм.

* * *

Няма съмнение, че настоящият труд като пръв опит в тази област ще съдържа редица пропуски и непълноти. Не е изключено предстоящите разкопки да разкрият нови данни и материали, които да подкрепят и уточнят или дори да отхвърлят някои днешни виждания. Ние смятаме обаче, че това не отменя задължението още на сегашния етап на проучванията да се предложат отправни хипотези. Бихме се радвали, ако този труд предизвика дискусии и нови проучвания, което би помогнало да се приближим до изясняването на някои важни въпроси на ранното манастирско строителство в средновековна България.

Фиг. 143 б. Велик Преслав. Керамична икона от манастира в местността Тузлалъка

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Направеното изследване на преславските кръстокуполни църкви и манастири ни дава основание да изкажем хипотезата, че още преди пренасянето на старобългарската столица от Плиска във Велики Преслав последният е бил вече значителен християнско-религиозен център. Съображенията ни за това са следните.

Във Велики Преслав са построени извънредно много манастири и особено църкви, застъпващи нееднакви архитектурни типове (базилики, ротонда, кръстокуполни църкви) и при това в различни варианти, обединени обаче от редица общи черти, характерни за църковната архитектура от епохата на Първата българска държава. Този факт свидетелствува за оживено култово строителство и за по-дълъг строителен период.

Направеният анализ показва промени в предпочитането и използуването на паметниците, задължителни преустройства в техните олтарни части, а заедно с това и промени в художествения вкус, които могат да се проявят през едно по-продължително време.

Исторически известно е, че през 886 г. Климент заминава за западните краища на страната, а в Източна България остава Наум, около когото се събира кръг от млади български книжовници. Може да се предположи, че те са работили във Велики Преслав, който е бил вече силна крепост [51, с. 32; 106], а в околността му е живяло славянско население [15, с. 20; 25], поддържащо новата религия и политика на княз Борис I. Обстоятелството, че именно Велики Преслав е останал известен в историята като център, в който процъфтява славянската писменост, насочва към такова предположение, още повече че според историческите извори в Плиска като в столица е била по-силна прабългарската върхушка, която все още е проявявала привързаност към старите езически обичаи.

Известно е също, че Наум заминава за Западна България едва през 893 г. До това време той едва ли е развивал религиозна и книжовна дейност само в Плиска, където от 889 до 893 г. се възражда официално езическият култ, поддържан активно от управляващия княз Владимир, чиято резиденция е именно Плиска.

Знае се, че заедно с Наум са работили и другите пристигнали в България ученици на братята Кирил и Методий. В Плиска обаче (освен в манастира на Голямата базилика) не са намерени досега данни за манастирска книжовна дейност, докато в Преслав има писмени източници и много археологически материали, свидетелствуващи за широко разгърнато манастирско строителство и свързан с него богат духовен живот. Това ни кара да мислим, че може би не в Плиска, а направо във Велики Преслав са поставени основите на известната книжовна школа, и то още по времето на княз Борис I, за да може тя да даде своите богати плодове по времето на цар Симеон.

Не другаде, а именно във Велики Преслав е бил свикан големият църковен събор през 893 г., на който княз Борис I известил за детронирането на Владимир и провъзгласяването на Симеон за цар на България и на който славянският език е бил признат за официален и богослужебен. Това важно събитие, с чието решение се слага в същност край на прабългарското етническо и политическо предимство, е могло да стане само на сигурно място, където е съществувал нов дух и укрепнали християнски позиции.

Пренасянето на столицата от Плиска във Велики Преслав е било наложено не само от стратегически съображения, както с основание обикновено се изтъква, но и „поради промяната в църковната организация на страната" [51, с. 34], която може би е имала тук създаден вече свой християнски център. Покръстването е голямо историческо събитие за епохата и дори само по себе си е достатъчно като причина за преместването на българската столица. Във всички случаи по наше мнение още по времето на княз Борис I Велики Преслав е играл много по-активна роля в живота на Първата българска държава, отколкото сега се предполага.

Обстоятелството, че в Плиска също има значителен брой църкви (но с базиликален план) и че тук се издига най-монументалният паметник в средновековна България — Голямата базилика, не противоречи на нашата хипотеза. Защото съвсем естествено е, че в Плиска са се строяли църковни сгради през периода, когато тя все още е била официалната столица на християнската държава. Проблемата е каква роля са играли те в живота на държавата. Според нас двата големи храма — Голямата базилика и Дворцовата църква, които са пряко свързани с дворцовия живот, са изпълнявали представителни функции. Дворцовата църква е била предназначена за черкуване в нея на членовете на княжеския двор, а комплексът на Голямата базилика се тълкува в светлината на последните данни като манастир, служещ същевременно за архиепископска резиденция.

Останалите църкви на Плиска са малки и с непретенциозна архитектура. Около тях не са разкрити засега помещения, които да дават възможност за евентуалното им тълкуване като манастирски общежития. Споменатите малки базилики от Плиска имат безспорно предназначение само на скромни квартални храмове. Обратно, във Велики Преслав отдавна е документирано по безспорен начин голямо манастирско строителство. Разкопките през последните години не само още веднъж потвърдиха този факт, но хвърлиха и нова обилна светлина по въпроса за водения в преславските манастири извънредно интензивен духовен живот, който ги очертава като центрове на наука, изкуства и художествени занаяти. Всички тези предположения водят към мисълта, че Велики Преслав е могъл да привлече вниманието на княз Борис I и на бъдещия цар Симеон при избора им на нова столица не само като здраво укрепен и природно защитен град, който е играл по онова време важна роля в българската държава, но и като значителен християнско-религиозен център на страната.[49]

Естествено тази наша хипотеза повдига редица допълнителни въпроси, свързани с хронологията на другите строежи във Велики Преслав и представлява сложен проблем, на който бъдещите проучвания ще дадат отговор.

* * *

В края на IX и през X в. пред българските строители са били поставени същите задачи, както в другите християнски страни. Внесените отвън архитектурни типове на църквата и манастирската обител претърпяват обаче промени на местна почва и носят отпечатъка на специфичното развитие на българските условия за живот.

Големият брой църкви и манастири във Велики Преслав и тяхното разнообразие и днес основателно вълнуват изследователите на българската средновековна архитектура. Най-общо казано, този факт може да се обясни с особеностите на конкретната историческа обстановка в България в края на IX и през X в. и с мястото, което Велики Преслав е заемал като религиозно-културен център и столица на мощната славянобългарска държава, застрашаваща със силата си даже вековната Византийска империя. През Ранното средновековие България преживява забележително време и в този цветущ за държавата и нейната столица период са били изградени много и различни църковни сгради и манастирски ансамбли.

Кръстокуполната църква като архитектурно решение идва в България от Византия, а със своите развити форми — от Константинопол, заедно с официалния култов ритуал. Резултатите от последните проучвания показаха, че Велики Преслав е имал дълго историческо съществуване преди 893 г., т. е. преди обявяването му за столица [25, 65]. Оттук следва, че и преди тази дата там вероятно са били изграждани християнски храмове.

Досегашните публикации отнасят четири от разкопаните църкви-базилики на Велики Преслав към най-ранното му църковно строителство. Ние смятаме, че времето на построяването им се отнася наистина към началния християнски период на Преслав, а той съответствува на базиликалното строителство в Плиска. Това съвпада с изтъкнатото по-горе твърдение, че изобщо базиликите са хронологически първият църковен тип в средновековна България.

Не може да се подкрепи обаче схващането, че кръстокуполната църква във Велики Преслав би могла да произлезе на местна почва от скъсената базилика, изграждана в Плиска, макар че на пръв поглед нееднаквостта в плановете на тези два архитектурни типа не изглежда така голяма. Но ако ги анализираме цялостно — в тяхното обемно, пространствено и конструктивно решение, става веднага очевидна разликата между тях. При базиликата, била тя удължена или скъсена, всички обемно-пространствени елементи са подредени винаги по хоризонталната ос, а покритието им е или засводено (с полуцилиндрични сводове), или има дървена конструкция. При кръстокуполната църква всички пространствени и конструктивни елементи са подчинени на вертикалната ос, увенчана задължително с купол. Архитектурният образ и силует на двата църковни типа са съвършено разнородни.

Като разглеждаме местоположението на преславските църкви и манастири, установяваме един на пръв поглед изненадващ факт. Всички те без изключение се намират извън крепостните стени на така наречения вътрешен град, където засега е разкрит само дворцовият ансамбъл. При това само малка част от тях са разположени във външния град, а по-голям брой — извън укрепената му територия.[50]

От тези наблюдения може да се направи един важен извод за градоустройствената структура на Велики Преслав и за мястото на неговите църкви и манастири: вътрешният град на втората българска столица е бил третиран като княжеска резиденция, в която са се издигали дворците на светската власт. Навярно това градоустройствено решение е било прилагано по стара строителна традиция, установена в устройството на аулите. От друга страна, разпръснатостта на църковните сгради говори за връзката на християнското строителство с разрастването и развитието на средновековния град.

За съжаление на малката площ на вътрешния град в Преслав засега не са направени изчерпателни сондажни проучвания, които биха хвърлили повече светлина по въпроса за застрояването му. Не можем все още да говорим с пълна увереност и за цялостната градоустройствена структура на втората българска столица, както и за това, доколко активно организираща е била ролята на култовите сгради в нея. Дали монументалният дворцов ансамбъл във Велики Преслав е разполагал (както в Плиска и Търново) с подобаващ му по украса дворцов храм или параклис, изграден във или близо до дворцовата цитадела, е въпрос, по който можем да изкажем засега само нашето предположение.[50]

Като имаме пред вид, че повечето от известните днес църкви и манастири във Велики Преслав са изградени на лични или по-високо издигнати места, предполагаме, че те са създавали със своя обем и с куполите си вертикалните акценти на средновековния Преслав и неговата околност. Във връзка с това особено показателен е примерът с построяването на част от ротондата на известната Кръгла църква върху висок изкуствен насип. Този факт говори за съзнателно извършена промяна на терена с цел да се създаде висока тераса, върху която да стъпи

уникалният паметник, изпълнявал навярно в градоустройствено отношение ролята на една от вертикалните доминанти на столицата. Известните до днес фактически данни за Кръглата църква и нейния манастир ни насочват също към хипотезата, че този паметник е могъл да бъде използуван за представителна дворцова църква във Велики Преслав. Може би тя е играла еднаква роля, както Голямата базилика в Плиска, която, макар и ситуирана извън вътрешния град, е била безусловно свързана с живота в дворците на първата българска столица.

Допълнителна светлина по въпроса за представителното култово строителство в Преслав и връзката му с двореца ще хвърли публикуването на новоразкопания извънредно голям и богат комплекс в местността под Зъбуите. Той се намира също в близост до двореца и Кръглата църква и почти в обща визуална ос с тях.

През първите години след покръстването главният стремеж в областта на църковното строителство е бил да се създадат просторни помещения, които да приютят богомолците. За тази цел се приспособяват дори плановете на старите езически храмове и се търсят решения и форми, по-рационални в икономическо и функционално отношение. Малко по-късно настъпва етап на по-голяма зрялост. Тогава се създават завършени художествени произведения, отличаващи се с определени архитектурно-художествени качества.

Доминиращ архитектурен тип в църковното строителство през този период става официозът на Византия — кръстокуполната църква. Тя измества базиликата и се развива в съответствие с местните разбирания, художествен вкус и технически възможности. Същата модификация претърпява и манастирската композиция.

Разнообразното архитектурно оформление на преславските паметници отговаря на големите претенции на българската държавност, а развитието им съответствува на творческия подем на историческата епоха, на търсенето на нови архитектурно-декоративни форми и похвати в строителството.

В църковната архитектура на Велики Преслав е изразен стремежът на българския народ към красота и усвояване на съвременните естетически ценности, благородна амбиция за изравняване с културата на по-старите християнски народи.

В този процес на бърза асимилация на постиженията във водещите културни центрове българската църковна архитектура не само използува репертоара от планове и форми на византийската архитектура, но и сама я обогатява с нови творчески реализации. Още през този ранен етап започват да изкристализират постепенно и някои специфични особености на българската архитектура, които бележат нейния по-късен оригинален принос в общата съкровищница на византийската и световна култура.

Новаторските черти в култовото строителство на Велики Преслав са изразени в разновидностите на установените църковни типове и манастирски ансамбли, в многообразието на плановете, в развитието на отделните архитектурни елементи, в стремежа към разнообразна и богата фасадна декорация и изящна вътрешна украса, в чувството за индивидуалност в изпълнението. По находките се съди, че кръстокуполните църкви на Велики Преслав са били украсени с разноцветни мраморни облицовки и мозайки, с глазирана цветна керамика, декоративни пана и скулптура. Каменната преславска пластика, развита не в плоския релеф на византийските образци, а напротив, в сочна обемност, демонстрира едно свежо, живо изкуство, в което се съчетават творчески елементи на античното, славянското, ориенталското и раннохристиянското изкуство. Впечатлението за блясък, пъстроцветие и красота е правдиво отразено в думите на възхвала, изказани от Йоан Екзарх. Сама по себе си тази богата архитектура със своята творческа същност, сложност и стремеж към усъвършенствуване подкрепя тезата за създаване на самостоятелна българска художествена школа във византийски стил.

Велики Преслав е хронологически най-ранният славянски културен център, където извънредно активно се формират нови архитектурно-художествени идеи. Тук се създават оригинални местни творби, в които формите на официалния византийски канон се заменят с такива, които са по-близки до местния художествен вкус. Българската архитектура е загубила от своята монументалност, характерна за езическия период, но е съчетала интимността на пространствата с изящността на формите, обогатявайки своята програма с нови архитектонични конструкции и декоративни похвати. Използуването на чисто каменния градеж и на своеобразна декорация придават специфичен облик на църковното строителство, което се различава от византийските образци. В общия разцвет на българската култура архитектурата заедно с изобразителните изкуства създава блестящ художествен синтез, който все още не е получил своята пълностойна оценка за развитието на Ранното европейско средновековие.

Жизнеността на старобългарската църковна архитектура се доказва от факта, че въпреки политическите превратности на времето нишката на традицията в църковното и манастирско строителство през Средновековието не е била прекъсната, защото тя е била свързана с българската народност и поддържана от талантливите български строители.

На основата на постиженията на Първата българска държава и по-специално на преславската църковна архитектура се доразвива и обогатява църковната архитектура и на зрелия български феодализъм.

През IX — X в. Велики Преслав е творческа област в християнския свят, където се развива активен духовен живот и се създава култура с важен принос в общото развитие на византийската култура през епохата на Ранното средновековие.

БЕЛЕЖКИ

[1] През Ранното средновековие църквите и манастирите са единствените широко достъпни обществени сгради с представителни функции.

[2] През последно време беше изказано схващането [182, 115, 141], че в първите години на християнството, когато България, макар и за кратък период, е била под авторитета на римо-католическата църква, в Плиска са били градени базилики под влияние на западния християнски свят. Негов официален църковен тип през IX в. е била базиликата, предшественица на голямата романска катедрала. Това влияние обаче е било мимолетно и не е пуснало дълбоки корени в българските земи. То съответствува на краткия исторически престой в България на римската курия начело с епископ Формоза и не дава отражение на основните насоки в българското църковно строителство.

[3] Една от възможните линии на появата на кръстокуполната църква в самата Византия е по пътя на развитието на базиликата с купол.

[4] Почти аналогична е картината и в първата българска столица Плиска, където до наши дни във вътрешния град са известни само две църкви. При това едната от тях — Дворцовата църква, е изградена върху разрушен езически храм, а другата има характер на по-късно построен дворцов параклис, а не на първично замислена църква към двореца.

[5] При изследването сме имали пред вид и някои новоразкрити и непубликувани още материали, които ни бяха предоставени от техните изследователи. На всички, които ни оказаха съдействие, изказваме сърдечна благодарност.

[6] Подобна теза застъпва и арх. П. Карасимеонов в труда си „Начало на славянобългарската архитектура и история" [71].

[7] Допустимо е в дебелината на източния зид да е имало ниши, но поради силното разрушаване на паметника следи от тях не са останали. (Днес църквата е напълно обезличена.)

[8] След консервацията на църквата № 2 от Селище съвременният проучвател е почти лишен от възможността да прави нови наблюдения върху нейните оригинални части. При консервацията не са отбелязани характерното членение с ниши на западната фасада и широката ниша на страничните фасади, която маркира напречното рамо на кръста.

[9] Студията за този паметник беше под печат, когато нейните автори Т. Тотев и П. Георгиев ни предоставиха плана на църквата, за което им изказваме голямата си благодарност.

[10] Н. Мавродинов предполагаше, че страничните фасади на църквата са били украсени с по две широки арки, а западната—с една, в която е бил поставен входът. Разкопките не потвърдиха тази хипотеза. Върху разкритите части от фасадните стени не бяха открити пиластри.

[11] Както показват археологическите разкопки, по-малките църкви — кръстокуполните църкви от провинциалния и съкратения вариант, както и от този с плътни междурамия са били използувани главно като феодални гробнични храмове.

[12] Например църквата „Св. Пантелеймон" в с. Нерези до Скопие, църквите в Старо Нагоричино и Матейче, Куманско и др.

[13] Църквата е напълно разрушена, но съществуващите подробни описания от Константин Порфирогенет и патриарх Фотий дават доста добра представа за нейния план, архитектура и особено за изключително богатата ѝ декоративна украса.

[14] Споменахме, че напоследък беше изказана хипотеза от Т. Смядовски, според която нишите в преславските църкви са се появили под влияние на каролингската архитектура на Запад и като елемент на църковната архитектура са били пренесени в България от латински мисионери при посещението им в Плиска. Но доказателствата на тази хипотеза и особено посочените от автора паралели между преславски паметници и такива от каролинския свят са недостатъчно убедителни [115, с. 33 — 47].

[15] Единствено така наречената Горна църква при вътрешната крепостна стена има разчленен притвор.

[16] Средната част на северната стена на притвора е оставена при консервацията по-ниско. Това заблуждава, че тук е имало врата, съответствуваща на южната.

[17] Единствената византийска църква в Цариград, която е имала на фасадите си вградени колонки върху пиластри, е така наречената днес Бодрум джамия.

[18] Дворцовата приемна зала във Велики Преслав е имала също полуколони на фасадните ѝ стени.

[19] Н. Чанева-Дечевска. Архитектурни паралели и влияния между български и кавказки църковни паметници от Средновековието. Доклад, изнесен на научна сесия на НОИ — БАН, и Министерството на културата на СССР на тема „Българо-съветски връзки в областта на художествената архитектура“. София, 1976.

[20] Нишите на кавказките паметници имат по-стройни пропорции и са подредени в по-бърз ритъм. Аркадите им са съставени от много тънки колони или сноп от колонки.

[21] Според В. Мавродинова кулите на фасадите са стара особеност на местната строителна традиция. Те се срещат в редица църкви още от ранновизантийския период (край София — базиликата в Бухово, църквата в Иваняне; край Варна — църквата в местността Джанавар тепе, и др.).

[22] Начало на целенасочено изследване по този въпрос поставиха В. Иванова и Б. Игнатов [68].

[23] Не е безинтересно според нас да се отбележи, че църквите в Армения и Грузия от разглеждания период почти без изключение имат в напречната ос на пространствения кръст широки отвори — врати, насочващи движението на богомолците направо към подкуполния квадрат на църквата. На този факт досега не е обръщано внимание от други наши изследователи. За съжаление лошото състояние на преславските паметници не позволява при тях да се провери подобна възможност.

[24] Изобщо местният камък е традиционен строителен материал за цялото църковно строителство на Първата българска държава.

[25] Същият градеж са имали и църквите от Плиска, с изключение на Голямата базилика.

[26] В останките на някои църкви са разкрити скулптирани конзоли, подобни на прилаганите в ранната арменска архитектура

[27] Становищата ни в този труд са докладвани и приети от научните съвети на СТИГА при БАН и на Археологическия институт при БАН. Трябва да се отбележи, че разработките ни за преславските кръстокуполни църкви и манастири станаха известни на широк кръг от специалисти през 1975 г., откогато са в научно обръщение.

[28] Още навремето Айналов и Мийе обърнаха внимание, че трябва да се има пред вид различието между архитектурата на Константинопол и тази на източните архитектурни школи и че трябва с различен критерий да се подхожда към анализа на архитектурната композиция на сградите, създавани от тях (Византийский временник, XXVIII, 1968, с. 160).

[29] Из житието на Климент Охридски, написано от Теофилакт Охридски. Пространно житие, изд. на П. Туницки, гл. XXIII, § 67, с. 128 — 129.

[30] Второ житие на Наум (X — XI в.). Срв. Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура (VI — XI в.). С., Наука и изкуство, 1977, с. 165.

[31] Изказвам голямата си благодарност на Т. Тотев — директор на филиала на Археологическия институт на БАН в Шумен, за съдействието и съгласието му да публикувам данни и снимки от разкопаните от него и под негово ръководство непубликувани още комплекси във Велики Преслав.

[32] За да се преодолее свличането на изкуствения насип, той е укрепен със солиден подпорен зид с мощни полукръгли контрафорси, наподобяващи кули.

[33] Материалите са докладвани периодично от Т. Тотев на отчетните конференции на АИМ.

[34] Тази хипотеза се подкрепя от едно сведение, пазено в Белградската библиотека. В него се съобщава, че близо до Преслав е имало манастир на цар Петър, в който той е живял като монах. В подкрепа на същата хипотеза е и текстът на „религиозните служби“ на цар Петър, предназначени за изпълнение в един от преславските манастири. Може би тези сведения се отнасят именно за разглеждания манастир [120, с. 17].

[35] Западно от църквата са били разчистени останки от двуделна сграда (днес несъществуваща). Близо до нея е била разкрита голяма правоъгълна тухлена пещ (също унищожена). Намерените находки в споменатата сграда и откритото огнище свидетелствуват, че помещението е било работилница, в която са били изготвяни навярно детайли за украсата на самата църква. Не са известни обаче данни, които да осветляват въпроса, дали работилницата е действувала като производствен център и след изграждането на църквата.

[36] Материалите са докладвани на научни конференции на АИМ от Т. Тотев
Комплексът е разкопан и проучен от Т. Тотев, който още не го е публикувал цялостно.

[37] Според типици на средновековни манастири трапезарията трябва да се намира близо до църквата, както е в този случай.

[38] Самият Н. Мавродинов твърди, че тук е имало кухня [84, с. 171].

[39] Това наше становище беше изказано писмено още през 1975 г.

[40] Материалите от манастира в местността Тузлалъка са докладвани от Т. Тотев на отчетни конференции на АИМ.

[41] В Иран това са квадратни постройки, чието централно пространство е било покрито с купол, а рамената на кръста, опиращи се в средната част на всяка от фасадните стени, са оставали отворени с цялата си ширина.

[42] Ст. Ваклинов изказва предположение, че тази сграда е служила за жилище на игумена [21, с. 205].

[43] Най-големи размери е имало западното помещение, в което се е намирала шахтата за смесване на глината и където е влизал покрит канал за вода. В следващите три по-малки помещения са се извършвали останалите производствени операции.

[44] По сведение на Т. Тотев.

[45] Тази традиция наблюдаваме в Дворцовата църква от Плиска и в църквата западно от комплекса на Кръглата църква във Велики Преслав, които са построени върху основи на езически капища.

[46] Известно е, че първите християнски манастири са били изградени около перистилен двор с правоъгълни очертания (манастирите в Тебеса, Ум ис Сураб и др.).

[47] Манастирите във Фокида, Беотия и др. [26, с. 126 — 127].

[48] Удълженият план се е оказал най-удобен за този тип помещения, защото правоъгълната му форма позволява в средата да бъде поставена почти по цялата дължина на залата маса за хранене, около която са се събирали всички монаси.

[49] Тази наша догадка беше докладвана и приета от научните съвети на СТИГА при БАН и на Археологическия институт при БАН. Тя беше подкрепена напоследък в една статия на акад. Ем. Георгиев (в. Плиска — Мадара — Преслав, 16. V. 1977). В нея той изказва предположение, че първият епископ на Велики Преслав, наречен Константин Преславски (известен още като презвитер Константин, епископ Константин и Константин Български), и още едно духовно лице (дякон) са били изпратени в България от византийския император Михаил по искане на княз Борис I като организатори на българския църковен и духовен живот. Това е станало по времето, когато Методий със своите ученици е бил още в Моравия, т. е. преди 885 г. Според Ем. Георгиев скоро след пристигането си двамата пратеници — ученици на Методий, са положили основите на преславската книжовна школа.

Тази хипотеза подкрепя напълно нашата догадка, която се обосновава допълнително и от факта, че княз Борис I е имал идеята да създаде в държавата два културни центъра (във Велики Преслав и в Охрид). Това обстоятелство показва, че когато в България са дошли изгонените от Моравия ученици на Кирил и Методий, вероятно в Преслав вече е действувала столичната книжовна школа. Навярно нейните добри резултати са били оценени от княз Борис I. Като е имал пред вид укрепналото състояние на столичната школа, той е насочил вниманието си и към по-далечните краища на страната.

[50] По сведения на В. Иванова-Мавродинова и на участници в археологическите разкопки на Велики Преслав в близост до двореца се намира все още неразкрита една богата сграда. Същата предстои да бъде проучена археологически. Дали това е дворцова църква (по аналогия на Плиска), ще покажат бъдещите проучвания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акрабова-Жандова, И. Работилница за рисувана керамика на юг от Кръглата църква в Преслав. — ИАИ, XX, 1955, с. 487 — 510.
2. Аладашвили, Н. Монументальная скульптура Грузии. М., 1977.
3. Ангелов, Д. По някои въпроси около покръстването на българите. — ИПр, XXI, 1965, кн. 6, с. 38 — 57.
4. Ангелов, Д. Образуване на българската народност. С., 1971.
5. Ангелов, Д. България до края на XIV в. Културно-исторически преглед. В сб. Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 11 — 31.
6. Ангелов, Н. Към историята на скалния манастир при с. Иваново. — Археология, 1962, кн. 3, с. 16 — 20.
7. Ангелов, Н., С. Станчев. Гражданска постройка в долината на Бял бряг при Преслав. — ИАИ, XX, 1955, с. 429 — 441.
8. Ангелова, С. За производство на строителна керамика в Североизточна България през Ранното средновековие. — Археология, 1971, кн. 3, с. 3 — 24.
9. Андреев, М. Българската държава през Средновековието. С., 1974.
10. Антонова, В., Ц. Дремсизова. Проучвания в местността Селище в Преслав през 1960 и 1961 г. В сб. Преслав, I. С., 1968, с. 158 — 173.
11. Арутюнян, В., С. Сафарян. Памятники армянского зодчества. М., 1951.
12. Балутов, Д. Български исторически паметници на Атон. С., 1961.
13. Беридзе, В. Древнегрузинская архитектура. Тбилиси, 1974.
14. Беридзе, В. Некоторые аспекты грузинской купольной архитектуры. Тбилиси, 1976.
15. Бешевлиев, В. За славянските племена в Североизточна България от VI до IX в. В сб. Преслав, I. С., 1968, с. 17 — 28.
16. Бобчев, С. История на архитектурата през средните векове. С., 1973.
17. Бобчев, С., Л. Динолов. Бачковската костница. С., Техника, 1960.
18. Бояджиев, С. Църквата в Патлейна в светлината на нови данни. — Археология, 1960, кн. 4, с. 23 — 33.
19. Бояджиев, С. Църква № 4 в местността Селище в Преслав. — МПК, 1963, кн. 1, с. 10 — 15.
20. Брунов, Н. К вопросу об архитектурном стиле эпохи Палеологов в Константинополе. — ИБАИ, V, 1918 — 1919, с. 87 — 224.
21. Ваклинов, С. Формиране на старобългарската култура. С., Наука и изкуство, 1977.
22. Ваклинова, М. Канелюрата в преславската архитектурна декорация. В сб. Преслав, II. С., 1976, с. 209 — 219.
23. Василиев, А., Т. Силяновска-Новикова, Н. Труфешев, И. Любенова. Каменната пластика. С., БАН, 1973.
24. Велков, И. Разкопките в Мадара (1924 — 1928). В сб. Мадара, I. С., 1934, с. 105 — 123.
25. Венедиков, И. Преслав, преди да стане столица на България. В сб. Преслав, I. С., 1968, с. 39 — 47.
26. Всеобщая история архитектуры. Средние века. Т. 3. Л. — М., 1966.
27. Ганев, А. Аладжа манастир. — БТ, XXVII, 1935, с. 67 — 68.
28. Генов, М. Охридската и преславската школа. Културните средища на стара България (IX — X в.). — УПр. XXXIII, 1934, с. 225 — 238.
29. Георгиев, Е. Създаването на преславската и охридската книжовна школа в средновековна България. — ГСУФФ, 1955 кн. 1, с. 1 — 71.
30. Георгиев, Е. Преславската книжовна школа. — Плиска — Мадара — Преслав, 16. V. 1977.
31. Георгиева, С. Преславски тип керамика в музея на гр. Сталин. — ИВАД, VIII, 1951, с. 87 — 90.
32. Господинов, Ю. Разкопките в Патлейна и значението им за българската история. — ИВАД, III, с. 93 — 100.
33. Господинов, Ю. Разкопки в Патлейна. — ИАД, IV, 1914, с. 113 — 128.
34. Господинов, Ю. Разкопки в околността на Преслав. — ИБАД, VI, 1916 — 1918, с. 158 — 161.

35. Господинов, Ю. Разкопки в Преслав. — ИБАИ, VI, 1930 — 1931, с. 183 — 193.
36. Господинов, Ю. Находки в Преслав. — ИАИ, XIV, 1940 — 1942, с. 255 и сл.
37. Господинов, Ю. Нови находки в Преслав. — ИБАИ, XV, 1946, с. 82 — 85.
38. Господинов, Ю. Разкопки из долината на Бял бряг в Преслав. — РП, III, 1948, с. 73 и сл.
39. Господинов, Ю. Гробнични църкви на Тузлалъка в Преслав.—РП, III, 1948, с. 97—100.
40. Гошев, И. Правилата на Софийския манастир. — ГБФ, XVIII, 1940, с. 1 — 75.
41. Гюзелев, В. Княз Борис Първи (България през втората половина на IX в.). С, 1969.
42. Джингов, Г. Средновековната винарница в Патлейна. — Археология, 1961, кн. 4, с. 24 — 26.
43. Джингов, Г. Средновековната стъкларска работилница в Патлейна. — ИАИ, XXVI, 1963, с, 47 — 69.
44. Джингов, Г. Църквата в Хърцовец край В. Преслав. — Археология, 1963, кн. 3, с. 73 и сл.
45. Джингов, Г. За производството на стъкло в средновековна България. — ИПР, III, 1946 — 1947, С. 407 и сл.
46. Димов, В. Разкопките на Трапезица в Търново. — ИАД, V, 1915, с. 112 — 176.
47. Динеков, П. Книжовни средища в средновековна България. — ИПр, III, 1946 — 1947, с. 407 и сл.
48. Дремсизова-Нелчинова, Ц. Скален манастир край Мадара.—ИАИ, XXIV, 1961, с. 61 — 87.
49. Дуйчев, И. Из писмата на патриарх Николай Мистик. — ИИИ, XVI — XVII, 1940, с. 212 — 218.
50. Дуйчев, И. Из старата българска книжнина. Т. I. С., 1943.
51. Дуйчев, И. Проблеми на средновековната история на Преслав. Т. I. С., Български художник, 1968, с. 29 — 38.
52. Жандова, И. Декоративната керамика от Тузлалъка в Преслав. — РП, III, 1948, с. 111 — 128.
53. Жандова, И. Принос за проучването на керамичното производство в Преслав. — ИАИ, XXII, 1959, с. 223 — 233.
54. Жандова, И. Ново в Патлейна след Й. Господинов. В сб. Преслав, I, 1968, с. 69 — 79.
55. Златарски, В. Към историята на открития в местността Патлейна стар български манастир. — ИБАИ, I, 1921/1922, с. 146 — 162.
56. Златарски, В. Към историята на манастира Св. Наум в Македония. — МПр, I, 1924 — 1925, кн. 2, с. 1 — 11.
57. Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. I. С., 1927.
58. Иванов, Й. Манастирът Св. Наум на Охридското езеро. — Отечество, I, 1914—1915, с. 78 — 80.
59. Иванов, Й. Български книги и легенди. С., 1925.
60. Иванова, В. Проучване на църквата Гебе клисе. — ГНМ, V, 1926—1931, с. 229 — 232.
61. Иванова, В. Разкопки на Аврадака в Преслав. — РП, III, 1948, с. 13 — 64.
62. Иванова, В. Две църкви на Бял бряг в Преслав. — РП, III, 1948, с. 149 — 157.
63. Иванова, В. Две църкви при чупката на източната стена на вътрешния град в Преслав. — ИАИ, XX, 1955, с. 463 — 486.
64. Иванова, В. Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. В сб. Надписът на чъргубиля Мостич от Преслав. С., 1955, с. 43 — 102.
65. Иванова, В. Водач за старините и музея. Варна, 1966.
66. Иванова, В. За украсата на ръкописите на Преславската книжовна школа. В сб. Преслав, I, 1968, с. 80 — 124.
67. Иванова, В. Велики Преслав. Пътеводител. С., Септември, 1977.
68. Игнатов, Б. Към въпроса за българската архитектурна школа във византийски стил. — Археология, 1963, кн. 3, с. 55 — 64.
69. История на България. Т. I. С., БАН, 1961.
70. История на българското изобразително изкуство. С., БАН, 1976.
71. Карасимеонов, П. Начало на славянобългарската архитектура и история. С. 1943.
72. Кепов, И. Права на средновековните наши манастири. — УПр. XXXVI, 1937, с, 205 — 214.
73. Кондаков, Н. Византийские церкви и памятники Константинополя. Одесса, 1886.
74. Коцо, Д. Климентовиот манастир Св. Пантелејмон и разкопките при Имарет во Охрид. — Год. зборник на филоз. факултет, Скопије, I. 1948, с. 129 — 182.
75. Коцо, Д. Проучвања и археолошки испитивања на црквата на манастирот Св. Наум.— Зборник на археол. музеј, Скопије, II, 1958, с. 56 — 80.

76. Коцо, Д. Нови податоци за историјата на Климентовиот манастир Св. Пантале... Охрид. — Год. зборник на фил. фак. на Универзитетот во Скопије, XIX, 1967, с. ... 256.
77. Кратка история на българската архитектура. С., БАН, 1965.
78. Мавродинов, Н. Еднокорабната и кръстовидната църква по българските зем... края на XIV в. С., 1931.
79. Мавродинов, Н. Външната украса на старобългарските църкви. — ИБАИ, V... 1934, с. 262 — 330.
80. Мавродинов, Н. Базиликата в Плиска и българският дворцов церемониал. — ИАИ XIII, 1939, с. 246 — 252.
81. Мавродинов, Н. Византийска и старобългарска архитектура. — Архитектура, 1946, кн. 1, с. 4 — 10.
82. Мавродинов, Н. Разкопки и проучвания в Плиска. — РП, III, 1948, с. 159 — ...
83. Мавродинов, Н. Византийска архитектура. С., Наука и изкуство, 1955.
84. Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство. Т. I. С., Наука и изкуство, 1959. Т. II. С., Български художник, 1966.
85. Марутян, Т. Звартноц и памятники типа Звартноц. Ереван, 1963.
86. Маслев, С. Пустиннослужителна Мадара. — Археология, 1959, кн. 3 — 4, ... 24 — 34.
87. Маслев, С. Неизследвани скални църкви в Коларовградско. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 95 — 102.
88. Меписашвили, Р., В. Цинцадзе. Архитектура нагорной части историческ... провинции Грузии -- Шида-Картли. Тбилиси, 1975.
89. Милюков, П. Христианския древности Западной Македонии. — ИРАИК, IV, 1899, с. 21 — 151.
90. Мирчев, М. Разкопките в Караачтеке при гр. Варна. — ИАИ, XVII, 1950, с. 284 — 288.
91. Михайлов, С. Разкопки в Плиска през 1945—1947 г.—РП, III, 1948, с. 171—2...
92. Михайлов, С. Първата българска столица в светлината на последните разкопки. — ИПр, 1951, кн. 4, с. 122 — 159.
93. Михайлов, С. Археологически материали от Плиска. — ИАИ, XX, 1955, с. 49 — ...
94. Михайлов, С. Дворцовата църква в Плиска. — ИАИ, XX, 1955, с. 229 — 264.
95. Михайлов, С. Разкопки в Плиска през 1959 — 1961 г. — ИАИ, XXVI, 1963, ... 5 — 47.
96. Миятев, К. Симеоновата църква в Преслав и нейният епиграфичен материал. — БП... 1929 — 1930, кн. 1, с. 100 — 124.
97. Миятев, К. Българското изкуство през IX — X в. В сб. България 1000 години (927 — 1927). С., 1930, с. 139 — 182.
98. Миятев, К. Местни традиции и национални елементи в Кръглата преславска църква. — ИБАИ, VI, 1930 — 1931, с. 194 — 205.
99. Миятев, К. Кръглата църква в Преслав. С., 1932.
100. Миятев, К. Преславската керамика. С., 1936.
101. Миятев, К. Крумовият дворец и другите новооткрити постройки в Плиска. — ИБАИ XIV, 1940 — 1942, с. 73 — 136.
102. Миятев, К. Архитектурата в средновековна България. С., БАН, 1965.
103. Мнацаканян, С. Звартноц. М., 1971.
104. Мутафчиев, П. История на българския народ. С., 1943.
105. Мушмов, Н. Новооткрити средновековни печати от България. — ИБАИ, V, 1928 — 1929, с. 225 — 248.
106. Овчаров, Д. Нови данни за укрепителната система на Преслав. В сб. Архитектура на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 102 — 120.
107. Огненова, Л., С. Георгиева. Разкопките на манастира под Вълкашина в Преслав. — ИАИ, XX, 1955, с. 373 — 417.
108. Покровски, С. Разкопки на Караач теке при Варна. — ИАИ, XIV, 1940 — 1942, с. 249 — 252.
109. Полевой, В. Искусство Греции. М., Искусство, 1973.
110. Попов, М., А. Иванов. Манастирите в България. С., 1927.
111. Рашенов, А. Архитектурата през Златния век на Симеона. — Архитект, 1... кн. 6, с. 1 — 4.
112. Рашенов, А. Българската школа във византийски стил. — ИБАИ, VI, 1930 — 1931, с. 206 — 220.
113. Рашенов, А. Византийска и българска архитектура. — Архитект, 1931, кн. 1., с 12 — 19.
114. Рашенов, А. Начало и развой на старобългарската архитектура. — Архитект, 1935, кн. 8 — 9, с. 125 — 132.
115. Смядовски, Т. За произхода на преславските ниши. — Археология, ... кн. 4, с. 33 — 47.

116. Снегаров, И. Епархийските списъци като извор за християнството на балканските славяни. — ИИБИ, VI, 1956, с. 647 — 656.
117. Станчев, С. Три новоразкрити църкви в Преслав. — РП, III, 1948, с. 86 — 91.
118. Станчев, С. Църквата до Виница. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 305 — 330.
119. Станчев, С. Разкопки по десния бряг на р. Тича в Преслав. — ИАИ, XX, 1955, с. 419 — 426.
120. Станчев, С. Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав. В сб. Надписът на чъргубиля Мостич от Преслав. С., 1955, с. 3 — 42.
121. Станчев, С. За датиране на гроба и надписа на Мостич. — Археология, 1962, кн. 1, с. 73 — 75.
122. Станчев, С. Двадесет години разкопки в Преслав. — Археология, 1964, кн. 3, с. 18 — 23.
123. Станчев, С. Велики Преслав. С., 1966.
124. Стоилов, А. Своден хрисовул за историята на Зографския манастир. Сборник В. Н. Златарски, 1925, с. 447 — 457.
125. Суботич, Г. Архитектура и скулптура средњего века у Приморију. Београд, 1963.
126. Събев, Т. Проникването на християнството в България до 865 г. — ГДА, XV, 1966, с. 3 — 34.
127. Съсълов, Д. Архитектоничен смисъл на украсата по фасадите на църкви от средновековна България. — Архитектура, 1971, кн. 1, с. 26 — 29.
128. Токарский, Н. Архитектура древней Армении. Ереван, 1946.
129. Тотев, Т. За обработката на кост в средновековна България. — Археология, 1963, с. 85 — 92.
130. Тотев, Т. Преслав разкрива нови тайни. — Народно дело, XXVI, бр. 119, 22. V. 1969.
131. Тотев, Т. Старинният комплекс Велики Преслав. — Работническо дело, XI, бр. 78, 19. III. 1970.
132. Тотев, Т., С. Станилов. Граждански постройки на левия бряг на р. Тича в Преслав. — ИНМШ, V, 1972, с. 56 — 76.
133. Тотев, Т. Старобългарски производствен център за строителна керамика. — ИНМШ, VI, 1973, с. 159 — 187.
134. Тотев, Т. Тридесет години археологически разкопки. — Археология, 1974, кн. 3, с. 48 и сл.
135. Тотев, Т. Базиликата при Сакалова могила. В сб. Преслав, II. С., 1976, с. 38 — 61.
136. Тотев, Т., П. Георгиев. Две църкви в Преслав. В сб. Плиска — Преслав. Т. I. С., БАН, 1979, с. 18 — 31.
137. Тотев, Т. Керамични икони от Тузлалъка в Преслав. — ИАИ, С,. 1979, с. 65 — 73.
138. Тъпкова — Заимова, В. Първоначалното българско селище и въпросът за аулите. — ИИБИ, VI, 1956, с. 439 — 452.
139. Фехер, Г. Разкопки в м. Кирика над с. Калугерица. В сб. Мадара. II. С., 1936, с. 105 — 154.
140. Халпахчьян, О. Гражданское зодчество Армении. М., 1971.
141. Ходинот, Р. Западни влияния върху Кръглата църква в Преслав. — Археология, 1968, кн. 1, с. 20 — 31.
142. Чангова, Й. Към въпроса за устройството на средновековния български град. В сб. Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 79 — 101.
143. Чангова, Й. Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав. — ИАИ, XXI, 1957, с. 233 — 290.
144. Чангова, Й. За гражданските постройки в Селище. В сб. Преслав, I. С., 1968, с. 139 — 157.
145. Чангова, Й. Гражданска постройка в м. Селище в Преслав. — ИАИ, XXXI, 1969, с. 211 — 230.
146. Чангова, Й. Кръстокуполна църква с гробница в м. Селище при Преслав. В сб. Преслав, II. С., 1976, с. 93 — 106.
147. Чанева-Дечевска, Н. Базиликалният тип църкви в България през IX — XIV в. — ИСТИГА, XXI, 1968, с. 203 — 265.
148. Чанева-Дечевска, Н. Триконхалните църкви от IX — XIV в. по българските земи. — Археология, 1970, кн. 4, с. 8 — 21.
149. Чанева-Дечевска, Н. По въпроса за средновековните триконхални църкви о манастирски тип на Балканите. — МПК, 1971, кн. 1, с. 10 — 15.
150. Чанева-Дечевска, Н. По въпроса за кръщелните в България. — ИСТИГА, XXIV, 1972, с. 223 — 238.
151. Чанева-Дечевска, Н. Средновековният манастир в местността Караачтеке край Варна. — ИСТИГА, XXV, 1973, с. 195 — 212.
152. Чанева-Дечевска, Н. Характерни черти на църквите в България от късноантичната епоха. — ИБИД, XXIX, 1974, с. 249 — 267.

153. Чанева-Дечевска, Н. По въпроса за църквите на В. Преслав. В сб. Традиция и нови черти в българското изкуство. С., 1976, с. 202 — 217.

154. Чанева-Дечевска, Н. По някои архитектурно-композиционни особености на манастирите от Велики Преслав. В сб. Плиска — Преслав. Т. I. С., БАН, 1979, с. 32 — 43.

155. Чанева-Дечевска, Н. По някои неизяснени въпроси на църковната архитектура от епохата на византийското владичество и Втората българска държава. В сб. Архитектурата на българското Средновековие. (Под печат.) С., БАН.

156. Чубиношвили, Г. Памятники типа Джвари. Тбилиси, 1948.

157. Шивачев, А. Християнството на Балканския полуостров и у българите до цар Бориса (865). — ГДА, V, 1956, с. 195 — 220.

158. Шкорпил, К. Североизточна България в географско и историческо отношение. — НУК, VII, 1892, с. 49 — 83.

159. Шкорпил, К. Абоба — Плиска. — ИРАИК, X, 1905.

160. Шкорпил, К. Опис на старините по р. Русенски Лом. С., 1914.

161. Шкорпил, К. Паметници от столицата Преслав. В сб. България 1000 години (927 — 1927). С., 1930, с. 183 — 275.

162. Шкорпил, Х., К. Шкорпил. Печатът на княз Борис Михаил. — ИВАД, VII, 1961, с. 108 — 118.

163. Якобсон, А. Очерк истории зодчества Армении V — XVII веков. М. — Л., 1950 с. 29 — 37.

164. Якобсон, А. Античные традиции в культуре раннесредневековых городов северного причерноморья. В сб. Античный город. М., 1963.

165. Якобсон, А. К изучению раннесредневековой болгарской архитектуры. — ВВр, XXVIII, 1968, с. 195 — 206.

166. Bojadziev, S. L'église près du village Vinica à la lumière de nouvelles données. Byzantino-bulgarica, II, 1966, p. 252.

167. Bojadziev, S. Nouvelles consideration sur une èglise à Preslav. Actes du premier congrès international des ètudes balkaniques et sud-est-europèenes, 1970.

168. Bojadziev, S. Une église cruciforme à cinq nefs à Preslav. Byzantino-bulgarica, IV, Sofia, 1973, p. 53—73.

169. Bojadziev, S. Les chevets des èglises médievales à Preslav. Studia in honorem Veselini Besevliev. Sofia, 1978, p. 395—401.

170. Chatzidakis, M. Byzantinische Denkmäler in Attika und Böotien. Athen, 1956.

171. Deichmann, F. Studien zur Architektur Konstantinople im VI Jahrhundert. Baden Baden, 1956.

172. Diehl, Ch. Manuel d'art byzantin. Paris, I, 1924.

173. Ebersolt, J. et Thiers. Les églises de Constantinople. Paris, 1913.

174. Ebersolt, J. Les monuments de l'architecture byzantine. Paris, 1934.

175. Frolov, A. Art byzantin. Histoire de l'art. II, p. 154—160.

176. Grabar, A. Recherches sur les influences orientales dans l'art balkanique. Paris, 1928.

177. Grabar, A. Sculptures byzantines de Constantinople. Paris, 1963.

178. Gurlitt, C. Die Baukunst Konstantinopels. Berlin, 1912.

179. Harouthiounian, V. Monuments of Armenia. Beyrouth, 1975.

180. Koco, D. L'église du monastère de Saint Naoum — Akten den XI Intern. Kongresse Byzantine, München, 1960, c. 243—247.

181. Krautheimer, R. Early christian and byzantune architecture. 1965.

182. Michailov, S. Les slaves et la culture mediterraneènne à l'époque du premier royanme bulgare. Simposium International d'archèologie, Sofia, 1973.

183. Michailov, S. La grande basilique. Actes du I Congrès internationale des'ètudes balkaniques et sud-est européennes, II, Sofia, 1969.

184. Millet, G. Le monastère de Daphni. Paris, 1899.

185. Millet. G. Les monuments de l'Athos. Paris, 1912.

186. Millet, G. L'école greque dans l'architecture byzantine. Paris, 1916.

187. Millingen, A. Byzantine churches in Constantinople. London, 1912.

188. Mutsopolus, N. K. Harmonische Bauschnitte im den Kirchen von Typ Kreuzvörmigen innenbaus im grichischen Kernland. — Byzantinische Zeitschrift, 1962, №, 55, c. 274—291.

189. Nersessian , S. L'art arménien. Genève-Paris, 1977.

190. Orlandos, A. Monuments byzantines de Chios. Athène, 1930.
191. Reallexicon zur byzantinischen Kunst. Stuttgart, 1964.
192. Tchaneva-Detchevska, N. Sur quelque problèmes de l'architecture sacrale medievale en Bulgarie parallèles avec l'Armenie. Estratto dagli. Atti del Primo Simposio intern. dié Arte Armena — 1975. Venezia, 1978, c. 677—683.
193. Thierry, N. et M. Nouvelles églises repestres de Cappadoce. Paris, 1963.
194. Wulff, O. Altchristliche und byzantinische Kunst, I und II. Berlin, 1914—1916.
195. 'Ορλανδος, Α. Μοναστηριακῆ 'αρχιτεκτονικῆ. 'Αθῆναι, 1927

СЪКРАЩЕНИЯ

БПр — Български преглед
БТ — Български турист
ВВр — Византийский временник
ГБФ — Годишник на Богословския факултет
ГДА — Годишник на Духовната академия
ГНМ — Годишник на Народния археологически музей в София
ГСУФФ — Годишник на Софийския университет. Филологически факултет
ИАД — Известия на Археологическото дружество
ИАИ — Известия на Археологическия институт при БАН
ИБАД — Известия на Българското археологическо дружество
ИБАИ — Известия на Българския археологически институт
ИБИД — Известия на Българското историческо дружество
ИВАД — Известия на Варненското археологическо дружество
ИИБИ — Известия на Института по българска история
ИИИ — Известия на Историческия институт
ИНМШ — Известия на Народния музей в Шумен
ИПр — Исторически преглед
ИРАИК — Известия Русского археологического института в Константинополе
ИСТИГА — Известия на Секцията за теория и история на градоустройството и архитектурата при БАН
МПК — Музеи и паметници на културата
МПр — Македонски преглед
РП — Разкопки и проучвания на Народния археологически музей в София
СбНУК — Сборник на народни умотворения, наука и книжнина
СпБАН — Списание на Българската академия на науките
УПр — Училищен преглед

ПРОИЗХОД НА ОРИГИНАЛНИТЕ ИЛЮСТРАЦИИ

I. Чертежи и снимки на автора

1 4*а* 4*б* 5*а* 7 10 12 13 14 15 16*а* 17 18 21*а* 21*б* 21*в* 22 24 25*а* 26 27 28 29 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41*а*, *б* 42 45 47*а*, *б*, *в* 48*а—ж* 50 51 52 66*г* 68 69 75*а* 76 77 78 86 87 93*а* 93*б* 94*а* 97 98*а* 101*б* 101*в* 102 103*а* 103*б* 103*в* 103*г* 103*д* 105 106 107 108*б* 108а 109 110 111*а* 111*б* 112*а* 113 115 *д*, *е*, *ж* 116*а* 119 121 122 123 124 125*а*, *б* 126 127 128 130 131 133*а* 134 135 136 138 139 140 141 142*а* 142*а* 143 *а*, *б*

II. Снимки на Н. Клисаров

3 5*б* 6 42 43 44*а* 44*б* 46*б* 49 51 52 66*б* 66*г* 66*в* 75*б* 80*а* 82*б* 88 90 91 92 93*в*, *г* 94*б* 95 96*а* 96*б* 97*а* 98*б* 99 100 101*а* 102 103 104*а* 105 107 110 112*а* 114 115*а*, *б*, *в* *г* 116*б* 117 118 129*а*,*б* 132*а*, *б*, *в* 133 *б* *в* 137 142*б*, *г*

III. Снимки на Ст. Бояджиев

46*а* 64 66*а* 70*а* 89 97*б* 111 *а*

IV. Реконструкции на автора

2*а* 2*б* 10 16*б* 25*б* 30 31 53 54 56 57 59 60 61 62 63 65 70*а* 71 79 80*б* 81 82*а* 83 84

V. Използувани от автора планове и реконструкции на Ст. Бояджиев

8 9 11 12 19 20 23 46*а* 55 58 67 72 73 74 85

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 5

Увод 7

Раздел I. **КРЪСТОКУПОЛНИ ЦЪРКВИ ВЪВ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ** 11

Първа глава. **Планова и обемно-пространствена композиция** 17

Вътрешнопространствено изграждане 17

Наосно пространство 32

Олтарно пространство 33

Притвор 44

Втора глава. **Външен архитектурен образ на църквите** 52

Обемно и фасадно решение 52

Трета глава. **Градеж и декоративно-художествено оформление** 75

Строителни и конструктивни особености 75

Декоративна украса 86

Раздел II. **МАНАСТИРСКИ КОМПЛЕКСИ ВЪВ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ** 103

Първа глава. **Архитектурни особености на отделните манастирски комплекси** 107

Втора глава. **Общи черти в архитектурното изграждане на манастирските ансамбли** 144

Заключение 159